

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Українська Історія. II. Монографії ч. 2

БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ
і його доба

Накладом Товариства Прихильників УВАН

Авґсбург

1948

Фонди на видання цієї праці зложили табори української еміграції в Аугсбурзі, Діллінгені і Регенбурзі.

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Українська Історія. II. Монографії ч. 2

Борис Крупницький

ГЕТЬМАН

Данило Апостол

І ЙОГО ДОБА

(1727 — 1734)

diasporiana.org.ua

Накладом Товариства Прихильників УВАН

Авгсбург, 1948.

Технічними засобами в-ва „Криниця” в Корнберґу

ДАНИЛО АПОСТОЛ — МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛКОВНИК

В загальному відомо, що рід Апостолів походив з Молдавії. Але ні Модзалевський в „Малоросійськiм Родословнику“ та „Къ родословной гетмана Данила Апостола“, ні Лазаревський в своїх „Очеркахъ малоросійськихъ фамилій“ нічого певного про це сказати не можуть. Останній обережно доводить, що „Апостоли вийшли, за переказом, з Молдавії (з Волох) і поселилися в Миргородськiм полку“. В „Исторіи Малороссіи“ (т. II) М. Маркевича цей рід названо Апостолами-Катаржі, і, дійсно, таку назву ми зустрічаємо в біографії Данила Апостола, надрукованої у відомiм ляйпцигськiм журналі „Europäische Fama“ за 1728 р., де сказано, що гетьман Данило Апостол „походить зі старого й знатного роду Cataргеu в Молдавії, який з давніх давен займав у цій провінції найважливіші урядові посади; так само й тепер один з цього роду має звання великого канцлера“.

Ми знаємо, що вже батько будучого гетьмана — Павло Апостол, прийшов з Молдавії на Україну. Питання тільки, коли саме і в яких обставинах. Тут приходиться нам на допомогу біографія Д. Апостола з „Europäische Fama“. Коли їй повірити, то Павло Апостол-Катаржі („Paulus Apostel-Catargeu“) вступив 1648 р. на службу до польської республіки. Спочатку він брав участь в операціях проти семигородського князя Ракочі, також у Курляндії проти шведів, а потім перейшов під прапори князя Яреми Вишневецького, став у нього сотником і був нагороджений за вірну службу маєтком Хомутець у пізнішiм Миргородськiм полку.

На українську службу перейшов батько гетьмана вже в 50-х роках, та й то очевидно тому, що його протектор (як твердить німецька біографія), князь Ярема Вишневецький, помер (1655 р.). Але тут, певно, чималу ролю відіграли й матеріальні міркування, бажання затримати за собою маєток, який йому згідно з німецькою біографією забрали козаки саме за службу у Вишневецького.

Взагалі маємо вражіння, що Павло Апостол належав до тих досить численних авантюристів-чужинців, яких бідність або й якісь

провини виганяли з власної країни на польську або українську службу в пуканні кар'єри, слави і заробітку. Ремесло воляка було в тих часах майже самотнім засобом вийти на широку дорогу, і в нього Апостол, як побачимо далі, дійсно скористав.

Не відомо, чому він у ту бурхливу епоху брав участь у тих чи інших політичних комбінаціях. Але в них він виявив себе безперечно шукачем легких кон'юктур. Особливо в перших роках своєї української служби.

До 1658 р. він, треба думати, помітною особою не був. В „Актахъ Южнои и Западнои Россіи” він виступає виразніше саме в цім році як хомутецький сотник миргородського полку, прихильник січового кошового Балабана й полтавського полковника Пушкаря, делегат до Москви в імені С. Довгаля, претендента на миргородське полковництво, і має захищати інтереси повстанців проти гетьмана України, Івана Виговського. В 1659 р. він уже полковник гадяцький, трохи пізніше миргородський, певно, з руки претендентів, хоч би такого тодішнього тимчасового гетьмана Силка, вбитого в тім же році, що в нього Павло Апостол відігравав роллю наказного гетьмана.

І дальша його кар'єра багата на несподіванки. В 1660 — 61 рр. Апостол — співробітник Тетері (як довго, невідомо); в 1665 р. — Опари, в 1666 р. він уже генеральний осавул у Петра Дорошенка.

Здається, що Павло Апостол деякий час думав настало залишитися на Правобережжі. В 1666 р. лівобережний масток його, Хомутець, лежав покинутий і запущений. В грудні 1667 р. правобережний гетьман Дорошенко звертався до київського воєводи Петра Шереметєва з проханням дати розпорядження, щоби дозволено було дружині Павла Апостола переїхати на правий берег Дніпра до свого чоловіка і щоби Брюховецький не робив тому перешкод.

Але Павло Апостол, провадячи таке неспокійне життя, певно, все літав думками на свою Миргородщину. З купчих записів 1669, 1671 і 1672 рр. — доводить А. Лазаревський у своїх „Очеркахъ малороссійскихъ фамилій” — видно, що Апостол у той час, не займаючи ніякого уряду, скуповував землі на Миргородщині, переважно в Хомутці і Бакумовці. Отже він знову проживав на Лівобережжі — згідно з одним актом 1670 р. яко „славетний товаришъ войсквой”.

Акти з 1672 р. називають його вже полковником миргородським. Можна припустити, що його протектором став Самойлович, якого саме влітку 1672 р. обібрано було на гетьмана. Не знати, чи він з того часу безперервно сидів на посаді полковника. Ім'я його згадується в 1677 р. в листі гетьмана Самойловича до думного дяка Ларіона Іванова з приводу розподілу царського жаловання старшині. Тут коротко помічено, що належить „Павлу Апостолу, полковнику миргородцкому, сорокъ соболей”. Згідно з німецькою біографією він ще брав участь у Чигиринськiм поході і виявив тут значну хороб-

рість проти татар, а, повернувшись з походу, помер у 1678 в. на 60 році свого життя¹⁾.

Данило Апостол, син Павла, народився правдоподібно 4 грудня 1654 р. Про його молоді роки ми майже нічого не знаємо. Те ж саме треба сказати і щодо його учби та військової служби за життя батька. Коли повірити німецькій біографії, то в 1677 р. він одружився з „польською панною“, Уляною Іскрицькою²⁾, від якої мав трьох синів — Івана, що помер порівняно молодим, Петра і Павла, та п'ять дочок. Через шлюби синів (дружина Івана — Елена Корсак, правнучка гетьмана Самойловича та дочка смоленського шляхтича, Михайла Корсака; дружина Петра — смоленська панна з роду Храповицьких. Павло одружився згідно з німецькою біографією вперше в 1717 р. „з одною молдаванкою“, швагеркою генерала Кантакузена, вдруге — в 1733 р. з Федорою Миколаївною Енгельгардт, дочкою стольника смоленської шляхти) ввійшов Апостол у ближчі стосунки з шляхетськими колами Молдавії, а головню Смоленщини; дочки знайшли собі чоловіків серед найвидатніших фамлій лівобережної України — Жураківських, Дуніних-Борковських, Скоропадських, Кулябко, Горленків, Кочубеїв — і тісно зв'язали рід Апостолів з новим шляхетством України.

Отак за порівнюючи короткий час Апостоли ввійшли в ряди найвищої аристократії України. Їх життя проходило так само, як і іншої видатної старшини того часу: патріархально, заможню, то в військових походах, то в адміністративно-службових зайняттях або клопотках по власному господарству.

Апостоли належали до дуже багатих родин на Україні. Вже Павло Апостол зумів зібрати значний маєток на Миргородщині, а син його, Данило, виявив себе зразковим господарем, якому вдалося набути значні багатства. Він скуповував землі в Хомутці, Сорочинцях, Абакумовці, Поповці, Кибинцях і т. д. і засновував слободи, які пізніше ставали селами, а то й містечками. В 1689 р. Апостол одержав універсал на стару маєтність Хомутець та на села Абакумовку і Фрідровку, а рік пізніше ці маєтності було затверджено за ним і царською грамотою. Двадцять років пізніше знаходимо у володінні Апостола цілий ряд селищ: згідно з царською затверджуючою грамотою 1710 р. йому належали тоді, крім Хомутця, Абакумовки і Фрідровки, ще й Савинці, Поповка, Сухорабовка, Вергуни, а в Чернігівським полку Шебалтасовка, Хлоп'яники й Лузики.

Завдяки ласкавій допомозі проф. д-ра О. Оглоблина є у нас на руках відпис „Реестру пожитковъ” Д. Апостола, що знаходиться в рукописнім відділі Академії Наук УССР; складено його в 1724 р.

¹⁾ Коли це так, то смерть його мала б наступити наприкінці року: відомим є лист миргородського полковника Апостола з 24 жовтня 1678 р. до гетьмана, де він виступає інтереси мешканців села Розлет проти їх державця. Тут і далі всі дати за старим стилем. Коли це новий стиль (або шведський), то це обов'язково зазначається.

²⁾ Очевидно українського походження.

з приводу арешту Апостола. З нього ми переконаємося не тільки про те, як сильно з часом зросло матеріальне багатство Апостолів, але також маємо докладний образ розмаху і різноманітності господарської діяльності цієї видатної фамілії.

Згідно з цим реєстром Данилові Апостолові разом з синами Петром і Павлом, дочкою Параскевою (вдовою Борковського) і внуком належало: по 1 двору в Києві, Коропі і Миргороді, а далі 4 містечка, 16 сіл, 3 деревні, 1 слобідка, 10 хуторів. В них селянських дворів різних категорій — 2678. Цікава вказівка на будови, з якої виходить, що в маєтках Апостолів дуже значно розвинута була обробна промисловість. Цих будов було: 1 замок в м. Сорочинцях, дворів для приїзду 23, 1 двір для охорони лісу, загород на худобу 7, пташень 3, пасічних дворів 1, просто дворів 3, притонів для худоби 14, комор для зсипання закупленого хліба 1, дворів, де тютюн роблять, 4; дворів, де коври виробляють, 1, млинів 21 на 63 камені, 84 просяні ступи, 41 сукновальна ступа, а, крім того, в спільнім володінні з іншими особами — 2 млини на 12 каменів, 16 просяних ступ і 13 сукновальень. Далі — 1 цегельня, 4 винокурні на 20 казанів і 1 винокурня пуста, 7 броварень, 6 солодовень, 12 шинків. Спис нараховує 206 одних тільки „наємних“ людей, що служили в Апостолів з власної волі за платню і були спеціалістами від певної галузі господарства.

Здається, Данило Апостол не належав до типу „рвачів“, а був зрівноважений, розумний господар, що пильно дбав про свій маєток, а особливо про поширення своїх земельних володінь; але робив це не поспішаючи та без гвалтовного порушення прав своїх полчан. Тільки в цьому сенсі можна зрозуміти вказівку А. Лазаревського в „Описанні Старой Малороссій“ (т. III), в якій Д. Апостола схарактеризовано як людину „добродушну і нестяжателя“.

Безперечно був Апостол релігійною людиною; відповідно до хові часу дбав про будову церков та жертвував на монастирі. Відомо, що він 1708 р. разом з миргородським судією Григорієм Зарудним, що доводився йому родичем, подарував деякі „добра“ Сорочинському монастиреві. За „Історією Русовъ“ у самих Сорочинцях збудував він пізніше церкву.

Був у нього і якийсь поетичний нахил до природи: за останніх років життя він кохався в прекрасних садах, що йому виплекали в улюблених Сорочинцях спеціальні німецькі садівники.

Хоч ми про освіту Д. Апостола нічого певного не знаємо, то все ж треба думати, що він був не тільки освіченою людиною свого часу, але й цікавився загальноєвропейськими ідеями та подіями і був у курсі новин з чужоземних країв. Яків Маркович занотовує у своїм відомім „Дневнику“, що 2 травня 1731 р. гетьман (Апостол) прислав йому французькі газети, які, очевидно, були в Апостолів звичайною появою.

Був з Апостола і добрий сім'янин, який дбав про забезпечення і освіту своїх числених дітей. Спеціальної уваги він, очевидно, не

міг їм присвятити. Занадто неспокійні були часи: миргородський полковник мусів брати участь у безнастанних походах, у довгих війнах (турецька, північна); також політичні зміни на Україні примушували його раз-у-раз звертати увагу на те, щоб утриматися на своїм становищі. Треба думати, що діти його проходили таку саму школу, як і нащадки інших видатних старшинських родин того часу.

Але одному синові його, Петрові, пощастило завдяки постійному перебуванню в Петербурзі при дворі Меншікова здобути собі дійсно широку європейську освіту. Батько мав, очевидно, повне зрозуміння для молодого хлопця з його жадою до науки і не шкодував гроша на його виховання: в німецькій біографії виразно сказано, що Д. Апостол дав своєму синові „у всіх фахах найзручніших учителів”. Молодий Апостол мав учителем члена Академії Наук Шеслера, німця родом з Дрездену, зробив добрі поступки в усіх науках та особливо знався на математиці і фортифікації. Небуденним було його знання мов: він добре говорив і писав мовами латинською, французькою, італійською, німецькою, російською і польською.

Коли саме Апостол став миргородським полковником, залишається невідомим. Але в 1682 р., як довів І. Джиджора в своїх „Матеріялах московського »Архива Министерства Юстиці« до історії гетьманщини“, він уже напевно виконував обов'язки полковника: 44 роки Апостол стояв на чолі миргородського полку, аж поки не став 1727 р. гетьманом.

Видно, що це була небуденна людина, яка знала світ і людей і яка при всяких обставинах, іноді дуже критичних, вміла поставити себе на належне місце. Є немало вказівок на те, що Апостол дійсно користувався загальною повагою. Він був не тільки вояк з безперечною військовою вдачею, так необхідною для полковника, що за час своєї довголітньої служби мусів виконати цілий ряд важливих військових доручень, але й розумний адміністратор, який помірковано і без конфліктів правив Миргородщиною.

Але міродайними для нього були не тільки службова кар'єра та власні обивательські інтереси; він, безперечно, належав до кола тих людей, яких можна б назвати тодішніми українськими патріотами. Україна була для нього справжньою батьківщиною, і її долю він брав близько до серця. Тому не дивно, що він брав таку діяльну участь у задумах Мазепи, а пізніше в акції Полуботка.

Але з другого боку не можна Апостола назвати чистим принципіалістом, який безкомпромісово, як ідеаліст заступав вищі інтереси України. В його житті були не тільки періоди патріотичного злету, але й пристосування до обставин.

Безперечно, що гетьман Самойлович, будучи протектором Павла Апостола, поставився прихильно і до його сина. Саме за його реґменту Данило став миргородським полковником. Не дивно отже, що він за перших років гетьманування Івана Мазепи, належав до

опозиції, зв'язаної з фамілією Самойловичів. На початку 1688 р. Мазепа довідався про те, що Д. Апостол „пишет к запорожцам без ведома ево Гетманского противные на возмущение народу малороссийскому писма”¹⁾. Разом з іншими опозиціонерами його було в тім же році заарештовано та позбавлено уряду. Але нагінка — певно з огляду на те, що царський уряд напередодні виступу проти Криму не хотів загострювати відносин на Україні — не тривала довго. Незабаром (ще того ж 1688 р.) Д. Апостола, як і інших представників опозиції, випущено на волю; він був також відновлений на полковництві.

З цього часу Апостол відходить від опозиції і наближається до гетьмана. Коли саме і чому, ми про це даних не маємо. Але вже 1692 р. він обвинувачує Павла Полуботка перед гетьманом як людину, що має злі замисли на життя Мазепи. Зі статті Г. Георгієвського „Мазепа и Меншиков. Новые материалы“ (Исторический Журнал, Москва 1940, кн. 12) довідуємося, що Д. Апостол денунціював і Кочубея з Жученком, тестем його, як тих, що ніби виправили Петрика до Січі й Криму.

Цікаво, що цар Петро ще в 1708 р. вважав Апостола „великим ворогом” Мазепи. Також і в німецькій біографії 1728 р., складеній, очевидно, на підставі відомостей, що походили з кін. близьких Апостолові, підкреслюється, що Мазепа вбачав у миргородським полковнику небезпечного претендента на гетьманську булаву і, знаючи, що ціла нація шанує Апостола, став його невблаганним ворогом, хоч назовні цього й не виявляв. Безперечно, що стосунки між Мазепою і Апостолом і після 1688 р. могли бути не раз напруженими, але, як видно з попередніх архівних даних, підстав для побоювання Мазепа вже не мав.

Саме в часи Мазепи Д. Апостол показав себе здібним вояком і полководцем. Він брав участь у кримських походах 1687 і 1689 років; його ролія в поборюванні Петрика була зовсім немаловажною. З московського архіву Міністерства Закордонних Справ („Дѣла Малороссійскія” 1693) маємо свідчення писаря Петрика, Григорія Волковського, якого в 1692 р. взяло в полон московське військо. На допиті в травні 1693 р. він показав між іншим таке: „... какъ мы почали чрезъ Орѣлъ переправляться, татары привели языка и сказал тот языкъ, что полковникъ Миргороцкій у Моячекъ вшел и затворился, и ми блиско стали под Моячкою с ордою, и писалъ листы Петрикъ к полковнику Миргороцкому, чтоб он к намъ передался, и полковникъ отписалъ, что я де буду битися с вами, покажѣть меня станетъ”. За хронікою Рігельмана та іншими джерелами він особливо заслужився

¹⁾ Діє, як і про дальшу історію опозиції Д. Апостола, дізнаємося з ласкаво надісланих О. Оглоблином актів з московських архівних збірок (про це вже згадувалося вище) і з його ж статті „Борьба старшинскихъ угрупованъ на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика”.

року 1695 в операціях під Кизикерменом, Таванню і т. д. Німецька біографія подає, що він керував наступом на Кизикермен, після чого незабаром прийшло до передачі міста. В 1697 р. Мазепа, вирушаючи в похід проти татар, залишив на Україні наказним гетьманом Д. Апостола.

Дуже діяльну участь брав Д. Апостол і в північній війні. В 1701 р. Мазепа вислав його в характері наказного гетьмана на чолі п'яти полків — миргородського, лубенського, переяславського, ніженського і полтавського (всього до 17 тисяч козаків) — у північній напрямі на допомогу цареві. На початку вересня 1701 р. московське військо під командою фельдмаршала Шеремєтєва разом з Апостоловими козацькими полками вступило в Ліфляндію і сильно потиснуло шведів, у яких були порівнюючи малі сили. Особливо успішно випав бій під Ерастфером у грудні того ж року, де шведський генерал Шліппенбах зазнав значної поразки від московсько-українського війська.

Також і в цих операціях Апостол відіграв неабияку роллю. Німецька біографія каже, що „він на наказ фельдмаршала пішов на зустріч Шліппенбахові, знайшов його біля Стагніцу (Stagnitz), розбив шведський авангард, після чого й Шеремєтєв своєчасно прибув (певно під Ерастфер) і здобув повну перемогу над цілою шведською армією“.

В 1704 р. післано було Д. Апостола на чолі кількох тисяч козаків у розпорядження польського короля Августа II, союзника царя. Влітку 1704 р. миргородський полковник зі своїми козаками допомагав саксонсько-російським відділам вибити шведського генерала Горна з Варшави. Це перед Варшавою довелося змагатися з шведським відділом майора Lejonhelm'a, який було цілковито розбито.

Пізніша доля Апостолового корпусу була незавидна. З околиць Львова Карл XII слішно перекинувся до центру Польщі, зайняв Варшаву та примусив саксонців і росіян відступити до кордонів Шлезьку. Долю цих останніх ділили й козаки. Бувши спочатку під головною командою генерала Брандта (це була людина пристойна й уважлива до козаків), вони під час перебування в Шлезьку несподівано попали в руки відомого ліфляндця Паткуля, який поставився до них гордо та з презирством, почав муштрувати їх на пруський лад, хоч сам у військових справах був зазнаки нездбною людиною, і нарешті забрав їм коней. В той же час у звідомленнях до царя він безперестанно скаржився на козаків, характеризуючи їх в дуже негативний спосіб.

Трагічний був козацький поворот додому. В дорозі, без коней і відповідної зброї, багато козаків загинуло, особливо під Велунем, де випало зустрінутися зі шведами та шведофільськими поляками. Можна собі уявити, з яким гірким почуттям вертався на Україну і Данило Апостол.

Нешчасливою була й операція 1706 р., коли Д. Апостола з наказу гетьмана післано було на допомогу переяславському полков-

никові Мировичу, якого обложив був у Ляховичах шведський корпус силою приблизно в 6000 ч. З козаками виступали разом і москалі, цілий корпус нараховував приблизно 4000 — 5000 ч. і стояв під головною командою московського старшини Неплюєва в асистенції Апостола. Зачувши про наближення московсько-українського відділу, шведи випередили його, стали йому на дорозі біля Клецьку (19 квітня 1706 р.) і примусили до відступу. Після того й Мирович утратив усяку надію і, маючи великі втрати в цілком зголоднілій фортеці, здав її шведам 1 травня того ж року.

Політичну орієнтацію Мазепи на Швецію й Польщу цілком поділяв і Д. Апостол. Персонально близькими вони обидва ніколи не були, але Д. Апостол шанував розумного гетьмана України; а Мазепа, не маючи вже підстав для особистого недовір'я, мусів теж рахуватися з миргородським полковником як з одним із найстарших і найзаслуженіших адміністраторів України. Ясно, що Апостол став прихильником плянів Мазепи не з якогось спеціального сентименту до особи гетьмана, а тільки тому, що він сам гаряче брав до серця інтереси України і, бувши в безнастанних стосунках з москалями, особливо під час північної війни, добре відчув московські методи і тенденції щодо неї.

З таких палких, енергійних і майже одвертих прихильників шведської орієнтації Мазепи в першу чергу звертали на себе увагу два: прилуцький полковник Дмитро Горленко, який був улюбленцем гетьмана, і миргородський полковник Данило Апостол. Вони насмілювалися говорити Мазепі в очі те, про що інші тільки думали. Саме з їхнього боку був найбільший натиск на гетьмана, щоби примусити його до рішучого виступу на боці Карла XII і Станіслава Лещинського.

В 1707 р. Апостол за свідцтвом Орлика ніби сказав Мазепі: „Очи всѣхъ на тя уповають, и не дай Боже на тебя смерти — мы останемся в такой невольѣ, что и куры насъ загребутъ“. Орлик як свідок пише в листі до Ст. Яворського в 1721 р., що під час перебування Мазепи весною і влітку 1708 р. в Білій Церкві Апостол, генеральний обозний Ломиковський, Горленко та лубенський полковник Зеленський належали до тих, які вимагали від гетьмана рішучих кроків та заприсяглися вірно його триматися.

Але й Мазепа відповідно оцінив миргородського полковника. Коли в 1707 — 1708 р. піднялася справа Кочубея та Іскри в зв'язку з їх доносом на гетьмана, то цар, не повіривши свідченням Кочубея, цілком став на бік Мазепи, але тим часом кинув оком і на Апостола, підозріваючи його в якихось небувалих наклепах на Мазепу і стосунках з Кочубеєм та Іскрою. Але Мазепа оборонив прихильника своїх плянів. Він дав цареві найліпшу оцінку Апостола: „Апостоль породы волошской, человекъ отъ отца заслуженный в войскѣ, воинъ добрый, из всѣхъ полковниковъ давнѣйшій, старѣйшій, знатный, заслужившій честь и любовь отъ всѣхъ полковъ“.

24 жовтня 1708 р. Мазепа вирушив із Батурина назустріч шведському королеві. Його супроводив і Данило Апостол — на чолі свого полку, за винятком тої його частини, що її залишено було в Батурині для оборони фортеці.

Але незабаром миргородський полковник покинув шведів та Мазепу і знов опинився з „повинною“ у царя. Це найбільш неясна сторінка в житті Апостола. Чи будучий гетьман боявся втратити свої мастності (саме 7 листопада 1709 р. вийшов царський маніфест з амністією для тих прихильників Мазепи, які своєчасно прибудуть до царської квартири), чи вплинуло на нього здобуття й. руйнація Батурина Меншіковим, чи була це взагалі негативна оцінка можливостей шведів і українського гетьмана після перших кроків Карла XII на Україні, — але факт той, що він десь у листопаді 1708 р. втік зі шведсько-українського оточення та появився в Лебедині, де його милостиво прийняв цар. Він був не один; з вищої старшини майже водночас те саме зробили генеральний хорунжий Іван Сулима і компанейський полковник Гнат Галаган.

В „Чтеніяхъ Импер. Общ. Ист. и Древ. Рос.“ (1859, I) видруковано два листи, один російського канцлера графа Головкина до Мазепи з 22 грудня 1708 р., другий Д. Апостола без дати теж до Мазепи. З них виходить, ніби Мазепа рішився знову перейти на бік Петра і тому післав для переговорів у царську квартиру саме Д. Апостола. Апостолові цар спочатку не вірив, але коли незабаром прибув до Лебедина „цирюльникъ“ Войнаровського, Шишкевич, а за ним і Галаган — обидва ніби з дорученням від Мазепи — тоді постановлено було ввійти в переговори з гетьманом, при чім обіцяно було відновити його в правах, коли б він захопив і привів до царя Карла XII або принаймні „протчихъ знатнѣйшихъ“.

Це досить сумнівна справа. Існують листи тільки до Мазепи (очевидно, копії; видавець Бантин-Каменський не каже, відкіля їх взято; отже опису документу не зроблено). Український гетьман ніби передав свої пропозиції через Апостола „устно“. Сам Галаган, що появився у царя, мовляв, з дорученням від Мазепи і цим підтвердив передані Апостолом пропозиції гетьмана, за свідченням Рігельмана („о семь — каже Рігельман — миѣ самъ Галаганъ, Игнатѣй Ивановичъ, о себѣ разсказывалъ, в 1745 году...“) на допиті перед царем сказав, ніби він тільки чекав першої-ліпшої нагоди, щоб утекти: „И такъ, коль скоро мы стали быть на свободѣ, тогда, подъ видомъ разъѣздовъ въ партию, слѣдующи, я нечаянно наѣхалъ весьма вдали отъ войска на отъѣзжихъ сихъ драбантовъ, которые мною сюда до Вашего Величества приведены 60 человекъ, кои, не опасаясь, яко своихъ уже людей, были в оплошности“. Тут нема й слова ні про намір Мазепи перейти до царя, ні про його доручення; також і перехід самого Галагана, як бачимо, мав характер імпровізації. З другого боку, тяжко повірити, щоб така розумна людина як Мазе-

па могла сподіватися повного вибачення від царя після всього, що сталося.

Цікаво, що в Адлерсфельда подається зовсім інша версія: 22 листопада шв. ст. (або 21 листопада ст. ст. 1708 р.), коли Мазепа з Гадяча вернувся до головної шведської кватири в Ромні, Апостол вийшов з кількома козаками з Миргорода „sous certaines prétextes” і втік до росіян. Причина незадоволення та, що Мазепа зобов'язав його надіслати дружину і дітей в Ромен, щоби слідувати за армією, як це сталося вже з іншими козацькими дамами.

З іншого шведського джерела, щоденника Леангарда Карґа, довідуємося, що Апостолові цей раптовий перехід до царя не минув дурно. „29 листопада (шв. ст.) — читаємо в щоденнику — генерал-майор Месерфельд (Mejerfeldt) виступив з Лохвиці з 4 полками кінноти, щоб спалити маєток козацького полковника Апостола“.

Петро I вважав Апостола людиною дуже неприхильною до Мазепа, і це, певно, було підставою його ласки та довір'я до розкаяного полковника. Недурно ж йому доручено було командування деякими відділами українських і донських козаків, з якими він зайняв позиції над Голтвою біля Псла. За німецькою біографією шведи кілька разів пробували вибити його з цього важливого пункту, але безуспішно і з утратами; також і оберст-лейтенант Крейц зазнав під Голтвою (на чолі 500 шведів за німецькою біографією) повної поразки в боротьбі з Апостолом. Миргородський полковник брав також участь і в бою під Полтавою.

В 1711 році Апостол був у прутській поході, про що він свідчить сам у листі до канцлера Головкина з 9 грудня 1714 р.; оскільки вірити німецькій біографії, то під його командою стояло 6000 козаків. В критичний момент, коли турки, оточивши московський табір, весь час його непокоїли або штурмували, він кілька разів відбивав їх, і цар мав бути з нього дуже задоволений.

Видатна роль випала Д. Апостолові і в перському поході Петра I 1722 р. Він за щоденником Ханенка виступив на війну яко наказний гетьман на чолі козацького корпусу в 10.000 ч., успішно оперував у дербентських степах та взяв участь у заложенні фортеці св. Креста при р. Сулаці.

Згідно з німецькою біографією йому довелося ще в дорозі до Астрахані поспішити на територію черкаських татар, які під проводом султана Махмута зняли були повстання проти царя. Саме тоді резиденцію султана, Андреівку („Andreow“) зайняв бригадир Ветерані, якого незабаром Махмут поставив у тяжку ситуацію, обложивши пункт значними силами. Апостол вирятував з цієї небезпеки і Ветерані і цілу російську заложу, що стояла під командою останнього; взагалі за його діяльною допомогою остаточно було розгромлено бунтівників. В нагороду за заслуги в цьому поході він одержав портрет царя, обсаджений діамантами, при чім Петро I за тією ж

біографією заявив у присутності міністрів, що миргородський полковник має задовольнитися покищо з цієї малої нагороди в очікуванні на важнішу.

Впливовою людиною залишився Апостол і за гетьманування Скоропадського, — хоч би яко найстарший і найбільш заслужений полковник у Гетьманщині. Гетьман ставився до нього з повагою, і в них, здається, службових конфліктів не було.

І все ж Апостол категорично відмовився від тимчасового керування Україною в характері наказного гетьмана, коли це запропонував був йому Скоропадський при від'їзді до Москви на початку 1722 р. Причиною були ворожі відносини Апостолів до гетьманші Насті Скоропадської, яка мала значний вплив на урядові справи разом зі своєю ріднею, Марковичами.

Хоч О. Лазаревський у монографії про Павла Полуботка і характеризує Данила Апостола як людину, що не мала ворогів (бо він ніколи не переслідував власних інтересів на явну шкоду іншим), проте в дійсності миргородський полковник з глибокою відразою поставився до гетьманші та її оточення, особливо ж до лубенського полковника Андрія Марковича, що доводився їй братом. Родинні відносини і тут чимало заважили. Енергійна і нерозбірлива в методах Настя Скоропадська відняла зятеві Апостола, Андрієві Горленкові, всі його маєтності, щоби передати їх пізніше Гамаліївському монастиреві, і тим поклала прірву між собою і будучим гетьманом. Ця нехіть Апостола поширилася і на Марковичів, що були найближчими дорадниками гетьманші. Ворожнеча з Марковичами тільки підсилювала авторитет Апостола, бо Марковичі були на Україні дуже непопулярні.

Після смерті Скоропадського та в зв'язку з заведенням Малоросійської Колегії стала дуже пекучою справа виборів нового гетьмана. Як відомо, Петро I зволікав справу, бажаючи замінити гетьмана вже існуючою колегією, що складалася виключно з російських офіцерів з бригадиром Вельяміновим на чолі. Тимчасом замість гетьмана почав правити Україною згідно з наказом Сенату Павло Полуботок разом з генеральною старшиною і генеральною військовою канцелярією.

Почалася боротьба Полуботка і підтримуючої його старшини за автономні права України, а в першу чергу за вибори нового гетьмана, в якій і Д. Апостол взяв енергійну участь. Павло Полуботок і Данило Апостол були два поважні конкуренти на вакантну посаду гетьмана. Як твердить О. Лазаревський, Полуботок поставився до миргородського полковника з повною увагою і шаную. Нові обставини, певно, примусили забути старі конфлікти.

Але саме Апостолові довелося в найбільш критичні моменти змагання представників України з царем перебувати далеко від батьківщини. В 1722 р. він був разом з царем в перським поході

і вернувся на Україну лишень на Різдво. 18 лютого 1723 р. прийшов до Апостола указ Петра I знову вирушати з козаками в похід до Астрахані. З цієї експедиції вернувся миргородський полковник на початку червня тогож року, а вже в половині серпня знову мусів маршувати до Буцького Броду, при чім першим етапом його походу був Коломак, де мали зібратися козацькі полки.

Отже для політичних справ у Д. Апостола часу було обмаль. Але все ж таки він не випускав їх із своїх очей. В березні 1723 р. він звернувся безпосередньо до царя з проханням визначити нового гетьмана і при тому взяти під увагу його кандидатуру. В червні того ж року він на прохання Полуботка, що на наказ царя спішно виїжджав до Петербургу, підписав „чолобитні” від миргородського полку і взяв таким чином участь в загальноукраїнській акції.

Але найповажніше діло довелося переводити Апостолові вже після виїзду Полуботка до Петербургу в 1723 р., під час перебування під Коломаком. Сюди зїхалися до нього представники гетьманського уряду, що ще знаходилися на Україні (Василь Жураківський, Яків Лизогуб), тут мав він наради з численною українською старшиною. В результаті складено було чолобитні від усього війська про вибори нового гетьмана та про скасування нових зборів, на наказ царя заведених малоросійською колегією. Повернувшись з походу в кінці вересня (1723 р.), Апостол надіслав ці чолобитні в Глухів, а відсіля справлено було їх у жовтні на руки царя.

Саме цей виступ українців під проводом Д. Апостола дуже розгнівав Петра I, бо українська опозиція, ведена Полуботком з Петербургу, а Апостолом з Колмаку загрожувала перекреслити всі його пляни щодо України. Цар рішив одним ударом роздушити українську опозицію. Спочатку заарештовано було в Петербурзі Полуботка, генерального суддю Черниша і генерального писаря Савича, потім (в останніх днях 1723 р. і на початку 1724 р.) схопили на Україні Данила Апостола, Василя Жураківського та Якова Лизогуба, вивезли їх до Петербургу і кинули в Петропавлівську фортецю, де вже перебували їх петербурзькі товариші.

Тяжка доля чекала на заарештованих. Як видно з маніфесту Катерини I з 8 лютого 1725 р., Полуботкові, Апостолові, Чернишеві, Савичеві, Жураківському і Лизогубові з їх родинами загрожувало заслання на Сибір і конфіскація майна. Але несподівано Петро I помер у січні 1725 р. (за місяць перед ним помер у в'язниці Полуботок), і слідство над заарештованими набрало людяніших форм. Учасників опозиції було звільнено з в'язниці і наказано їм з жінками і дітьми жити без права виїзду в Петербурзі; майно поверталось їм назад.

Цікаво, що в маніфесті цариці з 8 лютого 1725 р. Апостола не обвинувачувано, як інших старшин, у кривдах і надужиттях над козацтвом і селянством, що, мовляв, стало підставою затримання вищезазначеної старшини в імперській столиці. Йому ставилося в ви-

ну тільки те, що він надіслав до Петербургу чолобитні, які підписав сам у козацькому таборі на річці Коломак і примушував підписувати інших полковників та старшину.

Так нещасливо закінчилася покищо кар'єра будучого українського гетьмана. Патріотичний вчинок довелося йому спокутувати в далекій столиці російської держави. Але це був не останній етап у його житті.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Adlerfeld, Histoire militaire de Charles XII Roi du Suède. Amsterdam 1740, III.
- Акты Южной и Западной России, т. VI, VII, VIII, XIII, XV.
- Бантышъ-Каменскій Д., Исторія Малой Россіи. Москва 1822, т. III, IV.
- Бантышъ-Каменскій Д., Источники Малороссійской Исторіи ч. II (1691—1722). Чтенія Имп. Об Ист. и Древ. Рос., Москва 1859, 1.
- Василенко М., Павло Полуботок. Україна, Київ 1926, т. VI.
- Георгиевский Г., Мазепа и Меншиков. Новые материалы. Исторический Журнал, Москва 1940, кн. 12.
- Голиковъ, Дополненіе къ Дѣянїямъ Петра В., Москва 1792, VIII.
- Herlitz N., Studier öfver Carl XII : 5 Politik I. 1703 — 1704. Stockholm 1916.
- Джиджора І., Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ, 1930.
- Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича. Київъ 1897, т. III (1730 — 34 гг.).
- Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка 1727 — 1753 г. Київъ 1884.
- Дневникъ Николая Ханенка (1719 — 1723 и 1754 гг.) Киевская Старина, 1896, VII.
- Дневникъ Петра Даниловича Апостола. Киевская Старина 1895, VII-VIII.
- Дорошенко Д., Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665 — 1666). Праці Укр. Істор.-Філол. Тов. в Празі, Прага 1942, т. IV.
- Europäische Fama welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt. Leipzig 1728. Der 315 Theil.
- Энциклопедическій Словарь Брокгауза и Ефрона, 1890, II.
- Исторія Русовъ. Чтенія Имп. Общ. Ист. и Древ. Рос., Москва 1846, IV і окремо.
- Jarochowski Kaz., Rada Senatu Wyszogrodzka i zabiegi polityczno-dyplomatyczne po zajęciu Warszawy w miesiący września, 1704. Opowiadania i studia hystoryczne. Poznań, 1884.
- Kaggs Leonard Dagbok 1698 — 1722. Historiska Handlingar, Stockholm 1912, Bd. 24.
- Carlson F. F. Sveriges Historia under konungarna af Pfalziska Huset., Stockholm 1888, Bd. VI.
- Костомаровъ Н., Мазепа. Полное собраніе сочиненій. С. Петербургъ 1906, т. VI.

Крупницький Борис, Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі з 1728 р. Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. Прага 1942, т. III.

Krupnyckyj B., Hetman Mazera und seine Zeit (1687 — 1709). Otto Harrassowitz, Leipzig 1942.

Крупницький Борис, Полковник миргородський Павло Апостол. Праці Українського Історично-Філолог. Тов. в Празі, Прага 1944, т. V.

Лазаревський А., Замѣтки о Мазепѣ. Киевская Старина 1898, IV.

Лазаревскій А., Описаніе Старой Малороссіи, т. III.

Лазаревскій А., Очерки малороссійскихъ фамилій. Русскій Архивъ 1875, I.

Лазаревскій А., Павелъ Полуботокъ. Русскій Архивъ 1886, т. I.

Маркевичъ Н., Исторія Малороссіи. Москва 1842, т. II.

Матеріяли*) до біографії миргородського полковника Д. Апостола: за 1688 р. (Москва, „Государственный Архив феодально-крепостнической эпохи — „ГАФКЭ“. „Малороссійскіе подлинныя акты“ 1688, 26 березня № 538 (520).

за 1688 р. (Москва „ГАФКЭ“, Архив Мин. Юст., Столпи „Малор. Приказа“, № 6020/209.

за 1688 р. (Москва, „ГАФКЭ“, Арх. Мин. Зак. Справ, в'язка 75, № 50).

за 1692 р. (Москва „ГАФКЭ“, Архив Минист. Юстиціи, книга „Мал. Приказа“ № 66, арк. 311 — 314).

Модзалевскій В., Къ родословной гетмана Данила Апостола. Киевская Старина, 1904, XII.

Модзалевскій В., Малороссійскій Родословникъ, Киевъ 1908, т. I.

Оглоблин О., Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петра. Записки Істор. та Філологіч. Факультету Львівського Державного Університету ім. І. Франка, Львів 1940, I.

Памятники, изданные временной комиссіей для разбора древнихъ актовъ. Киевъ 1859 т. IV.

Письма и бумаги Петра В., т. IV.

Письмо Орлика къ Ст. Яворекому. Основа, С. Петербургъ 1862, X.

„Реестр пожитков“:

1. Размеры и формы оплаты труда в имениях миргородского полковника Д. Апостола по „Реестру пожитков“ 1724 г.

2. Торговля и заемные операціи миргородского полковника Д. Апостола по „Реестру пожитков“ 1724 г.

3. Размеры и направлєніе хозяйства миргородского полковника Д. Апостола по „Реестру пожитков“ 1724 г.

(З рукописного відділу бібліотеки Академії Наук).

Радакова Е., Гетьманъ Д. Апостоль въ роли колонизатора, Киевская Старина 1891, VI.

Ригельманъ А., Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Чтенія Им. Об. Ист. и Др. Рос., Москва 1847, VIII і IX.

*) Знайомлення з цими матеріалами, як також і з нижчеподаними із рукописного відділу Академії Наук завдячую проф. О. Оглоблїну, якому на цьому місці складаю мою сердечну подяку.

•Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси. Кіевъ 1888.

С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV і XVIII.

Томашівський Стефан, Листи Петра Великого до А. М. Сивявського
Записки Науков. Тов. ім. Шевченка, Львів 1909, т. 92.

□ □ □

II

УКРАЇНА — ГЕТЬМАНЩИНА ПІСЛЯ МАЗЕПИ І ДО СМЕРТИ ПЕТРА І.

Після спроби Мазепи вирвати Україну з-під впливу Московщини почалася найтемніша сторінка в історії Гетьманщини. Натиск Москви набрав тепер зовсім виразних форм. Петро І твердо рішив ліквідувати автономні права України, але зрозумів, що українці — непевний елемент (ознака — повстання Мазепи) і що з ними треба поводитись обережно, принаймні доти, доки не закінчено війни. Тому його політика відносно України стала системою поступової ліквідації її прав, яка показала себе особливо гостро в 1722 р., вже по закінченні Північної війни. Україні доводилося тим тяжче, чим більші успіхи мала Росія у війні і чим певнішим ставало її міжнародне становище.

Ми розрізняємо в політиці Петра І щодо України (після переходу Мазепи на шведський бік) три етапи: перший — від вибору гетьмана Скоропадського до полтавської битви, другий — від полтавської битви до Ніштадського миру 1721 р. і третій — від Ніштадського миру до смерті царя в 1725 р.

До Полтави цар в зв'язку з потребою побороти Мазепу і його прихильників був дуже щедрий на обіцянки. Вже 1 листопада 1708 р. видано на ім'я старшини маніфест, в яким заповідалися вибори нового гетьмана при затриманні „свято, нерушимо и цѣло” всіх вольностей, прав і привілеїв, якими користалася Україна від Богдана Хмельницького до останнього часу.

Саме з виборами цар дуже поспішав, щоб найшвидше висунути нову людину супроти Мазепи. Тому вибори відбулися вже 6 листопада 1708 р., прискореним порядком, у відсутності переважаючої частини вищої старшини. На гетьмана обрано було стародубського полковника Івана Скоропадського, хоча старшина й козаки більше схилилися на бік чернігівського полковника Полуботка. Але треба було вважати на волю царя, який з двох кандидатів, Скоропадського і Полуботка, відкинув саме останнього, бо, мовляв, Полуботок занадто хитрий і з нього може вийти другий Мазепа.

Вже при цих виборах мали місце деякі недобрі ознаки на будучину: права України, якими вона користалася на підставі статей Богдана Хмельницького та інших гетьманів, було затверджено зовсім загально, без відповідної процедури і без жадних-нових статей, як це традиційно робилося.

Але цар відкрив свої карти лише після Полтавської перемоги (27 червня 1709 р.), коли становище росіян на українській території значно скріпилося і їм непотрібно вже було занадто оглядатися на бажання української старшини і населення. Саме після Полтавського бою Скоропадський подав (17 липня 1709 р.) цареві так звані решетилівські пункти, в яких висловлювалось прохання підтвердити давні привілеї й вольності України та пропонувались нові статті (14 пунктів), в яких узглядено було потреби часу.

На це Петро I відповів „рѣшительнымъ указомъ”, підписаним у Києві 31 липня 1709 р. Це вже був односторонній акт, царський наказ, без якихбудь пертрактацій гетьмана і старшини з царськими відпоручниками, як то бувало за попередніх гетьманів. Своім указом цар знову „генерально” підтверджував права і вольності України, як за часів Б. Хмельницького і його наступників, але він ухилився від видання нових статей, відсовуючи справу на будучину („скільки скоро время допуститъ” — 1-ий пункт „рѣшительного указа”). В дійсності Петро I і не думав давати нових статей. Це був тільки тактичний крок. Так Україна і не мала „статтей” Скоропадського — вперше за існування гетьманської держави.

Важливу новину являло собою призначення царського резидента при гетьмані, якого раніше небувало. Указом з 19 липня 1709 р. Петро I вибрав на цю посаду стольника Андрія Ізмайлова і дав йому дві інструкції, явну й таємну. Згідно з першою Ізмайлов мав виступати не стільки як дипломатичний представник Москви при гетьмані, скільки як співрегент Скоропадського. Те саме виходить і з грамоти царя до Скоропадського з 30 липня 1709 р., в якій виразно сказано, що гетьман має „надлежація Вел. Г-ря дѣла, управлять съ общаго съ нимъ (Измайловымъ) совѣту”.

В таємній інструкції давалося Ізмайлову завдання агентурно-політичного догляду: він мав стежити за кожним кроком гетьмана, старшини, полковників, за політичним, економічним і суспільним життям України і про все доносити цареві.

Несабаром (в 1710 р.) замінив Ізмайлова новий міністер-резидент, Федір Протасєв, який пробув на Україні аж до утворення Малоросійської Колегії. Його характеризує М. Василенко в своїй статті про П. Полуботка як „хабарника, людину взагалі шкідливу для України, що своєю агітацією й своїми доносами до Москви сприяла більшому наступові російського уряду на Україну”.

Такі були початки централізаційної політики Петра I на Україні. Перший удар упав на Magna Charta українських прав, вольно-

стей і привілеїв, на договори, „статейні пункти“. Правда, старих ніби не було порушено, але традиційна форма вироблення нових додаткових статей при виборах нового гетьмана, дуже суттєва для українсько-московських відносин, відійшла в минуле. Другий удар влучив у самого гетьмана, який через резидента був тепер зв'язаний у своїй діяльності; „недріманне око“ царя мало право вмішуватися в ціле гетьманське управління.

Але після переходу Мазепи з вищою старшиною на бік шведів неласка недовірливого царя повернулася і проти самої інституції старшини. І в трактуванні старшини були з боку російського уряду деякі етапи: до Полтави цар робив усе можливе, щоби перетягнути українську старшину на свій бік; після Полтави це ставало непотрібним. В універсалі з 7 листопада 1708 р. Петро I, грозючи непокірним, підмаював амністією тих старшин, які в місячний термін покинуть Мазепу і придуть до нього „з повинною“.

Незабаром з такою повинною прийшли до царя генерал-хорунжий Іван Сулима, миргородський полковник Данило Апостол і компанейський полковник Гнат Галаган. Перебіжників Петро I ласкаво приймав і навіть нагороджував.

Але після полтавського бою всякі амністії припинилися: хто тепер являвся, того арештовувано і вивожувано на Сибір. Так було з генеральним суддею Чуйкевичем, полковниками і вищими старшинами Зеленьським, Кожухівським, Кандибою, Покотилом, Гамалією та іншими, не кажучи вже про тих, що, як Горленко, Максимович, Ломиковський, вернулись на Україну кілька років пізніше (в 1714 р. з Бендер).

Але цього не досить. У відношенні до старшини Москва почала триматися системи, котра, як це свідчить лист київського губернатора князя Д. Голіцина до канцлера Головкина з 9 лютого 1710 р., мала за всяку ціну ослабити Україну та прибрати її до своїх рук. Царський уряд поставив собі за мету викликати ворожнечу між гетьманом і старшиною з одного боку, а народом з другого, а також між полковниками і гетьманом. Для цього ужито було методи доносів, усунення непевних елементів та призначення відданих Москві людей на відповідні посади.

Указ з 22 січня 1715 р. був першим важливим показником такої московської політики. Він установлював на Україні новий порядок заміщення урядів полкової старшини і сотників. На кожну вільну посаду треба було обирати на раді полкової старшини і сотників двох або трьох кандидатів. З них гетьман котрогось призначив на посаду, звичайно, в порозумінні з резидентом, в присутності якого нова урядова особа складала ще й присягу на вірність цареві. Підставою для указу було ніби царське піклування про долю козаків і поспільства, яким доводилося, мовляв, терпіти багато „тягостей“ саме від своєї вибраної старшини; зловживання на майбутнє заборонялись.

В дійсності, як це вже помітив Мякотін у своїх відомих „Очерках”, введення принципу призначення зовсім не нищило зловживань, зате воно дуже прискорювало процес віддалювання старшини від народніх мас, який і так в житті йшов дуже швидко.

Але Петро I не тримався навіть свого ж власного указу. Іноді він сам призначав старшину, не питаючись ні ради полкової старшини, що мала виставляти кандидатів, ні гетьмана, якому дано було право остаточного призначення. Найбільш типовий випадок того роду був з авантюристом Федором Лисовським, який з московської ласки став гадяцьким протопопом. Коли ж він скинув рясу, то цар призначив його новгородсіверським сотником. На цій посаді допустився Лисовський небувалих зловживань. Сам гетьман нічого не міг зробити з вибуялим злочинцем, якого заборолом було царське призначення.

Сваволя царя показала себе особливо у відношенні до полковників. Петро I почав поволі заводити практику безпосереднього призначення полковників, з власної руки, минаючи гетьмана і порушуючи основні українські порядки і права. Ясно було, чого хотів цар: його метою було скласти таку вищу українську адміністрацію (полковників), яка була б по можливості незалежною від гетьмана та його органів і відданою тільки Москві.

На таку ролю особливо добре надавалися чужинці і росіяни. Після прутського походу 1711 р., який сильно зачепив слов'янські і православні країни, що знаходилися під турецьким ярмом, і дав початок еміграції активних елементів їх населення на Схід, почали появлятися на Україні виходні волоські, сербські, чорногорські. Царський уряд призначав їх на старшинські посади, вбачаючи в них підпору російської держави на Україні. Вони й самі дивилися на себе в першу чергу як на репрезентантів царської влади, а тому трималися незалежно і ставилися до влади гетьмана та до українських інституцій з погордою. Не знаючи ні українських звичаїв та законів, ні українського традиційного життя вони вносили в українські відносини багато заколоту і неспокою. Головною метою цих авантюристів була шкоро нажива, і в цім особливо негативно виявила себе їх діяльність на Україні.

Можливо, найбільш маркантною особою серед таких чужинців був сербський виходець Михайло Милорадович, якого цар іменував гадяцьким полковником, усунувши з цього уряду зятя гетьманового Івана Чарниша і призначивши його генеральним суддею. Очевидно, робилося це проти волі гетьмана, який не міг собі бажати на видатнім адміністраційнім посту чужинця, що не знав навіть українських військових порядків.

Новий гадяцький полковник почав протегувати в своїм полку чужинцям та призначати їх на старшинські посади. Він уживав усяких заходів, щоб якнайскоріше придбати великі маєтки: притягував

козаків як підданих на роботи, селян обтяжав працею, а від полчан взагалі вимагав великих хабарів.

Поволі висувалися на командні посади Гетьманщини і росіяни, як, напр., Петро Толстой, якого в 1719 р. цар призначив ніженським полковником — після того, як він одружився з дочкою гетьмана, Уляною (в 1718 р.).

За порівнюючи короткий час чужинецький елемент дошкулив адміністрації і населенню України досить виразно. Недивно отже, що вже 1718 р. гетьман, будучи в Москві, звернувся до царя з проханням чужинців (включно з росіянами, очевидно) на Україну не присилати, а обирати старшину за старим звичаєм, вільними головами з українського народу, а обраних постановляти після повідомлення царського уряду. Там же йшла мова про те, щоб генерал-губернатор у Києві не давав гетьманові ніяких наказів та щоб із Глухова для зменшення покладеного на населення тягару вивести один московський полк, а замість команданта залишити тут тільки полковника.

Але всі ці заходи ні до чого не привели. Москва продовжувала не довіряти українцям. В тому ж 1718 р. Протасєв одержав з Москви таємну інструкцію, в якій доручалося йому довідуватись, хто з українців доброзичливий цареві і достойний уряду, і про таких повідомляти центральний уряд.

Епоха лихоліття висунула й українців подібного типу, як чужинці. Це були виразні кар'єровичі, здебільша з людей, що чимсь — хоч і малим — прислужилися цареві за часів шведської орієнтації Мазепи і дістали в нагороду за те посади і маєтки. До них належали компанійський полковник Гнат Галаган з неграмотних козаків, якого зроблено було прилуцьким полковником, Андрій Маркович, лубенський полковник, брат гетьманши, фамілія Кочубеїв на Полтавщині та Танських на Київщині (А. Танський став з царського призначення київським полковником) і т. д. Пиха, непошана до гетьмана непослух, хабарі, гвалтовні вчинки супроти селян, козаків і навіть полкової старшини, жадова до швидкого збагачення — отак виглядали протеговані російським урядом представники української старшини. Супроти цих довірених осіб Москві на Україні гетьман був безсилый.

Також нещирою була й політика московського уряду щодо козаків і селян. Цар ніби брав ці верстви населення України під свою охорону. Але так воно було тільки назовні, в дійсності виходила звичайна демагогія, скерована на те, щоб посварити між собою окремі шари населення, загострити внутрішні відносини на Україні і тим самим її ослабити. Дійсні потреби простого українського населення були московському урядові так само байдужі, як і потреби тої ж категорії своїх власних підданих. Не дурно ж Петро I після мазепинської катастрофи роздавав ще вільні або сконфісковані ма-

етності Гетьманщини так щедро, як ще ніколи. З багатого земельного запасу України обдаровано було не стільки вірних Москві українців, скільки росіян і різного роду чужих заволок. Треба зазначити, що й Скоропадський був щедрий на такого роду роздачі.

В результаті дуже швидко пішла наперед концентрація земельного капіталу в руках своєї і чужої вищої верстви (у володінні одного Меншікова опинились аж дві великі волості, Почеп і Янпіль), що дуже погіршило становище козаків і особливо селян. Дошкульним було й те, що значне число мастків перейшло до чужинців і росіян, які пробували поводитися з населенням за московськими зразками. Від них приходили перші спроби заведення кріпацтва на Україні, яка досі знала тільки досить ліберальне послушення.

Також і матеріальне становище населення зазнало за Петра I і Скоропадського болючих ударів. На нього впав новий тягар утримання російського війська. Починаючи з 1708 р., Петро I залишив на Гетьманщині 10 драгунських полків на постійний побут, що надзвичайно обтяжило її господарство. Цих нових гостей, яких прислано було сюди, щоб з одного боку полегшити вичерпані за часів війни фонди самої Москви, а з другого забезпечити країну від нової зради, довелось утримувати самому українському населенню. Скоропадський не раз скаржився і просив вивести російські полки з України, на що звичайно міродайні російські кола не звертали уваги.

Сильно дошкуляла населенню підводна повинність. Гетьман не раз (в 1716, 1718, 1722 рр.) просив царя заборонити надужиття з підводами.

Спеціальний тягар випав на пай козаків, яких російський уряд, крім військових операцій, почав уживати для копання каналів, для будови фортець і укріплення ліній. В 1716 р. 10.000 козаків під проводом генерального хорунжого Івана Сулими вислано копати канал між Волгою і Доном коло Царицину. В 1718 р. новий вділ козаків працював там же, а другий будував укріплену лінію над річкою Терекон на Кавказі. 1721 р. вислано було 10.000 козаків на будівництво Ладозького каналу, 1722 р. післано було на заміну їх знову 10.000 козаків.

Праця була для козаків тим більш неприємною, що вони примушені були утримуватися на власний кошт, не маючи в далекій країні подостатком ні харчів, ні одягу, ні паші для коней, ні приладдя. Через ці обставини, а особливо через нездоровий клімат загинуло на півночі багато козаків. Є. Радакова в статті „Українські козаки на Ладозьким каналі“ нарахує померлих приблизно 30% загального числа козаків, післаних на роботи.

Також і військові події були для козаків джерелом великих утрат і зубоження. По закінченні шведської війни Петро I почав війну з Персією. Знову притягнуто було силу козацтва для військо-

вих операцій. В Дербентський похід вислано було 1722 року 10.000 козаків під проводом Данила Апостола. В 1723 р. знову 10.000 козаків під командою лубенського полковника Андрія Марковича брало участь у Сулацькім поході. В 1724 р. вийшло на той же Сулак нових 10.000 козаків на чолі з Михайлом Милорадовичем і нарешті в так званім Шлянськім поході 1725 р. зайнято було 2000 козаків.

Тяжка праця, злидні, хвороби, нездоровий гарячий і вогкий клімат страшно ударили по козаках. Так напр., в 1725 р. під Дербентом стояло 6790 козаків. Із них, як свідчить офіційне донесення до Петербургу, померло від цинги та інших хвороб і загинуло в боях 5183 особи; 961 хорого відпущено додому. Здорових лишилося 646 людей, та й ті терпіли крайню нужду, крім хліба не мали іншої їжі, не мали ані взуття, ані одежі. Такою згубною була для українських козаків кавказька служба.

Централізаційна політика Петра I мала надзвичайно негативні наслідки для української торгівлі і промислу. За Магари господарство України було цілком незалежним від Московщини. Українська торгівля провадилася головним чином з західними країнами, а також, хоч і в меншій мірі, з Кримом і Туреччиною. В ній першу роль грали Кенігсберг, Данціг, Рига і Вроцлав: сюди йшла більшість вивожуваних з України продуктів; відсіля доставлялись на Україну потрібні їй індустриальні товари. З польсько-литовською державою теж підтримувались торговельні стосунки, але головнo транзитного характеру. Зате торгівля з Московією не була дуже жвава. Російський уряд здавна робив українським купцям труднощі. Він не терпів конкурентів у торгівлі, а такими були українські купці, бо зрештою Україна продукувала здебільшого такі самі речі, що й Москва.

Свій незалежницький характер утратило українське господарство вже за Петра I. В основу промислово-торговельної політики цього царя лягли принципи меркантилізму, перейняті ним із заходу і особливо сильно висловлені в його спробах створити „мануфактуру“. Разом з тим ішли фіскальні заходи, бажання знайти якомога більше джерел, щоби наповнити державну касу для покриття потреб, викликаних реформами царя, а особливо довгими війнами. Інтереси центру грали в цій російській політиці домінуючу роль. Москва мала збагачуватися також і коштом окраїн, а в першу чергу України.

Перша спроба завернути українську торгівлю в південному напрямі (одинокa спроба за Петра!) через недавно здобутий Азов (1696, 1701) не вдалася, бо ця фортеця незабаром була втрачена (1711). Поважнішим показався північний напрям. В 1701 р. вийшла царська постанова, яка глибоко зачепила українські торговельні інтереси. Цар заборонив вивозити з України дуже важливий продукт експорту — прядиво, яке йшло головним чином до Риги, і наказав везти його до далекого Архангельську. Цей примусовий експорт

через Архангельськ дуже пошкодив українській торгівлі. Далека дорога, потреба перевозити прядиво через російську територію з її заставами, митами, свавільством урядових осіб і т. д. були для українських купців просто руйнуючими, хоч російський уряд і звільнив їх від сплати мита в Архангельську. Лишень 1711 р. знесено торгівлю прядивом через примусовий Архангельськ, але й то тільки тому, що Рига знаходилася тепер у руках Москви. В 1714 р. вийшла нова заборона щодо вивозу за кордон цілого ряду продуктів: прядива, шкіри, поташу, сала, воску, олії, щетини й т. д. Їх дозволено було везти тільки до російських портів, як до Риги, Петербургу та Архангельську. Указами з 1719 р. заборонено вивіз усякого збіжжя, з 1720 р. — овечих шкір і вовни, з 1714 і 1721 рр. — срібла (як обробленого, так і брухту), з 1721 р. — золота і т. д.

Такого ж роду заборони лягли й на український імпорт. В 1714 р. заборонено ввозити різні мідяні і російські срібні гроші, те саме стосувалося в указах 1718, 1719, 1721 рр. до панчіх, дорогих матерій, голок, полотен, фарб, тютюну, цукру, карт і т. д. Все це робилося для того, щоб підперти московських купців, які саме почали засновувати фабрики мануфактури та інших речей (напр., голок у Рязані). Вся приватна торгівля мала бути монополізована в їх руках; молода російська мануфактура повинна була теж виростати коштом української торгівлі з закордоном.

Цим втягнення України в сферу російських економічних інтересів не обмежувалось. Окрім гвалтовного пересунення давніх українських торговельних шляхів, Москва виступала конкурентом і на внутрішнім українським ринку. Уряд за допомогою своїх агентів почав скуповувати на Україні деякі продукти і на власну руку перепродувати їх за кордоном, а разом з тим обмежувати приватних людей в їх праві торгувати цими продуктами. Отак за дешеву ціну скуповувалося в 1712 р., напр., українське прядиво і перепродувалося за кордон через Архангельськ. Те саме робилося і в пізніші роки. В 1713 р. вийшла заборона продавати і за кордоном і в межах російської імперії селітру — з одночасним наказом здавати її виключно в артилерійські склади в Москві і Петербурзі. В 1718 р. обмежено здобування поташу через заборону ставити нові поташні буди. В 1719 р. в зв'язку з переходом в Росії так званих „казених товарів“ у „вільний торг“ вилучено із цього розпорядження поташ і смольчуг, при чім це вилучення було дійсним і для України. Ці важливі продукти були тут трактовані як „казенні товари“, себто з виключним монопольним правом на них російської держави.

Разом з державною спекуляцією на українські товари була діяльною і приватна російська. Особливо широкого розміру набрали торговельні операції компанії Меншікова-Павлова-Строганова, які в 1711 — 1714 рр. за дешеву ціну скуповували українське прядиво і продавали його або в Москву, або за кордоном повдвоє і втроє

дорожчих цінах. Практика цих закупів була остільки безоглядною, що гетьманові Скоропадському довелося в роках 1719 — 1720 вести з того приводу слідство. Те саме можна сказати, напр., і про торгівлю волами. Тут особливо показав себе Меншіков. Він, пильно займаючись скупівлею волів на Україні ще з 1709 — 10 рр. (головно за посередництвом Данила Апостола), платив за одного вола смішно малі ціни в 8 — 16 коп.

В парі з штучною регламентацією українського експорту та імпорту йшла також митна політика російського уряду. Досі українські купці при своїх закордонних операціях платили на українській границі ввозове мито, так звану „індукту“, і вивозове — „евекту“, яке йшло до українського державного скарбу. За той самий крам брали ще мито в російських портах. Висота цього мита (з міри, ваги або з вартости товару) виносила 5 — 10% вартости краму і платити його треба було конче в золоті. В 1724 р. заведено було такі митні такси при вивозі з України: від юхти, хутра, олії, сала, льону та прядива — 4% від установленної оцінкою вартости, від смоли — 18%, від вбіжжя — 25%, а від льняної пряжі та необробленої шкіри навіть 37%. За привізний крам, який ввозився на українську територію, стягано на російському кордоні від 10 до 37%.

В зв'язку з заборонами, покладеними російським урядом на різні категорії товарів, виникло ще одне утиснення української торгівлі. Царським указом з 1715 р. заведено було урядову контролю над українськими купцями, яка їх дуже обтяжала. Купцям треба було їхати спочатку до Глухова з списком своїх товарів на перевірку та для уділення гетьманом дозволу, що, звичайно, було пов'язане з подорожніми та іншими видатками і вимагало часу. Пізніше, після смерті Скоропадського цю контрольну функцію перебрав київський губернатор.

Нова контроля виникла на українських кордонах. Зараз же після повстання Мазепи царський уряд обсадив українські кордони військовими форпостами, які контролювали переїжджих. В 1714 р. ці форпости перетворились у спеціальні застави з контрольними функціями, яких обов'язком було стежити за виконанням приписів про так звані „заповітні товари“ і щодо права торгівлі тільки з російськими портовими містами. Нові контрольні органи вславилися на Україні зі своєї безконтрольності, самоволі і безкарности; вони завели цілу систему здирств і ошуканств, а то і просто розбоїв. Ще один тягар ліг на українське купецтво.

Звичайно, що в таких обставинах Україна поволі втрачала характер самостійного економічного організму. Вона оберталась у звичайну колонію Москви, а українське купецтво бідніло та відступало своє місце російським агентам і купцям не тільки за кордоном, але й на самій Україні. Не говоримо вже про те, що ця російська політика

була шкідливою й для інших станів українського населення, передовсім для тих представників старшини, які теж займалися торговельними операціями (напр., продажем волів).

Після Ніштадського миру 1721 р. між Швецією і Росією прийшло до тих радикальних реформ, які ми називаємо третім етапом московської політики на Україні. Петро I мав тепер зовсім розв'язані руки і тому рішився завдати останнього удару Україні, знищивши її державну автономію.

Першими ластівками цього нового удару були розпорядження царя з 1720 і 1721 рр., які торкалися найвищих установ України. Їх викликав царський резидент при гетьмані, Протасьєв, своїми скаргами про непорядки у військовій канцелярії під час хвороби гетьмана. Указом з 17 листопада 1720 р. від Скоропадського вимагалось реорганізувати генеральну військову канцелярію під управою генерального писаря. Це була досить неясна спроба унезалежнити генеральну військову канцелярію від самого гетьмана, якому вона безпосередньо підлягала.

Через рік вийшов новий указ царя (14 листопада 1721 р.), в яким висловлювалося гетьманові догану за бездіяльність у справі переорганізації генеральної військової канцелярії та наказувалося зорганізувати також окрему судову канцелярію при генеральнім суді під головуванням генерального судді Ів. Черниша. І на цей раз помічаємо ту саму тенденцію: надати центральним українським установам колегіяльного характеру і по можливості унезалежнити їх від уряду гетьмана, роблячи з нього свого роду вищу апеляційну інстанцію як в судових, так і адміністративних справах.

В парі з цим йшла й нагнітка на культурному полі. Значно занепала Київська Академія. Після Полтавської перемоги цар розпорядився вислати за кордон тих студентів, що були родом з українських земель Польщі (за офіційною термінологією, з Правобережної України). Раптом число слухачів Академії знизилось майже з 1000 до 161 ч. Не менш прикрою була заборона друку українських книжок. Сенаторським указом з 5 жовтня 1720 р. було поставлено на Україні „вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими съ такими жъ церковными книгами исправлять преже печати, съ тѣми Великороссійскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было. А другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не объявля объ оныхъ въ Духовной Коллегии и не взявъ отъ оной позволенія, въ тѣхъ монастыряхъ не печатать, дабы не могло в такихъ книгахъ никакой въ церкви Восточной противности и съ Великороссійскою печатью несогласія произойти“.

Згідно з цим указом не можна було на Україні друкувати церковні книжки; самі церковні книги піддано цензурі російського

Синоду, а старі церковні книги мали бути позбавлені місцевих українських особливостей (особливо щодо мови) і наближені до відповідного московського тексту з його чисто російськими мовними особливостями.

Але лишень у 1722 р. почався останній акт Петрового замаху на українські вольності. На початку 1722 р. гетьман Скоропадський виїхав до Москви, де йому судилося перебути майже 6 місяців. 11 квітня 1722 р. він подав цареві „Пункта въ общенародныхъ всей Малороссіи интересахъ“, де просилося узгляднити різномодні потреби України. Замість відповіді на пункти¹⁾ цар надіслав гетьманові наказ з 29 квітня 1722 р. про заведення нової установи, так званої Малоросійської Колегії, яка мала ніби працювати „съ общаго съ Вами (Скоропадським) совѣту и согласія“.

Це був новий, чисто російський орган із шістьох російських офіцерів, що їх вибрано було з стаціонаваних на Україні московських полків, з бриґадиром Степаном Вельяміновим на чолі. Як видно з інструкції царя Вельямінову з 16 травня 1722 р., Колегії надано було права вищої судової апеляційної інстанції та деякі важливі контрольні права над адміністрацією України, особливо над її фінансами, та навіть над самим гетьманом. Потреба заснування нової інституції пояснювалася в указі тим, що в генеральнім суді беруться хабарі і чиняться „многіе неправды“ бідним козакам, що полковники в своїх полках чинять насильство над населенням, примушують козаків до підданства, чинять несправедний суд, що в генеральній канцелярії панують непорядки і т. д.

Того ж 29 квітня вийшов ще один указ, згідно з яким Україна мала бути „въ вѣдѣніи Сенатскомъ“. Як відомо, Сенат відав лише внутрішні справи Росії. До цього часу Україна вважалася в своїх зносинах з Москвою окремим державним організмом і тому знаходилася в стосунках з тими царськими установами, які займалися справами міжнародних зносин Москви, себто з Посольським Приказом, Посольською Канцелярією, а в останньому часі з Колегією Закордонних Справ. Тому підпорядкування українських справ компетенції Сенату вказувало на те, що Україна не була вже в очах Москви окремим державним організмом, а частиною Російської імперії.

Одержавши наказ царя, гетьман, хоч і був надзвичайно пригнічений, рішив відповідати. В своїм проханні („отвѣтная челобитная“), підписаним 3 травня 1722 р., він підкреслював, що обвинувачення у зловживаннях виходять від людей, що роблять доноси „по злобі й ненависти“ і одверто вказував на резидента Федора Протасьєва як на головного винуватця отих всіх „скарґ Малоросійського народу“, людину зловну й інтриґантну, що сама жила лише з хабарів та дбала тільки про свої приватні інтереси.

¹⁾ Цар, щоправда, прислав цю відповідь (20 травня 1722 р.), але вона була цілком неґативна.

Це, безперечно, відповідало правді. Також правдивою була критика Скоропадського щодо тлумачення Петром статтей Богдана Хмельницького на московську користь. В царському указі було написано, ніби вже за Б. Хмельницького існували збори в царську скарбницю, а потім — невідомо чому — зникли. Скоропадський стверджує, що за гетьмана Б. Хмельницького ні московських суддів, ні хлібних та грошових зборів до царського скарбу не було. Це були кардинальні питання, бо від присутності царських „воєвод“ на Україні виводив Петро I свою теорію московського права на вищу контролю і суд над Україною (Малоросійська Колегія), а від „зборів“ — права московської держави на українські державні доходи.

Цар зовсім зігнував цю логічну і аргументовану відповідь гетьмана, якої метою було переконати Петра I в непотребі організації Малоросійської Колегії, і продовжував свою політичну лінію далі. Скоропадський не осягнув нічого. Під впливом тих нещасливих переживань він вернувся в Глухів у червні 1722 р. вже зовсім хворий і помер у своїй резиденції 3 липня 1722 р.

По смерті I. Скоропадського повстало питання про вибори нового гетьмана. Ці вибори було відкладено до повороту Петра I з персидського походу. Тим часом на прохання старшини прислано було з Сенату (Сенат заступав царя) указ, що Україною має покищо правити чернігівський полковник Полуботок (він був кандидатом старшини) „общє“ з генеральною старшиною. Але незабаром (21 липня 1722 р.) приїхав до Глухова і Вельямінов, щоб згідно з наказом царя zorganizувати Малоросійську Колегію.

Між Малоросійською Колегією і українською вищою владою на чолі з Полуботком — остання прибрала ім'я „Панове, на місці гетьманським командуєчій“ — виникла зараз же вперта боротьба за владу. Малоросійська Колегія зустріла на Україні рішучий опір. На чолі опозиції став сам Полуботок, безперечно, один з найвидатніших українців того часу, людина відважна, рішуча, готова при обороні прав України поставити на карту своє власне становище і матеріальні інтереси. Його підтримувала генеральна старшина, хоч, можливо, й недосить рішуче, і ціла середня та нижча старшина, навіть чимало й звичайного козацтва. Осторонь стояли тільки полковники-кар'єровичі — гадячський полковник Михайло Милорадович, дубенський Андрій Маркович, прилуцький Гнат Галаган і київський Андрій Танський, неначе їх справа оборони прав України зовсім не обходила. Зате миргородський полковник Апостол виразно стояв на позиції чернігівського полковника Полуботка. Про наставлення ниженського полковника А. Толстого, росіянина, ми нічого певного не знаємо. Про інших полковників нема чого говорити, бо стародубське, полтавське і переяславське полковництва були на той час вакантні.

Тактика Москви на Україні була подвійною. Петро I — або сам, або через своїх виконавців, як от Вельямінова — виступав

у ролі оборонця населення від української адміністрації і суду. Це був льозунг для введення Малоросійської Колегії. Зрозуміло, що звичайна людність України в дійсності його і не цікавила, і мало обходила. Він влучно використовував незадоволення простих людей своєю долею для того, щоби знищити автономію України. Посварити народ із своєю українською владою і рішуче ослабити цю владу — такий був його плян.

В такому дусі і почав Вельямінов свою працю на Україні, яко президент Малоросійської Колегії. Зараз же вжив він звичайного в таких обставинах засобу, тобто почав приймати скарги від населення і вимагав пояснення на них від генеральної канцелярії, що справи в ґрунті покищо не міняло. Головну свою увагу він звернув на фінанси України. Зібравши деякі статистичні відомості про податки з населення, він доручив збирачам при участі й допомозі російських офіцерів глухівського гарнізону зібрати „грошеві й хлібні“ податки з усіх, „не минаючи нікого“. Це був удар по привілеях старшини і монастирів, мастки яких до цього часу були вільними від податків. Але полегшення для населення з цього не виходило: розпорядки Вельямінова тільки поширювали категорії платників.

Полуботок зараз же поставився проти цих реформ Вельямінова. З одного боку, він іґнорував деякі розпорядження президента Малоросійської Колегії, не даючи йому, напр., статистичних відомостей про збори на Україні тощо. З другого боку він уживав енергійних заходів, щоби власними силами направити деякі негативні сторони української судової і адміністративної практики. Знаючи, що український суд не є на висоті своїх завдань, він увів в склад генерального суду 4 асесорів, щоби прискорити винесення судових постанов і звільнити суд від нарікань на безконечну тяганину. Щодо скарг з боку населення, яким московська влада приділила таку спеціальну увагу, то він видав розпорядження (в грудні 1722 р.), щоби такі скарги мали переходити від нижчої до вищої інстанції (отже проти Вельямінова і його демагогічного безпосереднього прийняття скарг), а за порушення цього загрожував чолобитникам штрафами. Загально ж суд мав бути скорий, без зволікань, без хабарів і без привілеїв. Нарешті восені 1722 р. подано було в Сенат скаргу на Вельямінова, де його обвинувачено в свавільстві та в іґноруванні гетьманських установ. Старшина долучила до скарги тимчасового українського уряду свою „чолобитну“ на ім'я царя, прохаючи звільнити мастки державців від усяких зборів.

В кінці листопада 1722 р. привезено було указ Сенату в справі, піднятій Полуботком. Сенат вирішив її на користь українського уряду, виходячи з царської інструкції, даної Вельямінову. На думку Сенату Вельямінов перевищив свої повноважності. Малоросійській Колегії наказано було обмежитися ролею вищої судової апеляційної інстанції і не вмішуватися в судові справи, „въ генеральномъ и дру-

гих судажь не бывшія". Вельямінов мав зноситися з генеральною старшиною (себто з українським урядом) не указами, а промеморіями; також заборонялося йому розсилати свої укази, не знісися з Полуботком і Генеральною Канцелярією. Нарешті постановлено було не обкладати зборами маєтків, які полковникам, старшині і знатним товаришам були „пожаловані“ на підставі грамот і універсалів.

Але Сенат, вирішуючи справу під час перебування царя в Астраханським поході, очевидно, не зрозумів його справжніх інтенцій. Петро I зовсім не думав про якесь справедливе розмеження компетенцій між українською владою і російським контрольним органом — Малоросійською Колегією. Він бажав переходу влади на Україні цілковито в російські руки. Ця тенденція показала себе зараз же, як тільки цар повернувся з походу. В січні 1723 р. прийшов указ із Москви про призначення на Україну цілого ряду так званих командантів: крім команданта Чічеріна, що вже знаходився в Полтаві, призначено було Богданова в Чернігів, Яковлева в Переяслав і Кокошкіна в Стародуб. Ці команданти мали з часом стати на місце українських полковників. В Стародубі майже зараз же до того і прийшло. В 1722 р. стародубські полчани висловили бажання, щоб у них на вакантну посаду полковника призначено когось із великоросіян. Петро, звичайно, не відмовив. В жовтні 1723 р. Кокошкіна, стародубського команданта, призначено було полковником. Він, правда, через хворість недовго перебув на своїм посту, але його замінив знову росіянин, Пашков.

На цю царську акцію Полуботок поспішив з контракцією. Він подав „чолобитную“ в Сенат (16 січня 1723 р.) з вимогою, щоб команданти правили тільки справами місцевих російських гарнізонів і не вмішувалися в полкову адміністрацію. Далі просилося відкликати командантів із Стародуба і тих українських міст, де їх раніше не бувало.

Тим часом Вельямінов поклав вирішити спірні справи на безпосередній нараді з царем і виїхав для того в Москву. За ним подалася туди ж і значна українська делегація, яка везла нову чолобитну Полуботка і старшини. Полуботок і його прихильники просили дозволу на вибір нового гетьмана, а при тім на складення нових статей та комплектування генеральної старшини та полковників із гідних і заслужених українців. В інструкції, даній делегації, згадувалося також і про те, щоб російські команданти не вмішувалися в справу полкової адміністрації і — особливо — щоб не було команданта в Стародубі.

Делегація нічого в Москві не добила. Цілковіт інакше вражіння зробили на царя скарги Вельямінова. 31 березня 1723 р. він подав Петрові свої зауваження, знані під назвою „пунктів Вельямінова“. Цілий еляборат був посвячений обвинуваченню уряду Полу-

сотка і старшини: Генеральна Канцелярія не давала Малоросійській Колегії жадних статистичних відомостей про побори на Україні, про число дання, козацькі компути і т. д.; без згоди президента Малоросійської Колегії Полуботок і генеральна старшина розіслали були 15 грудня 1722 року універсал, звернений проти непослушних пайських підданих, себто очевидно тих, що подавали скарги. Як підкреслює І. Джиджора в своїй статті „Реформи Малоросійської Колегії”, Полуботка з товаришами оскаржено було не за його становище супроти суспільства, а за те, що він своїм універсалом (з 15 грудня 1722 р.) шкодив інтересам російського уряду. І, дійсно, тактика росіян полягала в тім, щоб зібрати якомога більше скарг від населення і ужити їх проти української адміністрації. А Полуботок тому перешкоджав, бо своїм універсалом він спиняв скарги отаких „непослушних” з простого народу.

Неприємним було для Вельямінова й те, що він мусів після енергійних заходів Полуботка зноситися з місцевими органами влади через посередництво генеральної військової канцелярії. Московський репрезентант скаржився навіть, що Полуботок не наказує полковникам пред'являти всі універсали російським командантам для контролю, чи ці універсали згідні зі своїми копіями, які Малоросійська Колегія прислала командантам.

Війна між українським урядом на чолі з Полуботком і Малоросійською Колегією скінчилася поразкою першого. З цілою рішучістю цар став на бік Вельямінова. Указом Петра І з 16 квітня 1723 р. Малоросійській Колегії давалося більше, ніж того міг сподіватися її президент. Вона одержувала право зносити з місцевими владами (полковими), минаючи український уряд з його генеральною канцелярією, оскільки цей зволікав справи. Всі важніші універсали не могли бути видані українським урядом без підпису і затвердження Малоросійської Колегії. Їй надавалося право розслідувати скарги козаків, записаних у посполиті, і переводити їх знову в козацький стан. Деякі важні збори („збори с куф, с казанов и табачная десятиная, войсковая часть и прочие”), які бралися з убогих козаків і посполитих людей і від яких вільні були „старшина і знатные казаки и войсковые товарищи и монастырские церковные владѣльцы”, наказано „со всѣхъ брать равно отъ вышнихъ и до нижнихъ чиновъ не выключая никого”. Деякі збори „непотребные” для облегшення народу відставлялися. Нарешті самого Полуботка з генеральними старшинами Савичем і Чарнишем викликалося в столицю для розслідування, чому деякі універсали, не зважаючи на царський указ, розсилалися без наради з Вельяміновим.

Таким чином Малоросійська Колегія, будучи дотепер вищою будовою владою, розпоряджаючи фінансами, а поза тим виконуючи функції контрольної інстанції, ставала тепер міродайною владою на Україні. Від неї по суті залежало все: адміністрація, суд, фінанси.

Український уряд з його головним адміністративним органом — генеральною канцелярією, було резолютно підпорядковано Малоросійській Колегії; за ним залишилися тільки рештки колишніх прав.

Указом з 29 квітня 1723 р. цар знищив і владу гетьмана, яко верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові князеві М. М. Голіцину, який був головнокомандувачем усіх московських військ на Україні, і підпорядкувавши йому в військових справах і саму Малоросійську Колегію.

Згідно з наказом царя Полуботок, Чарниш і Савич мусіли збиратися в дорогу. Але чернігівський полковник і в цих обставинах не розгубився. Перед своїм відїздом він почав знову акцію за вибори нового гетьмана та за повернення Україні її втрачених прав і привілеїв, хоч від упертого царя ледве чи можна було чого сподіватися, бо він уже в червні 1723 р. (указ з 23 червня 1723 р.) категорично відмовився дозволити вибори: „о семъ дѣлѣ докучать не надлежить”. Таку петицію, нашивидку складену на Україні, Полуботок привіз влітку 1723 р. до Петербургу, а генеральній старшині, що ще належала до „панів, на місці гетьманським командуючих” (генеральний осавул Жураківський і генеральний бунчужний Лизогуб), доручив продовжувати акцію, особливо ж присилати додаткові чолобитні від полків, які ще цього не зробили¹).

Тим часом правителі України, Жураківський і Лизогуб, користаючися з наказу князя М. Голіцина, який вимагав їх присутності в поході, поспішили до козацького війська, що стояло на Коломаці, і тут на спільній нараді з Апостолом і старшиною рішено було подати нову чолобитну від цілого війська в справі виборів гетьмана і відновлення прав України. Промотором усіх цих справ був, безперечно, сам Полуботок. Як тільки він дізнався в Петербурзі, що цар задумує нову акцію для розгрому владущої верстви на Україні, він післав сюди свою людину з інструкцією ставляти опір і далі організувати збирання чолобитних по полках і особливо прихилити простий народ до загальної української акції.

Акція царя, що її так побоювався Полуботок, полягала в тім, що він вислав на Україну бригадира Румянцева на ревізію, а Малоросійській Колегії дав наказ публічно оповістити, щоб кожний, хто потерпів якусь кривду від старшини, подавав би скаргу, не болячись ніяких за це переслідувань.

Румянцев приїхав на Україну в кінці листопада 1723 р., і незабаром почалися тут арешти „непевної” старшини, в першу чергу Апостола, Жураківського, Лизогуба та й багатьох інших, яких вислано було до Петербургу.

Наприкінці 1723 р. цар, роздратований впертою опозицією Полуботка, наказав заарештувати його, Савича і Чарниша і посадити їх в Петропавлівську фортецю.

¹) Апостол і Милорадович дійсно підписали такі чолобитні.

Таким чином було знищено українську автономію і придушено всяку опозицію старшини. На місце заарештованих правителів з генеральної старшини, яку було фактично зліквідовано, цар призначив людей тихих і покірних, які „желали быть Коллегіи”. Це були „правитель генеральної канцелярії” Іван Левенець, Федір Потребич-Гречаній і Іван Мануйлович.

Почалася ера Малоросійської Колегії.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Бантышъ-Каменскій Д., Источники Малороссійской исторіи, ч. II (1691 — 1722).
Чтенія Имп. Об. Ист. и Древ. Рос. Москва 1859, I.
- Барвинскій В., Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв., Харьковъ 1909.
- Василенко М., Матеріали до історії українського права, т. I (Передмова). Збірник соціально-економ. відділу Всеукр. Акад. Наук, Київ 1929, № 11.
- Василенко М., Павло Полуботок. Україна, Київ 1925, т. VI.
- Грушевський Ол., Глухів і Лебедин. Записки Наук. Тов. ім. Шев., Львів 1909, т. 92.
- Грушевський Ол., По катастрофі 1708 р. Розквартирування російських полків на Україні. Записки Наук. Тов. ім. Шев., Львів 1907, т. 78.
- Джиджора І., Економічна політика російського уряду супроти України в 1710 — 30 рр. „Україна в першій половині XVIII в.“ Київ, 1930.
- Джиджора І., Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ 1930.
- Джиджора І., Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722 — 23 рр., „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ, 1930.
- Діаріушъ или журналъ Н. Д. Ханенка. Чтенія Им. Об. Ист. и Древ. Рос., Москва 1858, I.
- Дневникъ генерального подскарбія Якова Марковича, т. I (1717—1725). Київъ 1893.
- Дорошенко Д., Нарис історії України, т. II. Праці Укр. Наук. Інст., Варшава 1933, т. 18.
- Дубровський В., Про гилянський похід 1725 р., Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського, Київ 1928, I.
- Ефименко А., Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова, Кіевская Старина 1888, X (також „Южчая Русь“, С. Петербургъ 1905, т. II).
- Коструба П., Гетьман Іван Скоропадський (1708 — 1722), Львів 1932.
- Крупницький Б., Гетьман П. Орлик. Огляд його політичної діяльності. Праці Укр. Науков. Інст., Варшава 1938, т. 42.
- Л (азаревський) А., Антонъ Танскій, полковникъ кіевскій (1712—1734). Кіевская Старина 1894, IV.

- Л. А., Лѣтописныя замѣтки (1651 — 1749). Кіевская Старина 1883, III.
- Лазаревскій А., Люди Старой Малороссіи. Кіевская Старина 1882, I; 1884, I.
- Лазаревскій А., Павелъ Полуботокъ, Русскій Архивъ, 1880, I.
- Лазаревскій А., Описаніе Старой Малороссіи, т. I. Полкъ Стародубскій. Кіевъ 1888.
- Лазаревскій А., Очерки малороссійскихъ фамилій. Русскій Архивъ 1875, I.
- Маркевичъ Н., Исторія Малороссіи. Москва, 1842, IV.
- Милпоковъ П., Государственное хозяйство Россіи въ первой четверти XVIII ст. и реформы Петра В., С. Петербургъ 1905.
- Модзалевскій В., Генеральный судья Иванъ Чернышъ и его родъ. Кіевская Старина 1904, III — V.
- Моравскій С., Федоръ Лисовскій 1709 — 1722. Кіевская Старина 1891, IX і X.
- Полное Собраніе Законовъ, IV, V, VI, VII.
- Радакова Е., Українські козаки на Ладозькім каналі. Записки Наук. Тов. ім. Шев., Львів 1896, т. 12.
- Сборникъ Имп. Русск. Ист. Об., т. 55.
- Судіенко М., Матеріали для отечественной исторіи, Кіевъ 1853, т. II.
- Яковлів А., Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках. Праці Укр. Наук. Инст., Варшава 1934, т. 19.

III

УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ 20-х РОКІВ ВИБІР Д. АПОСТОЛА НА ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ

Після усунення П. Полуботка і значної старшини запанувала на Україні Малоросійська Колегія. Вона стала міродайною інституцією, супроти якої „правительство генеральної канцелярії” поставлено було на становище підсобного органу.

А тим часом поволі почали виявляти себе наслідки діяльності Малоросійської Колегії. Вони були виразно негативного характеру. І. Джиджора в статті „Матеріяли московського „Архива Министерства Юстиціи” до історії гетьманщини” дуже влучно говорить з цього приводу: „Коли Малоросійська Колегія мала послужити для людно-сти наглядним доказом вищости російських порядків і російських людей над українськими порядками й людьми, то власне той доказ дав якраз протилежні висновки”. В діяльності Колегії центральне місце зайняло питання про збори з населення. П. Мілюков у своїм „Государственном хозяйствѣ” прямо каже про Малоросійську Колегію як „финансовое вѣдомство”, яке повстало в зв’язку з фінансовою реформою Росії і являлося результатом все далі йдучої централізаційної політики. Головним обов’язком цієї „цѣлой коллегіи московскихъ чиновниковъ подъ президентствомъ Вельяминава” було, на думку Мілюкова, „слідкувати за зборами, приймати в скарб його імперат. величності, в колегію, і вже звідсіль видавати на виплату „жалованья” за старими ставками, даючи про прибутки і видатки розрахунки Сенатові щороку і щотретини року”.

В дійсності завданням Колегії, як і загальної фінансової реформи Петра I, було — як це справедливо помітив М. Василенко в статті про Павла Полуботка — не полегшення зборів з населення, але їх збільшення, щоб тим самим здобути грошей для державного скарбу. За докладними відомостями Малоросійської Колегії, які вона подала до Верховного Тасмного Совету, р. 1724 нових зборів, що „прежде сего не збирывались”, було 42366 карб. Бантиш-Каменський в „Исторіи Малой Россіи” теж констатує значне збільшення зборів

на Україні за часів Колегії: 1722 р. збиралося тільки 45000 карб. і не більше як 17000 четвертей борошна; 1724 р. збори ці значно зросли і становили 140.000 карб. і 40.000 четвертей борошна.

Та найкраще схарактеризував діяльність Колегії і загалом цілий російський режим, який запанував на Україні під егідою тієї ж колегії, новий уряд України. Зараз же на початку гетьманування Д. Апостола резидент при гетьмані, Наумов з журбою писав своєму урядові: „О коллежскихъ членахъ . . . какъ отъ гетмана и отъ прочихъ слышу, великіе чинены обиды здѣшнему народу, и будетъ-де многое челобитье, что и показываетца по дѣламъ какъ на членовъ такъ и на подъячихъ”.

Сам гетьман Апостол у своїх „пунктах” правительству, поданих у березні 1728 р., навівши кілька дразливих прикладів судівництва колегії, додає: „а и протчіе дѣла она ж колегія вершила не по правамъ малороссійскимъ . . . по своимъ прихотямъ, о якихъ оной колегіи вершеніяхъ многіе Малоросіяне тепер бют чоломъ и просятъ разсмотрѣнія”. Гетьман кінчає вимогою, щоби було переведено ревізію „вершеній” Колегії, бо вона „вершенія обстоятельного не учинила, потакаючи одной сторонѣ . . . изо взятковъ, о чомъ на оную колегію имѣеть ся явное доказательство”. Навіть такий завзятий русофіл і, сказати б, професійний донощик як Данило Забіла говорив, що „Малороссійской колегіи члены не поправдѣ дѣла дѣлають и берутъ взятки, отчего Малороссійскіе обыватели плачуть и отъ разоренія ихъ многіе ушли за границу”.

Як правила колегія краєм, видно хоч би з того, що таємний радник і міністр при гетьмані Наумов зараз же по своїм приїзді на Україну, сконтролювавши прибутково-видаткові книги і порівнявши їх з рапортами Вельямінова Сенатові в справі прибутків і видатків, був змушений взяти під арешт цілу канцелярію колегії за великі грошові зловживання. Виявилось, що приблизно половина всіх прибутків, стяганих так безоглядно з населення, опинилася в кишені членів і урядовців колегії: 1722 р. з показаних Сенатові 45527 карб. 19 коп. прибутку до каси прийшло в дійсності 22672 карб. 29 коп., а пропало кудись 22854 карб. 90 коп.; 1723 р. до показаних 85854 карб. 49 коп. забракло 38119 карб. 60 коп.; 1724 р. до показаних 141342 карб. 89 коп. прибутку не стало 33288 карб. 27 коп.

Після смерті Петра I в січні 1725 р. на Україні неначе нічого не змінилося. Вельямінов на чолі Малороссійської Колегії продовжував правити Україною. Але це був тільки тимчасовий стан, бо в Росії зайшли далеко йдучі зміни. На престол вступила дружина Петра I, Катерина I, за якої царювання по суті правила державою найвища російська інституція, заснована указом 8 лютого 1726 р. — Верховний Таємний Совет.

Головне те, що вже не було твердої руки Петра I, яка спиняла всякі прояви незадоволення в середині імперії. А цього незадоволення в наслідок затяжних воєн і надзвичайного економічного

і фінансового напруження країни та безоглядної централізаційної політики супроти інших національностей було так багато, що завжди можна було сподіватися якогось революційного вибуху десь у тім чи іншій кутку величезної імперії.

А до цього приходили ще зовнішні труднощі. Саме в 1725 р. європейська політична констеляція набрала нових рис. Шлюб Марії, дочки Станіслава Лещинського, з французьким королем Людовіком XV (5 вересня н. ст. 1725 р.) поклав кінець спробам Росії та Іспанії ввійти в споріднення з французькою династією. Шлюбний проєкт Петра I і Катерини I, які хотіли влаштувати у Франції свою дочку Єлисавету, зазнав відмови, і це відчувалося як зовсім неприємний афронт. А до того в Росії почали гостро відчувати небезпеку з боку Станіслава Лещинського. Король-емігрант зразу ж набрав ваги яко тесть Людовіка XV, і його кандидатура на польський престол, активно підтримувана Францією, ставала дуже небезпечною для російських тенденцій в Польщі на випадок, коли б Август II зійшов з політичної арени.

Саме тоді європейські країни поділилися на два ворожі табори: в одному, відомім під назвою Ганноверської коаліції, знаходилася Англія і Франція, до яких пристала у вересні 1725 р. Прусія¹⁾, пізніше Голляндія і Данія; друга група охоплювала Австрію та Іспанію, що ввійшли в тісний союз між собою. Станіслав Лещинський стояв на боці Франції і Англії, а Август II оперся, цілком зрозуміло, на Австрію. Росія приступила в серпні 1726 р. до віденської коаліції. Ситуація в Європі ставала загрозливою; здавалося, що прийде до нової європейської війни.

Для Росії повставало ще одне питання: яку позицію займе Туреччина в зв'язку з цими подіями? Тут особливо небезпечною для Росії була діяльність англійських і французьких дипломатів у Царгороді, які безперечно пробували настроїти Порту проти Росії. Російські представники в Туреччині, Неплюєв і Румянцев, повідомляли восени 1725 р. в Петербург, що від нового французького представника при Порті, Андреселя, повіяло холодом. В Туреччині ж сидів на еміграції в Салоніках старий ворог Росії, екс-гетьман Пилип Орлик, який все ще не покидав надії на гетьманську булаву на Україні, саме тоді вільну, і стояв у живих стосунках з Станіславом Лещинським та з представниками англійської і французької дипломатії в Царгороді. Ставлення Туреччини дуже непокоїло правлячі кола, особливо на початку 1726 р. В Петербурзі сподівалися навіть, що Туреччина може оголосити війну Росії.

Саме в зв'язку з перспективою війни з Туреччиною, до якої в дійсності не дійшло, і поставлене було в Петербурзі українське питання. Воно обговорювалося на засіданні Верховного Таємного

¹⁾ Рік пізніше Прусія перейшла на бік віденських союзників, зате Швеція, що в 1724 р. була союзницею Росії, приєдналася в квітні 1727 р. до ганноверської коаліції.

Совету 11 лютого 1726 р. Присутніми були члени Совету Меншіков, Апраксін, Головін, Дмитро Голіцин. Не брали участі П. Толстой і Остерман; з них П. Толстой підписав протокол пізніше, *post factum*, а Остерман взагалі не підписував. Рішення було сприятливе для українців. Залишається невідомим, хто з членів Совету подав проєкт зробити поступки для української автономії; їх імена в протоколі не зазначені.

Але вже Джиджора (дивись його статтю „Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.“) цілком правильно припускає, що ініціатором був князь Меншіков. Це припущення дуже вірогідне, майже певне: недурно ж за кілька днів до засідань Верховного Таємного Совету, а саме 5 лютого 1726 р. Данило Апостол з Лизогубами і Жураківським були згідно з щоденником Петра Апостола у князя Меншікова, який наприкінці розмови запропонував Д. Апостолові скласти точний підрахунок усіх прибутків, які збиралися на Україні до заснування Малоросійської Колегії. Справа була, очевидно, спішна, бо Апостол в той же день склав таку записку і подав її Меншікову.

На засіданні Верховного Таємного Совету рішено було запропонувати царіці слідуюче: „1) что пока еще съ турка до разрыва не дойдетъ, до тѣхъ мѣстъ ради удовольствія и приласканія тамошняго (українського) народа выбрать персону годную и вѣрную изъ малоросіянъ въ гетьманы.

2) Подати нынѣ собираемыя всѣ сложить и брать неотмѣнно только тѣ, какъ собирались при гетьманахъ на войско, а войско содержать по прежнему, какъ было при гетьманахъ, и въ пунктахъ (очевидно, в першу чергу маються на увазі договірні статті Б. Хмельницького) о тамъ изображено.

3) Суды между народомъ малоросійскимъ отправлять имъ самыя, только апелляцію, или переносъ дѣлъ, опредѣлить до коллегіи малоросійской”.

Верховний Совет був тої думки, що коли б Катерина I погодилася, то зараз же треба було б перевести постанову в життя („... те тепер же сочинить опредѣленіє”).

Це був свого роду компроміс: відновлення гетьманату і разом з тим дальше існування Малоросійської Колегії, — правда, з значно обмеженими компетенціями, а саме, як вищої апелляційної інстанції для судових справ.

Але й цей скромний проєкт викликав опозицію. На засіданні 23 лютого 1726 р. в присутності герцога гольштінського і всіх членів Совету за винятком Меншікова і Остермана виступив з протестом граф Петро Андрійович Толстой, ворог Меншікова, хоч він сам підписав протокол 11 лютого. Його „мнѣніє” було таке: „Что онъ къ тому, чтобъ въ Малой Россіи паки гетману быть совѣтовать не можетъ, понеже блаженныя памяти Его Императорское Величество

(Петро I) въ томъ намѣреніи гетмана не учинилъ и у полковниковъ и старшины власти убавилъ, дабы Малую Россію къ рукамъ прибрать, и чрезъ тотъ способъ полковники и старшины съ поддаными пришли уже в не малую ссору, и ежели нынѣ тамо гетмана учинить и оному також и старшинамъ власть по прежнему дозволить, то при настоящемъ состояніи дѣлъ между Россією и турками весьма небезопасно какихъ противныхъ слѣдованій”.

Це була політична тактика Петрової Росії, яку заступав один з її вихованців, висовуючи наперед аргумент: *Divide et impera* і одночасно закликаючи до повороту на ці старі позиції. Цікаво, що й Толстой, як це дуже влучно помітив І. Джиджора („Нові причинки”), так само як і члени Совесту, що заступали ідею відновлення гетьманату, посилався на небезпеку війни з Туреччиною, але з протилежного погляду: у нього для доказу, що реформа на Україні приведе тут до заворушень, скерованих проти Росії („противные послѣдствія”), тоді як у прихильників реформи, що вона втихомирить українців. Додавимо до цього, що саме у Толстого висунення турецької небезпеки виглядало скоріше на аргумент, як на справжнє переконання. Недурно ж той самий Толстой ще 25 січня 1726 р. твердив, що турки в цьому році нічого противного Росії не зроблять, але можуть бути небезпечними в Персії. Перські справи отже вимагають відповідних заходів, але він не радив би посилати в напрямі на Персію донських і малоросійських козаків, бо коли війна з Туреччиною почнеться, то тоді малоросіяни і донські козаки будуть потрібні для оборони від кримських і кубанських татар на Дону і в Малій Росії.

Виступ Толстого мав своє значення. Цариця, очевидно, погодилася з його аргументацією, бо справу відновлення гетьманату, так само, як і інші полегшення для України, було занехаяно. Взагалі Катерина I ставилася з недовір'ям до українців, як це ми і побачимо далі.

Неясно яку роль грав у цих проєктах відновлення гетьманату герцог голштинський Карл Фрідріх. З протоколів Верховного Совету не бачимо, як він, член Верховного Совету, поставився до справи. Як чоловік дочки цариці, Анни, користався він значним впливом. Відомо, що Катерина I була до нього дуже прихильна.

Треба думати, що проєкт відновлення гетьманату не міг зустріти з його боку спротиву. Але у нього, напевне, був свій кандидат, саме экс-гетьман Пилип Орлик. З пізнішого меморіялу Орлика з 5 серпня 1727 р. довідуємося, що він одержав від герцога голштинського запевнення, ніби цариця в наслідок герцоґських заходів поставилася прихильно до його кандидатури на гетьманство. В меморіялі до Гепкена з 5 червня 1728 р. Орлик оповідає ще виразніше: він дістав був від голштинського двору повідомлення, що цариця вже зовсім погодилася на реституцію його яко гетьмана України (разом з амністією), але саме тоді, коли залишалася тільки підписати декрет і його експедиювати, вона вмерла.

Не зважаючи на всі забезпечення гольштінського горцога, справа була дуже непевною. Тяжко припустити, що Катерина I, ставлячись негативно до ідеї відновлення гетьманату, могла серйозно думати про кандидатуру такого небезпечного для Росії чоловіка як Пилип Орлик, який зафіксував свою ворожість не одним актом і документом. Факт той, що й цісарський посол у Царгороді, Дірлінг, посередничав між Орликом і російськими представниками при Порті, які робили бувшому экс-гетьманові якісь неясні обіцянки.

Цілком можливо, що і цариця і її дипломати хотіли тільки на певний час знеутралізувати Орлика і навіть досягти того, щоб він виїхав з Туреччини, де він був для російських інтересів, безперечно, шкідливий, зовсім не думаючи поважно ставитися до його претенсій.

Отже в основних питаннях російський уряд не хотів іти на поступки українському народові. Але все ж таки відчувалася потреба щось зробити для „удовольствія и приласканія“ України.

Найбільш дошкульними для українців були „работы на линии“ та походи проти східних орд. Ми вже подавали, в яким катастрофальнім стані знайшлася решта козаків в 1725 р., що ще залишалася на роботах у фортеці св. Хреста при Дербенті (з 6790 ч. в 1725 р. померло 5183, 961 хорого відпущено додому; здорових, але в крайній нужді лишилося 646 людей). Верховний Таємний Совет запропонував 18 березня 1726 р. замінити працюючих у фортеці українських козаків донськими. Але вже на засіданні 28 березня вирішено було взяти з тих 5000 українських козаків, що мали йти на зміну, відкупне по 3 карб. з чоловіка, а на ці гроші найняти добровільних робітників.

Характеристичне для засобів російського уряду є те, що Совет постановив тримати цю квоту в таємниці, і Вельямінов дістав наказ Совета з 6 квітня (1726 р.) запропонувати полчанам, що „мали йти в похід, заплатити замість того грошима „почему за каждого человека дать могутъ“. Сподіваючись, що козаки запропонують більше грошей, ніж з них поставлено було брати (дійсно козаки запропонували більші суми взаміну за річну службу: лише стародубський і гадяцький полки зголосились платити по 3 карб., а щодо інших, то лубенський — 5 карб., прилуцький — 6, переяславський — 6, ніженський — 8, полтавський — 10, миргородський — 4, київський — 6), російська влада задумала оголосити козакам ласку цариці, що вона, „милосердую о нихъ“, рішила брати з них по 3 карб. з душі.

Щодо скасування збільшених податків за третім пунктом постанови Совета з 11 листопада 1726 р., то тут уряд Катерини I спочатку пішов на поступки, а потім їх скасував.

Пригадаймо собі, що за Петра I Малоросійська Колегія завела вже з 1723 р. нові податки. Як доводить І. Джиджора („Нові причинки“), податки на Україні були двоякого роду: з промислів (з куріння горілки і пива, з бджіл, тютюну тощо), з торгів, шинкарства й т. д. плачено грішми і, так би мовити, від ґрунту, в натураліях. З доне-

сення Малоросійської Колегії Верховному Таємному Советові в квітні 1727 р. в рр. 1724, 1725 і 1726 загальна сума податків на Україні виносила в грошах: 114495 карб. 20 коп. (1724), 98559 карб. 20^{1/2} коп. (1725) і 92391 карб. 35 коп. (1726); в натураліях (збіжжя, борошно, крупа й т. д.) 30578 четвертей 4 четверики (1724), 24559 четвертей 1 четверик (1725) і 19551 четвертей 6 четвериків (1726), окрім „припасів“ меду, соли, тютюну, олії, горілки (горілки за 1725 і 1726 рр. вибрано 1638 відер і 13 кварт). Запровадження Малоросійською Колегією нових податків, яких перед тим не було, принесло в 1724 р. 42366 карб. 95 коп. більше, ніж збиралося на підставі давнішого оподаткування, а в натураліях більше на 19813 четвертей „разнаго хлѣба“, при чім грошовий податок зріс на третину, а натуральний більш як на половину.

Малоросійська Колегія залюбки відшукувала все нові промисли, котрі, на її думку, треба було оподаткувати. Сенат, який був для Малоросійської Колегії безпосередньою вищою інстанцією, хоч і обережно, але підтримував ці тенденції Малоросійської Колегії, наприклад у доповіді Таємному Советові з 27 травня 1726 р.

Треба признати, що Верховний Таємний Совет цих тенденцій здебільшого не підтримував. Указом з 1 червня 1726 р. до Малоросійської Колегії, а 4 червня на ім'я Сенату він скасував усі нові податки, наложені Малоросійською Колегією в 1723 р. Це була вразна полегша, але й вона не знайшла кінцевої ухвали цариці. 21 липня 1726 р. Катерина I наказала уневажнити це розпорядження, і Верховний Совет мусів дати наказ Малоросійській Колегії брати з українців податки, як було до указу з 1 червня „отъ вышнихъ до нижнихъ чиновъ“ ¹⁾. Очевидно, мірдайнні російські кола, що мали вплив на царицю, нерado зрікалися грошей, які через Малоросійську Колегію надходили до російського скарбу.

Справжню поступку зробив російський уряд у відношенні до заарештованої Петром I старшини. Перша полегша прийшла слідом за смертю царя. Указом з 8 лютого 1725 р. цю старшину звільнено, при чім більшості, в тім числі і Данилові Апостолові, наказано було безвизно жити в Петербурзі. 28 березня 1726 р. Верховний Совет знову підняв справу. На засіданні пройшла думка, що треба відпустити на Україну Данила Апостола на стару його посаду миргородського полковника, „до котораго задержанію здѣсь причины малой, или никакой не касается“, а на його місце залишити в Петербурзі сина його Петра як закладника. Також роздумував Совет, що зробити з тою старшиною, яка разом з Апостолом знаходиться ще в Петербурзі.

Але знову ж цариця відложила справу, обіцяючи незабаром обговорити її на Верховнім Таємнім Советі. Очевидно, вона не мала великого довір'я до людини, що замішана була в справу Полуботка.

¹⁾ Указ 1723 р. поширено навіть на людиність, переписану на ім'я цариці і яка передніше була від цього вільна.

А тим часом у Данила Апостола були могутні заступники, в першу чергу сам Меншіков. Між Апостолом і Меншіковим завжди існували живі господарські стосунки. А ще більше прислужився до їх зближення син Данила Апостола, Петро.

До цього зближення прийшло випадково. Данило Апостол перейшов 21 листопада 1708 р. від Мазепи до Петра I і далі ревно воював проти шведів аж до кінцевої перемоги. Ця служба врятувала його від переслідувань, що посипалися на Мазепину старшину після полтавського бою і яких ареною було переважно слобідське місто Лебедин. Але все таки і на нім мусіло тяжити підозріння в вірності, бо цар наказав йому віддати сина Петра в заручники.

А. Лазаревський припускає, що син миргородського полковника провів цілу свою молодість в Петербурзі і Москві, знаходячись в оточенні Меншікова. Можливо, Меншіков взяв його в товариші своєму синові, щоб ліпше заохотити останнього до поступу в науках. Коли саме вернувся Петро Апостол на Україну, невідомо (можливо, на початку 1724 р., коли його батька вивезено було в Петербург у справі Подуботка), але він уже тоді вивіз із північної столиці знання європейських мов — французької, німецької, італійської. Ми знаємо з німецької біографії Д. Апостола, що син його Петро вчився у члена Академії Наук Шеслера (отже, треба думати, в Петербурзі) і мав взагалі в усіх фахах „найзручніших учителів”.

Після смерти Петра I Данила Апостола, як і іншу старшину, звільнено було незабаром з-під арешту (маніфест з 8 лютого 1725 р.), і він почав думати про те, як би вибратися на Україну. Саме тут син Петро міг йому завдяки тісним зв'язкам з фамілією Меншікова найліпше прислужитися, і він викликав його до Петербургу.

Петро Апостол прибув до столиці 15 жовтня 1725 р. і вже 16 жовтня був разом з батьком у князя Меншікова. Почалося ходіння батька і сина до впливових людей. Головну увагу звичайно звернуто було на Меншікова: Петро майже кожного дня, а батько дуже часто відвідували князя; видно було, що син будучого гетьмана почував себе у фамілії князя, як у себе вдома.

Обидва Апостоли оберталися в найбільш аристократичних колах Петербургу, робили візити і мали стосунки з такими впливовими людьми, членами Верховного Таємного Совету, як Голіцини, Апраксін, Головін. Вони мали кілька разів нагоду скласти пошану цариці і бути прийнятими на аудієнції. Такий помітний діяч на петербурзькій горизонті як Теофан Прокопович поставився також дуже прихильно до Апостола і його сина. Петро Апостол записує в своїм щоденнику під 31 жовтня 1725 р., що батько і він увечері були в домі Прокоповича, котрий „прийняв нас дуже люб'язно”; жваві стосунки з Прокоповичем, з його учнем ігуменом Кроликом і навіть з такою важливою особою як духівник цариці продовжувалися до останніх днів перебування Д. Апостола в столиці.

Звичайно, що й старшина, яка ще перебувала в Петербурзі, звернула на себе увагу обох Апостолів; з нею, з Лизогубами, Жураківським, Валькевичем, Корецьким, Грабянкою, Кочубеєм, Обидовським, Лисиневичем, Шидловським, Мировичем, Танським, Ханенком, були вони, наскільки повірити щоденникові Петра Апостола, в найліпших стосунках і мали з ними, очевидно, не одну нараду в українських справах. Можливо, що Лизогуб і Жураківський (пригадаймо собі, що це був колишній уряд України!) стояли до Апостола найближче, бо разом з ними він був у Меншікова 5 лютого 1726 р. в справі прибутків на Україні.

Цікаво, що Данило Апостол і його син вступили в дуже живі зносини з герцогом гольштінським та його дипломатичним представником у Петербурзі, графом Басевичем. Очевидно, і тут шукали вони протекції, щоби здобути від цариці дозвіл на виїзд на Україну. Особливо часто ходив Петро до Басевича, який мав охоту допомогти Апостолам, а можливо були у нього при тім на увазі якісь вигоди для свого герцога, напр., зближення з Меншіковим через Апостолів.

Як видно з щоденника П. Апостола, Басевич дав Петрові 2 березня 1726 р. знати, що „їхні справи в добрім стані“; з того ж джерела довідуємося про обіцянку Басевича „в нашу пользу“ (7 березня). 11 березня Басевич післав по Петра слугу, і, коли молодий Апостол появився, його поінформовано, що сьогодні буде обговорюватися „наше дѣло“ (себто Апостолів).

Апостолам удалося познайомитися з самим герцогом, найшвидше через посередництво Меншікова. Тут уже вів зносини батько разом з сином, в той час як переговори з Басевичем лягли на плечі самого Петра. Перша вістка про безпосередні стосунки походить з 3 лютого 1726 р., коли батько й син були у герцогині гольштінської Анни, щоби поздоровити її з днем народження. В той же день Данило Апостол подав прохання герцогіві французькою мовою, очевидно, в справі свого від'їзду. 3 березня обидва знову були у герцога; 6 березня Петро з доручення батька приїздив до герцога, щоби нагадати йому про справу. 9 травня Данило Апостол був уже з прощальною візитою у герцога.

Але безперечно головним протектором Апостола був Меншіков. 15 листопада 1725 р. Данило Апостол подав йому прохання в справі від'їзду, а 23 грудня того ж року Меншіков заявив йому, що доповість про це цариці. Але, як ми вже бачили вище, справа, не зважаючи на прихильну постанову Верховного Таємного Совѣта, зразу не пішла. 24 квітня 1726 р. Петро Апостол, як це видно з його щоденника, ще раз просив князя за свого батька. І на цей раз, очевидно, Меншікову вдалося. 5 травня 1726 р. цариця погодилася відпустити Д. Апостола на Україну, але з наказом, як це видно з протоколу Верховного Таємного Совѣта з 11 травня, залишити сина його, Петра, в Петербурзі в заporуку вірності батька, а від самого Данила

Апостола взяти „крѣпкую присягу” вірності. Присягу цю склав Апостол 18 травня 1726 р. в Троїцькiм соборi, а 27 травня він уже виїхав на Україну.

Щодо тих старшин, що як учасники справи Полуботка мусіли сидіти в Петербурзі, то вони прийшли на чергу лишень кілька місяців пізніше. На запит Сенату з 12 серпня 1726 р. Верховний Таємний Совет 17 жовтня того ж року постановив (кінцева ухвала за згодою цариці 21 жовтня 1726 р.) відпустити на Україну бувших генеральних старшин Якова Лизогуба, Івана Чарниша і Василя Журківського, але знову з зобов'язанням скласти присягу і залишити по сину в за поруку вірності. Отак кінець кінцем було ліквідовано справу Полуботка.

Як ми вже вище зазначали, проєкт відновлення гетьманського уряду Катерина I признала несвоєчасним. Поступки, які зроблено Україні, були несуттєві, дрібні. В другій половині 1726 р. Малоросійська Колегія, підтримувана Сенатом, задумала навіть добре загіздитися на Україні. Вона звернулася через Сенат до уряду з проханням дозволити їй і Генеральній Військовій Канцелярії перенестися з Глухова до центральніше положеного міста на Україні — Ніжена або Прилуки, бо Глухів лежав майже на кордоні між Україною і Росією, а це заваджало урядуванню „за дальною пересилкою во всякихъ дѣлахъ”. Далі просила колегія дозволити їй вибудувати будинок для членів колегії і її канцелярії. Верховний Таємний Совет указом з 3 червня 1726 р. на перше прохання відповів негативно, на друге погодився.

Ще важнішою була справа з членами колегії. Вельяминов, як це видно з донесення Сенату (Сенат підтримував цю справу) з 27 травня 1726 р., вимагав „для исправного веденія дѣлъ” заведення „безперемѣнныхъ” членів колегії. Справа в тім, що згідно з інструкцією, даною Вельяминову в 1722 р., в склад колегії мало входити 6 старшин з київського і глухівського гарнізонів „погодно съ перемѣною”. Це було, очевидно, незручно для президента колегії, що був занадто обтяжений справами управління цілою країною. Крім того, призначення настало членів колегії надавало цій інституції більш постійного характеру, вона твердіше всаджувалася в країні.

Верховний Таємний Совет погодився на цю пропозицію. Указом 1 червня 1726 р. було постановлено: в Малоросійській Колегії бути „членомъ непремѣннымъ”, а саме з-поміж поданих кандидатів віцепрезидентом — з обер-крікс-комісарів Афанасієві Арсеньєву, радниками — полковникові Петрові Кошелеву, майорові Андрієві Количеву, ніженському командантові Пилипові Толбухину, при чім на місце останнього приписувалося післати на один рік в команданти підполковника Василя Ртищева. Бракувало ще двох членів, але можливо, ці мали призначатися за старим порядком, себто зі зміною після року служби.

Таку ж тенденцію закоренитися на Україні виявила і московська військова влада. Як відомо, в Гетьманщині стояло з часів Скоропадського до 10 драгунських полків. Їх мусіло годувати населення „порціями“ і „раціями“, а, крім того, давати на їх потреби „по кофійкѣ на день“.

23 червня 1727 р. Военна Колегія звернулася до Верховного Таємного Совета з пропозицією поселити в Малій Росії при кожному полку гетьманським по одному полку драгунському, виключаючи з того числа тільки Стародубський полк — з огляду на недостачу тут хліба і фуражу для коней. На поселення 10 російських драгунських полків рекомендувалося відвести „удобные мѣста и на конскій выпускъ довольноные луга“, при чім мала бути і для населення від того полегша, бо воно звільнялося від драгунських постойв і зв'язаних з тим „тягостей“.

Проект сталого поселення драгунських полків на Україні був спробою внадритися тут при допомозі російського війська, але ще на більш привілейованих умовах, ніж регулярне козацьке військо, яке крім військової служби несло чимало податкових тягарів; в той час як драгунські полки своїм поселенням хоч і звільняли населення від постойв, квартирної повинности, проте не звільняли від потреби й далі постачати ним провіант і фураж, як це видно з проекту, поданого Военною Колегією.

На це вийшла 5 липня 1727 р. постанова Верховного Таємного Совета, яка на гетьманщині залишила справу по-старому: „Въ Малой Россіи полковъ не селить, а стоятъ драгунскимъ полкамъ по прежнему“. Зате дозволено було селити драгунські полки в Білгородській губернії та на Слобожанщині в полках Ізюмським, Харківським, Сумським, Охтирським (по одному полку).

Але Малоросійська Колегія сама підірвала основи свого існування, не зрозумівши, що треба уважно поставитися до стремлень і бажань такої міродайної людини, як Меншіков. Між ними прийшло до гострого конфлікту. Ще в 1709 р. Меншіков одержав в подарунок від гетьмана Скоропадського з гетьманських володінь великі маєтності, місто Почеп Стародубського полку і місто Ямпіль Ніженського полку. Як твердив Меншіков, Петро I дав йому жаловану грамоту на них. Податки з цих великих маєтків, які йшли раніше на гетьмана, тепер надходили в приватний скарб Меншікова.

Малоросійська Колегія, не знаючи про цей привілей, почала вже з 1723 р. брати збори з маєтків Меншікова. Здається, що за Петра I Меншіков не наслідився оскаржити цю процедуру, але скоро після його смерті він звернувся до Сенату з чолобитною (9 квітня 1725 р.), де доводив, що його українські маєтності не підлягають зборам. Ухвалою Сенату з 19 серпня 1725 р. постановлено було з маєтків Меншікова, збори з яких раніше йшли на гетьмана, податків не брати, і про це повідомлено Малоросійську Колегію.

Треба думати, що Малоросійська Колегія перестала з того часу стягати податки з маєтків Меншікова. Одержавши одначе згаданий нами вище царський указ з 21 липня 1726 р., в яким вимагалось стягати податки навіть з маєтків, переписаних на царицю, вона зігнувала привілей Меншікова і знову почала стягати податки з його волостей. Цим положено було край добрим відносинам між Малоросійською Колегією і Меншіковим. Меншіков подав до Верховного Таємного Совету скаргу на Малоросійську Колегію, а цей на засіданні 23 березня 1727 р. постановив, звичайно, на користь сановника, що в самім Советі мав найбільший вплив. Малоросійська Колегія мусіла поступитися, але це вже їй не допомогло. Супроти неї Меншіков і далі займав вороже становище.

Після смерті Катерини 6 травня 1727 р. Меншіков на деякий час стає центральною фігурою в російським уряді. Він перебирає формальну опіку над малолітнім Петром II, якого проголошено царем після Катерини I, і робиться по суті регентом російської імперії.

Разом з цим починається ера його опікування Україною. Нам здається, що не можна з'ясувати його ласки до українського народу тільки тим, що він не злюбив Малоросійської Колегії. Постає вражіння, неначе він взагалі був проти російських посередників і бажав собі створити на Україні цілком особливе становище, в першу чергу маєткове, в безпосередній співпраці з українцями, а тому дивився на тих росіян, яким удалося промкнутися в Україну і тут забагатіти напослостями, як на свого роду конкурентів. Недурно ж одним із перших розпоряджень Верховного Таємного Совету при новім царі була заборона (12 травня 1727 р.) купувати росіянам якібудь посілості на Україні, „чтобъ отъ того малоросійскому народу обиды не было”. Тим, що вже перед указом закупили на Гетьманщині маєтності, наказано звернути гроші, а тим, котрі наважились би далі купувати тут землю, загрожено відібранням купленого маєтку без звороту заплаченої суми.

Того ж 12 травня Верховний Таємний Совет розпорядився знести податки, наложені Малоросійською Колегією, а збирати лишень ті грошеві і хлібні податки, що їх стягано згідно з пунктами Б. Хмельницького за минулих гетьманів. Тої ж дати (потверджено ще раз 5 липня 1727 р.) був і наказ про те, щоби більше не збирати на утримання російських драгунських полків по 1 копіїці на день з населення (від душі), що було значною полегшою для гетьманщини.

Тепер знову виплила наверх справа відновлення гетьманату. Разом з указом про знесення податків, призначених Малоросійською Колегією, подано було українцям надію, „что къ нимъ в Малую Росію гетманъ и старшина будутъ опредѣлены впредь вскорѣ, какъ прежде было по договору Богдана Хмельницкого”. Рівночасно Вельямінава викликано до Петербургу з „приходными и расходными кни-

гами". Але Вельямінов не поспішав ¹⁾, в той час як центральний уряд гарячився і посилав одного кур'єра за другим, вимагаючи негайного прибуття до столиці бувшої всевладної особи на Україні. Чи не сподівався він якихось змін у Петербурзі?

Реального змісту набрали обіцянки уряду, коли Верховний Совет 16 червня 1727 р. ухвалив перенести українські справи з Сенату в Колегію Закордонних Справ, де вони давніше були. 18 серпня 1727 р. переведено також і справи українського духовенства, крім „самыхъ духовныхъ дѣлъ", з Синоду до Колегії Закордонних Справ. Центральний російський орган на Україні, Малоросійську Колегію, на чолі якої після виїзду Вельямінова до Петербургу стояв віце-президент Арсенєв з товаришами, скасовано було в останній момент, а саме указом Верховного Совета з 29 вересня 1727 р., себто за два дні до виборів нового гетьмана.

Нарешті почалося в Петербурзі і безпосереднє підготування до виборів нового гетьмана. На засіданні 17 червня 1727 р. Верховний Таємний Совет постановив „одну булаву серебрянную для посылки къ гетману отослать въ иностранную коллегію". 20 червня рішено було вислати на Україну члена Сенату Федора Наумова в характері царського відпоручника для виборів нового гетьмана, а з огляду на його важливу місію Верховний Совет постановив у липні підвищити його до рангу таємного радника, повідомивши про це царя і Меншікова ²⁾. Для Наумова вироблено було в Колегії Закордонних справ інструкцію, яку обговорювано на засіданнях Верховного Совета. Верховний Совет входив докладно і в інші справи, зв'язані з виборами, як це видно з журналу Верховного Таємного Совета з 21 липня 1727 р.: сановники радилися не тільки над змістом інструкції, але й царської виборної грамоти і формули присяги. Після апробації всіх цих актів Верховним Таємним Советом на засіданні 21 липня таємний радник В. Степанов з'явився з ними у Меншікова, який „читать изволил секретные пункты (інструкції), а прочего не читавъ подписалъ". На жаль, ми знаємо тільки деякі пункти цієї інструкції. Після всіх цих підготувань Федір Васильович Наумов, таємний радник і уповноважений міністер, виїхав незабаром із Петербургу до Глухова (29 липня 1727 р.)

Дійшовши майже до абсолютної влади, Меншіков поспішив розправитися зі своїми ворогами і на Україні. Про Вельямінова і Малоросійську Колегію, які поставили були йому спротив, ми вже говорили. Але були й інші особи, на які впала його неласка.

На Україні за Скоропадського панувала по суті гетьманша з Марковичами, з яких вона була родом. Після смерти чоловіка і заведення Малоросійської Колегії Настя Скоропадська не втратила

¹⁾ Перший наказ йому датований 17-им травня 1727 р., а виїхав він з Глухова до Петербургу 16 липня.

²⁾ Наумова підвищено було до рангу таємного советника 18 липня 1727 р.

значення. Маючи дочку Уляну заміж за Петром Толстим, що був 1719 р. призначений Петром I на полковника ніженського, вона зуміла ввійти в приятельські відносини з Вельяміновим, президентом Малоросійської Колегії. А разом з нею знову пішли вгору і родичі її, Марковичі, в першу чергу її брат Андрій, який з 1714 р. був полковником лубенським. Скоропадська і Марковичі були, так би мовити, представниками тої старшини, яка підтримувала Малоросійську Колегію, чекаючи від неї персональних користей для себе, а головним чином можливостей свobodно, без контролю хазайнувати. І дійсно, Андрій Маркович зумів знаменито використати часи і Скоропадського і Малоросійської Колегії: він став одним з найбагатших старшин на Україні, поводячись безцеремонно і з старшиною свого полку, і з козаками, і з посполитими, здобуваючи маєтки всякими способами — гвалтом, погрозами, переслідуваннями і т. д. Скоропадська теж виявила значну меткість щодо поладження своїх маєткових справ: після смерті чоловіка їй залишено було не тільки маєтності, що персонально належали Скоропадським, але й ті гетьманські, які одержав Іван Скоропадський *ex officio*, ставши гетьманом України.

Перший удар упав рівночасно і на фамілію Толстих і на бувшу гетьманшу, очевидно за спорідненість з Петром Андрійовичем Толстим, ворогом Меншікова, якого в першу чергу було знято з посади і заслано. Сина цього члена Верховного Таємного Совету, Петра Петровича Толстого, указом Совету з 25 травня 1727 р. звільнено з уряду полковника в Ніжені і наказано вислати його з України для постійного перебування в своїх або батькових маєтностях у Росії. День пізніше (26 травня) Верховний Совет постановив, що вдови гетьмана Скоропадського з її дочкою належить „оставить тѣ маєтности, которые были за мужемъ собственные и купленные, а гетманские, которые были во владѣннїи прежнихъ гетмановъ и которые мужу ея Скоропадскому пожалованы внов, отписать на Его Имп. Вел.”

Меншіков не забув і родичів Скоропадської, Марковичів. З приводу затвердження інструкції Наумову (21 липня 1727 р.) він висловився за те, щоби звільнити Андрія Марковича з уряду лубенського полковника. Дійсно, указом з 24 липня 1727 р. Верховний Таємний Совет постановив звільнити Марковича з уряду і „произвести слѣдствие о поступкахъ его”.

Не знати, чи випадково, чи ні, але ці нелюблені Меншіковим особи були заразом і ворогами Данила Апостола. А Лазаревський („Люди Старой Малороссїи”) вважає можливим, що звільненням Андрія Марковича Меншіков хотів зробити приємність Апостолові, ворожнеча якого до вдови Скоропадського була в Петербурзі відома: Д. Апостол, мовляв, радий був помститись на братові гетьманші за те, що вона у його зятя Горленка відібрала найліпші маєтності, щоби передати їх у фондусь Гамаліївському монастиреві. Але й між самим Апостолом і Марковичем взагалі ніколи не було добрих стосунків.

Так або інакше, але факт той, що за короткочасного панування Меншікова в перших місяцях царювання Петра II найбільшу ласку на Україні мав з боку можновладця Данило Апостол. Між ними з часів перебування в Петербурзі в 1725 — 1726 р., безперечно, зав'язалися живі і дружелюбиві стосунки. По від'їзді Апостола на Україну син його Петро, що, як ми вже згадували, був важливою особою в цих зносинах, обертався в домі Меншікових майже щодня, робив для князя переклади з різних чужоземних мов, ходив з князю до імператорського двору, одним словом, грав роль не то довіреної людини князя, не то його ад'ютанта. В якій мірі почував Петро Апостол прив'язання до Меншікова, видно хоч би з того, що після зміни режиму в Петербурзі і заарештування Меншікова він заявив про свою охоту ділити долю бувшого регента і їхати туди, куди його вишлють. Ця справа обговорювалася на засіданні Верховного Таємного Совѣта 10 вересня 1727 р. і тоді ж постановлено було: „4) о сынѣ Данила Апостола ѣхать ему не велѣтъ, а послать по него, чтобъ онъ явился въ Верховный Тайный Совѣтъ, гдѣ ему объявить, чтобы онъ жилъ безсѣздно въ Санктъ-Петербургѣ и по часту являлся в Коллегію Иностранныхъ Дѣлъ”.

Цілком можливо, що Меншіков хотів мати за гетьмана на Україні особу, що йому багато завдячувала і тісно з ним була зв'язана, в якій він міг бачити свого заступника на Україні. А це важно було для нього і в загально імперським масштабі, для боротьби з своїми численними ворогами. Хто міг ліпше надаватися для такої ролі, як саме Данило Апостол — хоч би з огляду на те, що його син Петро правив за міцний зв'язок між ним і Меншіковим.

Цікаві в цім відношенні донесення Ле-Форта, польського посла в Петербурзі. Ще перед самим упадком Меншікова він ніби помітив, що регент, бачачи, що його справа стоїть безнадійно, хотів відтягнутися на Україну і там мати команду („voulait se retirer en Ukraine et y avoir le commandement”). Отже виходить: коли вже не регент у Петербурзі, то принаймні гетьман на Україні. Але як твердить той же Ле-Форт, цар поставився до пропозиції Меншікова негативно і його було арештовано: „Il a déjà écrit au Czar, pour pouvoir se retirer en Ukraine. On a répondu: non concedo”.

Не може бути сумніву, що Меншіков наперед мав на увазі кандидатуру Данила Апостола. Про те, що Данило Апостол має бути гетьманом, на Україні знали. 14 липня 1727 р. прибув сюди спеціальний кур'єр Меншікова, який ніби заявив, що гетьманом „опредѣлень” миргородський полковник. 22 серпня 1727 р. канцелярист Романович, приїхавши з Петербургу, оповідав, що в Москві він зустрів Наумова, який, мовляв, заявив, що буде на Україні в вересні і що „гетман устроен будет Глуховѣ полковник миргородскій и старшина вся” (Щоденник Як. Марковича, II). Наперед рахувалися з тим, що замість Данила Апостола стане миргородським полковни-

ком його син Павло. Яков Маркович заносить у свій щоденник, що 13 вересня до нього приїхав у гості „Павель Апостоль, наименованный полковникъ миргородскій”.

Але рішенням для нас є пункт 18 (секретний) інструкції Наумову, надрукований Л. Окиншевичем у його „Генеральній Раді”. Тут сказано виразно і недвозначно, які були заміри російської влади: „... что Его Имп. Вел. указалъ въ Малой Россіи гетмана выбрать по прежнему обыкновенію, однако сіе отъ того Малороссійскаго народа избраніе написано для лица. А въ самомъ дѣлѣ Его Импер. Величества соизволеніе быть гетманомъ Миргородскому полковнику Данилу Апостолу, и часмо, что отъ народу не иной кто, но онъ Апостоль по старшенству и по заслугамъ и ради имѣющаго ево у нихъ кредиту избранъ будетъ... Ежели ж бы нѣкоторые из того народа о иномъ комъ намѣреніе имѣли въ гетманы обирать, въ такомъ случаѣ ему Наумову того предостеречь, и путь къ тому предуготовить, чтобъ конечно ево Данила Апостола, а не иного кого въ гетманы народъ избралъ... Ежели (паче чаянія) старшина и народъ Малороссійской Миргородского полковника Данила Апостола въ гетманы обирать не стануть, а будутъ выбирать иного кого по своей воли, и ему Наумову того учинить не допустить, и то обраніе подь какимъ пристойнымъ претекстомъ остановить”.

9 вересня 1727 р. на засіданні Верховного Таємного Совѣта в присутності молодого царя постановлено було звільнити Меншікова від усіх його посад і обов'язків. Вслід за тим регент був заарештований і засланий. Але арешт Меншікова і цілковита зміна в російських урядових відносинах не вплинули вже на постанову про вибори нового гетьмана. Ціла Гетьманщина знала про це; Наумов давно вже виїхав до Глухова для виконання своєї місії. Завернути справу, якої головним промотором був Меншіков, навряд чи було можна. Так, очевидно, і думали в Петербурзі, бо за два дні до виборів постановлено було відкликати Малоросійську Колегію до Петербургу.

Про самі вибори ми маємо аж три основні джерела: 1) офіційний канцелярійний запис, надрукований Л. Окиншевичем у „Генеральній Раді” під назвою „Записка о прибытіи въ Глуховъ Тайного Совѣтника и Министра Федора Васильевича Наумова и о обраніи Гетмана”, 2) опис виборів, поданий Як. Марковичем в його відомім щоденнику і 3) опис із німецької біографії Д. Апостола (Europäische Fama за 1728 р.) Особливо уважно треба поставитись до першого офіційного джерела, яке Окиншевич приписує Наумову.

Наумов приїхав до Глухова 18 вересня 1727 р. і почав підготовляти вибори. 30 вересня відбулася нарада зі старшиною і духовенством. Про цю старшинську раду говорить офіційна записка так: „Въ 30-мъ числѣ какъ духовные такъ и свѣтскіе — полковники и старшины для общаго согласія о выборе Гетмана прибыли въ домъ

ево тайного совѣтника и министра. И по собраніи о всемъ Его Императорскаго Величества всемилостивѣйшее соизволеніе и призраченіе к ним он тайной совѣтникъ и министръ паки им объявил, что указал Его Императорскаго Величества быть у нихъ в Малой Россіи Гетману по прежнему, котораго б они выбрали изъ Малороссійскаго народа вольными голосами по прежнему обыкновенію... И спрашивалъ он господинъ тайный совѣтникъ и министръ у нихъ, кого похотятъ выбрать себѣ Гетмана. Которые единогласно всѣ, какъ духовные такъ и свѣтскіе, просили о томъ же Миргородскомъ полковникѣ”.

Самі вибори Наумов призначив на неділю, 1 жовтня. За день перед виборами, себто 30 вересня, відбулася церемонія оголошення терміну виборів. За „Запискою” „посыланъ определенной афицеръ съ трубачемъ и съ литаврами и данъ ему объявительной Указъ, чтобъ, какъ духовные такъ и свѣтскіе, собрались всѣ и были готовы в помянутомъ числѣ и слушали сигналу ис трех пушекъ”. Трохи інший вар'янт знаходимо в німецькій біографіі: „Тим часом майор глухівської залози (російської) в супроводі деяких підлеглих під звуки сурми (bey Trompetenschall) оголосив по всіх вулицях міста про надходячі вибори, які мали відбутися 1 жовтня. Ввечері було оповіщено всім полковникам, що розмістилися в околицях міста, що вони мають в 6 годині, як тільки почують три гарматні постріли — такий був (умовний) знак — податися в місто”.

1 жовтня розляглися такі сигнали. Глухівська російська залоза „стала до зброї, виставила свої пости на великій площі при Миколаївській церкві та зайняла місце навколо спорудженої посеред площі трибуни (Gerüst), що мала три ступні висоти і була покрита кармазиновим сукном”. Також і козацькі полки під командою полковників і старшини приведено було на площу; тут же зібрався „и протчие малороссійской народ”. „И архиерей с архимандритами и с протчими духовными съѣхалися в город к церкви Николая Чудотворца”. Після того полковники і старшина „пришли в домъ” Наумова.

Відсіля почався похід на площу. О 8 годині виїхав наперед секретар Наумова Неспєін у кареті, запряженій 6 кіньми, тримаючи в руках срібне, червоною тафтою покрите блюдо, на яким лежала царська милостива грамота про вибір гетьмана. Перед каретою їхали козацькі трубачі і литавряники, а коло карети йшли з рушницями 12 солдатів російського гарнізону.

За секретарем рухалася процесія українських достойників зі знаками військової та гетьманської гідности; зі знаменом — глухівський сотник Іван Мануйлович, з гетьманською булавою, яку несло ся на подушці, покритій червоною тафтою — правитель Левенець, бувший полковник, з бунчуком — „судья наказний” Федір Гречаний, з військовою прапором — сотник Іван Гамалія, з військовою печат-

кою — бунчуковий товариш Андрій Миклашевський. Перед ними і коло них ішли солдати „ружейно”, а за клейнотами виступали бунчукові товариші і генеральна канцелярія на чолі з реентом. Аж тепер показалася карета, в якій сиділи міністер Наумов і миргородський полковник Данило Апостол.

Нарешті всі, кому належало, були на площі, куди прийшло й духовенство. Коло трибуни виставлено було клейноти; з другого боку став Наумов, а рядом з ним Данило Апостол і інші полковники. Тепер Наумов наказав своєму секретареві прочитати царську грамоту про вибори гетьмана, після чого, зійшовши на трибуну, він звернувся з промовою до зібраних.

„Потомъ спрашивалъ министр всѣхъ вслухъ: кого себѣ избирають Гетмана” — каже офіційна записка. „И всѣ единогласно сказали, что желаютъ Миргородскаго полку полковника Данила Апостола: и долгое время всѣ его просили до послѣдняго человѣка. А оной Миргородскою полковникъ отрекался и всѣмъ говорилъ, что онъ старъ и такого великаго правления понести не можетъ”. Більш відповідно до традиції виборів (триразова пропозиція) оповідає Яків Маркович: Наумов „спросил всѣхъ о комъ благоволятъ, на что всѣ отказали, указуючи миргородскаго; потомъ, министръ вѣйшовши на столь, въ голосъ спросилъ всѣхъ козаковъ, велѣвши имъ зближаться, и отказали такожъ, и спрашивалъ три рази на кого позволяють, отказывали на миргородскаго”.

Після того Наумов оголосив, що цар „жалує” Апостола в гетьмани по обранню його „малороссійскимъ народомъ”. Полковники, взявши його під руки, звели на трибуну, і „поздравляли ему всѣ собрание і шапками на него махали”.

Після передачі новому гетьманові клейнотів із рук міністра і заздоровних салютів з усіх гармат і рушниць, почалася служба Божа в церкві св. Миколая з подячним молебнем, з казанням ієромонаха Арсенія та з приведенням гетьмана до присяги на вірність цареві „всѣми архiereами при присутствіи тайнаго совѣтника и министра Федора Васильевича Наумова”.

Після служби Божої відбувся парадний обід в покоях гетьманського палацу при участі Наумова, духовенства, полковників і старшини, „під час якого пили заздоровиці при 24 гарматних (салютах) аж до глибокої ночі”.

На другий день (2 жовтня) старшина і духовенство робили гетьманові візити, поздоровляючи його з новим званням; пополудні був парадний обід у Наумова з тими ж учасниками. Як бачимо з цього опису, всі головніші формальності виборного церемоніалу, як він установався за гетьманських часів, було виконано. Попереду відбулася старшинська рада (30 вересня 1727 р.), а на другий день — генеральна рада з старшини, козацьких полків і духовенства.

В „Генеральній Раді” Л. Окнишевич твердить, що „обрання” Апостола, як пізніше Розумовського, було просто фікцією. Звичайно,

часи, коли військо могло само подбати про „вільне обрання” гетьмана, минулися. Вже заздалегідь — аргументує він — призначено було з Петербургу Апостола, як це ми вже бачили з поданих вище документів, і старшині і військові залишалось тільки прийняти призначеного кандидата, звичайно, у формах, які неначе свідчили про свободне обрання, а в дійсності були затвердженням уже хоч і неформально вирішеної справи. Старшинська рада при виборах Скоропадського принаймні дискутувала кандидатуру Скоропадського і Полуботка, хоч, звичайно, вирішила кінець-кінцем воля царя; при виборах Мазепи на генеральній раді були голоси не тільки за Мазепу, але й за Борковського, хоч більшість схилилася на бік кандидата всемогучого В. Голіцина. Тепер же не було чого дискутувати, бо всім було ясно, що треба брати кандидата, якого давала царська влада, тим більше, що саме відновлення гетьманату вже було ознакою ласки з боку царського уряду.

Але зовсім фікцією, як думає Окиншевич, все таки обрання Апостола не було. Про це свідчить наведений Окиншевичем у „Генеральній Раді” 18-й секретний пункт інструкції Наумову. З висловленого в ній побоювання російського уряду, як би вибрали не Апостола, а іншу особу, видно, що сама верховна влада признавала, що право на боці українців і що їм належить вільне обрання гетьмана. Можливість вибору іншого кандидата не виключається. Отже не була це просто церемонія.

Але з другого боку треба признати, що ці побоювання російського уряду були даремні. Поперше, Данило Апостол був поважною і авторитетною особою на Україні, подруге, не було іншого кандидата, який міг би своїми заслугами або своїм значенням зробити Апостолові конкуренцію. Та й відновлення гетьманату, будиши свого роду царською ласкою, робило український спротив проти царського кандидата майже ілюзорним.

Звертаємо увагу на те, що й при виборах Апостола — так само, як і Скоропадського — всупереч попередній практиці не було складено договірних статей, чи то запропонованих царським урядом, чи Військом. Тим знову було порушено традиційне зобов'язання щодо складання трактату між Москвою і Україною, зобов'язання, яке було дійсним з часів переяславського договору Б. Хмельницького (1654 р.).

Вже 9 жовтня до царської столиці від'їхало посольство гетьмана, щоби повідомити царя про обрання і просити його конфірмації. В склад цього посольства входили Мих. Забіла, Лукаш, Мартин Стишевський, Григорій Стороженко. Вони прибули в Петербург 22 листопада, були в царя на аудієнції і одержали багаті подарунки. Жатовану грамоту на гетьманство дістав Апостол пізніше; її датовано 26 грудня 1727 р. 7 вересня 1728 р. гетьманові була видана друга грамота на гетьманський уряд і на рангові маєтності, в якій було

означено компетенції гетьмана в тих же словах, як і гетьманові Скоропадському.

Як підкреслив уже І. Джиджора (Матеріали московського „Архива Министерства Юстиції”), відновлення гетьманату справило на Україні дуже позитивне враження. Вже заповіджена царським указом (12 травня 1727 р.) зміна системи, репрезентованої Малоросійською Колегією, викликала реакцію в усіх полках у формі адрес, в яких старшина, козаки, міщани й посполиті дякували за обіцянку тримати малоросійський народ згідно з пунктами Б. Хмельницького і за повернення гетьманату.

Вибір гетьмана оспівав київський пііт Яків Галяховський у величезнім панегірику, вже назва якого характеризує настрої: „Эхо радости и привѣтствія и благодарствія”. Також і магістрати, напр., київський, робили різні репрезентаційні свята з приводу виборів Апостола.

Як уже зазначав Джиджора, в усіх цих об'явах радості могло бути чимало парадного, етикетного, але те, як прийняло відновлення гетьманату населення, видно дуже виразно з факту, що ті емігранти, які з огляду на тяжкі обставини на Гетьманщині покинули батьківщину і переселилися на Правобережну Україну або куди інде, тепер почали повертати назад.

Д Ж Е Р Е Л А І Л І Т Е Р А Т У Р А

- Бантышъ-Каменскій Д., Історія Малої Россіи. Москва 1822, т. III і IV.
- Бантышъ-Каменскій Д., Источники Малороссійской Исторіи ч. II, Чтенія Имп. Об. Ист. и Древ. Рос. Москва 1859, I.
- Василенко М., Павло Полуботок. Україна, Київ 1925, т. VI.
- Джиджора І., Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ 1930.
- Джиджора І., Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ 1930.
- Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича. Київъ 1895, т. II.
- Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка 1727 — 1753 р. Київъ 1884.
- Дневникъ Петра Даниловича Апостола. Киевская Старина 1895, VII — VIII.
- Uebersberger H., Rußlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten, Stuttgart 1913, Bd. II.
- Ключевскій В., Курсь русской исторіи 1915, т. IV.
- Крупницький Б., Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі з 1728 р. Науковий Збірник Укр. Вільн. Унів. в Празі, Прага 1942, т. III.
- Крупницький Б., Гетьман П. Орлик. Огляд його політичної діяльності. Праці Укр. Науков. Інституту, Варшава 1938, т. 42.
- Krupnyskuj B., Hetman Mazepa und seine Zeit (1687 — 1709). Verlag Otto Harrassowitz, Leipzig 1942.
- Лазаревскій А., Люди Старой Малороссіи. Киевская Старина 1884, I.
- Лазаревскій А., Павелъ Полуботокъ, Русскій Архивъ 1875, I.
- Лазаревскій А., Очерки малороссійскихъ фамилій. Русскій Архивъ 1875, II.
- Маркевичъ Н., Історія Малороссіи, Москва 1842, т. III і IV.
- Милуковъ Н., Государственное хозяйство Россіи въ первой четверти XVIII ст. и реформы Петра Великого. С.-Петербургъ 1905.
- Окиншевич Л., Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права, Київ 1929, т. VI.

Полное Собрание Законовъ, т. VII.

Ригельманъ А., Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Чтенія Имп. Об. Ист. и Древ. Рос., Москва 1847.

Сборникъ Имп. Рус. Истор. Об. т. 3, 55, 56, 63, 69.

С(гороженко) Н. В., Стороженки. Семейная лѣтопись. Кіевская Старица 1884, II.

Яковлів А., Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках. Праці Укр. Наук. Інст., Варшава 1934, т. 19.

ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ В ПЕРШИХ РОКАХ СВОЄЇ ДІЯЛЬНОСТІ -

АДМІНІСТРАЦІЙНІ І СУДОВІ СПРАВИ

Ми ставимо в цім відділі на перший плян справу „Рѣшительныхъ пунктовъ”, свого роду нової конституційної гарантії державного існування Гетьманщини після відновлення гетьманату. Без цих пунктів не можна собі з'ясувати діяльності гетьмана Данила Апостола.

Як прийшло до укладення „Рѣшительныхъ пунктовъ”? Тут треба трохи ширше обговорити передісторію.

9 лютого 1728 р. гетьман Данило Апостол виїхав в Москву на коронацію царя Петра II. За ним подалися в далеку дорогу кандидати на генеральну старшину, полковники й інша видатніша старшина, також і міністр Наумов.

На час відсутности голови держави тимчасове управління Україною доручене було гетьманським універсалом не наказному гетьманові, як це раніше, за старих гетьманів велось, тільки свого роду колегії, яка складалася з росіянина-бригадира Арсеньєва та з українських старшин — Йосипа Тарасовича, Антона Троцини, Григорія Стороженка і Семена Березовського.

19 лютого гетьман був уже в Москві. На другий і третій день по приїзді почалися візити у впливових російських сановників. В першу чергу, звичайно, відвідав гетьман з полковниками й іншою старшиною Гав. Ів. Головкина, президента Колегії Закордонних Справ, потім були вони по черзі у Ф. М. Апраксіна, генерал-фельдмаршала князя Голіцина, у барона Остермана, у князя Д. М. Голіцина, у П. М. Апраксіна. Пізніше (30 квітня) Д. Апостол був в одній з найбільш впливових осіб того часу — у князя Василя Луковича Долгорукого.

22 лютого гетьман з полковниками і старшиною був прийнятий на авдієнції у царя; в той же день представили їх сестрі Петра II, великій княжні Наталії Олексіївні. На коронації царя, яка відбулася

в неділю 15 лютого, поруч інших достойників російської імперії репрезентували Україну гетьман і десять значніших українців.

3 березня гетьмана з трьома достойниками запрошено було на асамблею в Грановитій Палаті. Апостол взяв з собою прилуцького полковника Галагана і синів, Петра і Павла.

7 квітня цар Петро II з вищими сановниками був на обіді у гетьмана і „пожалував” при цій нагоді сина Данила Апостола, Петра, полковником лубенським.

Особливо цікаво, що гетьман мав тісні зносини з земляком, архієпископом новгородським Теофаном Прокоповичем. На четвертий день по приїзді гетьмана в Москву був у нього з візитом Прокопович. Апостол зі старшиною відвідав архієпископа 28 лютого „я тамъ вечераль и забавился мало не до полночи“. Він же у Прокоповича 25 березня „забавился до вечера“. Знову ж згадується в надрукованім Судієнком „Краткім Журналі” про те, що він зустрінувся з Прокоповичем 30 квітня у князя Василя Луковича Долгорукого і „тамъ имѣли между собою секретный разговор”. Можливо, що Прокопович і допомагав де в чім Апостолові в українських справах.

9 вересня (перша згадка вже з 4 вересня) 1728 р. вийшла постановова Верховного Таємного Совета: „гетмана Апостола, отдавъ ему жалованную грамоту на гетманство и кафтаны с Москвы отпустить в Малую Россію”. У Дневнику Якова Марковича записано під 10 вересня, що гетьманові з Колегії Закордонних Справ принесено грамоту на гетьманство і „шубу зеленую аксамитную, соболями подшитую”. Тиждень пізніше, 18 вересня 1728 р. гетьман в супроводі значної кількості старшини виїхав на Україну.

Звичайно, це була стара традиція українських гетьманів — вибиратися в Москву, особливо з першою офіційною візитом по виборах, на чолі численного почту. На цей раз були одначе й інші важливі обставини, які вимагали присутності в російській столиці не тільки гетьмана, але й видатної старшини.

Головною метою приїзду їх була по суті не коронація, а потреба уконститування відновленої в особі гетьмана (актом 1 жовтня 1727 р.) автономної української держави. При виборах 1 жовтня не складено було договірних пунктів, як це бувало за раніших гетьманів — за виїмком останнього, Скоропадського. Не було ще й генеральної старшини, а тільки кандидати до неї, існувало чимало й інших важливих справ, які треба було вирішити разом з російською владою.

В цім світлі й візити, які робив Апостол з старшиною російським сановникам — ми про це згадували вище — не були тільки актом куртуазії, але й підготовчою стадією для переговорів. Все це були люди, які займали найвищі посади в Росії, а що важніше, були членами Верховного Таємного Совета, від якого, в першу чергу залежало поладження важніших українських справ.

Напочатку березня почалися переговори між гетьманом разом з полковниками та іншою старшиною та президентом Колегії Закор-

донних Справ, графом Г. Головкіним „о нуждахъ малороссійскихъ”. Про хід цих переговорів ми не маємо відомостей, але видно, що гетьман разом з старшиною працював енергійно, бо за „Краткимъ Журналѡмъ“ уже 12 березня подано було на руки Головкіна „пункты статейные“, „для усмотрѣнія, хорошо ли они сочинены“, але „безъ подпису рукъ”. Ці статейні пункти, очевидно, ті самі, які надібуємо в третім томі „Історіи Малороссіи“ Н. Маркевича під заголовком „Статьи Гетмана Данила Апостола“ (19 статей). 18 березня гетьман подав у Колегію Закордонних Справ до цих основних пунктів ще 15 додаткових¹⁾.

Статейні пункти стали підставою для дальших пертрактацій між українською і російською сторонами. Незабаром вийшла й російська відповідь, названа „царською резолюцією”. Ця резолюція на статейні пункти знаходиться в „Статьяхъ Гетмана Данилы Апостола”: на кожний пункт зокрема дано відповідь-постанову, за виїмком 12-го пункту, який залишився без відповіді, і 18-го, проти якого зазначено; „До дальшого разсмотрѣнія”.

На вимогу уряду гетьман мусів зайняти становище супроти цієї резолюції. 27 липня 1728 р. він писав до Головкіна, що не дав відповіді на царську резолюцію „противъ нѣкоторыхъ пунктовъ” з огляду на те, що справа не є приватним гетьманським інтересом, „лечъ до общой Малороссійскаго народа стягается ползы”, і тому відповідь може бути дана тільки з загального „согласія” з полковниками і „кому надлежит”.

Того ж 27 липня (можливо, з тим же листом) відійшли і гетьманські пояснення на царську резолюцію; їх видрукувано в „Статьяхъ Гетмана Данилы Апостола” супроти кожного пункту зокрема („Противъ 1 пункта изъясненіе” і т. д.). Такі пояснення дано на статейні пункти 1, 3, 4, 5, 7, 10, 12, 13, 14, 17, 18).

¹⁾ Ці пункти названо в „Краткім журналі” так: „Лист большой до Его Импер. Вел. въ Государственную Иностранныхъ Дѣлъ Коллегію пунктамъ”, себто, як я розумію, додаток до вже поданих пунктів або додаткові пункти.

А. Яковлів (Українсько-московські договори) приймає ці додаткові пункти за нові, статейні і приписує їм дату 12 березня, хоч трохи далі в тій же праці ці самі пункти подає під датою 18 березня. Посилаючись на надрукований Судієнком „Краткій Журналъ”, він каже: „Там 12 березня 1728 р. він (Апостол) подав цареві через канцлера Головкіна „пункты статейные”, в яких прохав: щоб було привернуто митрополію в Києві, щоб було заборонено духовенству й монастирям купувати козацькі землі й одержувати маєтності по заповітам, щоб було привернуто самостійний суд та видрукувано книги „Прав Малороссійських”, щоб було виведено з України російські гарнізони і т. д.”

Але наведені у Яковлева пункти треба датувати згідно з „Краткимъ Журналом” не 12 березня („статейные пункты”), а 18 березня („Лист большой” або додаткові пункти, бо подано їх пізніше, як додаток). Факт той, що „Рѣшительные пункты”, про які мова ще буде, за виїмком справи про заборону духовенству й монастирям купувати й приймати в дар козацькі та державні маєтності і справи про видрукування книг „Прав Малороссійських”, згаданих саме в додаткових пунктах, дають відповідь не на ці пункти 18 березня, а на „Статьи Гетмана Данилы Апостола”, надруковані в історії Маркевича. Отож статті Маркевича треба вважати статейними „Краткого Журналу” з 12 березня, а статті „Краткого Журнала” з 18 березня, очевидно, додатковими.

Згідно з Кратким Журналом й Дневником Як. Марковича Апостол дав власноручний підпис на статтейних пунктах з поясненнями 9 серпня, для чого до нього спеціально приїжджав В. П. Курбатов, радник Колегії Закордонних Справ, маючи при собі статтейні пункти, „одні в березні місяці 12 числа, а другі з поясненням 27 липня цього року без підпису рук подані Головкину”.

22 серпня Апостол дістав через того ж Курбатова „резолуцію на поданные отъ гетмана о нуждахъ малороссійскихъ статейные пункты, учиненную въ Верховномъ Тайномъ Совѣтѣ”. Це були так звані „Рѣшительные пункты” з 20 параграфів, скорочена назва „Рѣшення, учиненного по Его Им. Вел. указу въ Верховномъ Тайномъ Совѣтѣ на поданное прошеніе Войска Запорожскаго обоихъ сторонъ Днѣпра Гетмана Апостола (22 августа 1728 г.)”.

В основу „Рѣшительныхъ пунктовъ” лягли урядові постанови („царська резолюція”), винесені під час переговорів російським контрагентом. В цьому легко переконатися, коли порівняємо постанови, подані в „Статьяхъ Гетмана Данилы Апостола”, з відповідними параграфами „Рѣшительныхъ пунктовъ”. Матеріал беруть „Рѣшительные пункты” з статтейних пунктів Д. Апостола; але він служить тільки для ліпшого обґрунтування тих коротких постанов, які прийнято було раніше. Хоч від гетьмана і вимагано було ставлення і пояснень з приводу постанов, проте цих пояснювань в останній редакції, себто в „Рѣшительныхъ пунктахъ”, майже зовсім не взято було на увагу, за винятком пояснення до статтейного п. 1 про суд на Україні і почасти до п. 7 (про знесення зборів, заведених Малоросійською Колегією).

В своїх „Українсько-московських договорах” проф. Яковлів уважає, що „переговори, які вів Апостол із канцлером Головкиним, носили приватний, неофіційний характер, що виразно зазначив гетьман у листі до Головкина з 27 липня; про це свідчить також і факт подання „пунктів“ без підпису”.

З цим не можна цілком погодитися. Спочатку переговори дійсно були неофіційного характеру: гетьман і старшина приїздили до самого Головкина і тут обговорювали справи „о нуждахъ малороссійскихъ”; статтейні пункти 12 березня подано було Головкину „для усмотрѣнія, хорошо ли они сочинены”, себто для інформації. На це неначе вказує й те, що статтейні пункти 12 березня і пояснення до пунктів 27 липня відійшли без підпису рук, хоч з другого боку таке непідписання можна вважати ознакою певних незакінчених стадій переговорів, які тому могли обійтися і без підписів.

Але вже лист гетьмана до Головкина з 27 липня свідчить всупереч думці Яковлева саме про те, що Апостол не вважав переговорів неофіційними або принаймні хотів надати їм офіційного характеру. Не дурно ж пояснює він тут, чому не дав ще відповіді на царську резолюцію, в тій спосіб, що справа не є прязати им гетьманським

інтересом, але торкається цілого українського народу і тому мусить бути вирішена в загальній згоді з полковниками і „кому надлежит”. Отже гетьман виступає тут як голова держави, який вирішує справи разом з старшиною.

З другого боку очевидно, що і Головкин вів переговори не від себе персонально, але в заступництві і з доручення Верховного Таємного Совѣта. Він був не тільки канцлером і президентом Колегії Закордонних Справ — інституції, якій в першу чергу підлягали українські справи, але й членом Верховного Таємного Совѣта. В дійсності переговори йшли між гетьманом як головою української держави і Верховним Таємним Совѣтом як заступником царя. Головкин правив між ними, так би мовити, за посередника, при чім у підлеглій йому Колегії Закордонних Справ підготовлявся, очевидно, і весь матеріал для доповідей Верховному Таємному Совѣтові.

Дивно тільки, що в протоколах Верховного Таємного Совѣта нема ніякого сліду про ці переговори. Можливо, тут грали ролю якісь незнані нам міркування, напр., бажання взагалі затерти всякі сліди переговорів, щоби тим ще виразніше підкреслити указну форму „Рѣшительныхъ пунктовъ”. Про те, що справи обговорювалися в Верховнім Таємнім Совѣті, не може бути ніякого сумніву. Випливає це вже з канцелярійного пояснення, даного в „Статьяхъ Гетмана Данилы Апостола” після самих пунктів: „Первые пункта самыя на другомъ сикстернѣ выраженные поданы въ верховный тайный совѣтъ, а потомъ требовано изъясненія оныхъ пунктовъ и повторѣ такіежъ пункта з помянутымъ изъясненіємъ противъ каждаго пункта выраженіємъ и з-такимъ оглавленіємъ и окончаніємъ за рукою Гетманскою в верховный тайный совѣтъ отданы”¹⁾ Про це говорить у дневнику і Яків Маркович під датою 10 серпня 1728 р.: „Пункты отъ гетмана, даніе въ тайный совѣтъ, безъ подпису еще въ зимѣ, вчора привозиль Курбатовъ къ нему для подпису и подписалъ”. В „Краткім журналі” вказується (під 22 серпня 1728 р.) на „резолуцію . . . учиненную въ Верховномъ Тайномъ Совѣтѣ”; ці „Рѣшительные пункты” названо у повній збірці законів (т. VIII) так: „Рѣшеніе, учиненное по Его Имп. Вел. указу въ Верховномъ Тайномъ Совѣтѣ”.

Коли переговори і почались ніби неофіційно, то вони в дальших стадіях набрали, на нашу думку, офіційного характеру. Самі росіяни звернулися до гетьмана з вимогою скріпити статтейні пункти з поясненнями власноручним підписом, і цей підпис гетьмана з 9 серпня, про який ми навели вище свідoctво, був виявом назовні офіційного характеру принаймні останньої стадії переговорів.

Хоч переговори і відбулися, проте самі „Рѣшительные пункты” було складено так, неначе ніяких переговорів не було. В „Рѣши-

¹⁾ Ця замітка на маргінесі свідчить про те, що акт („Статьи Гетмана Данилы Апостола”), видрукований Н. Марковичем, був копією. Питання проте, наскільки ця копія відповідає тим статтям, які подано було на руки російського уряду, залишається відкритим.

тельних пунктах” нема навіть згадки про статтейні пункти, тільки з титулу виходить, що „рѣшеніє” дано на „прошеніє” Д. Апостола.

Очевидно, що російський уряд хотів стерти всякі сліди старої традиції складання договірних пунктів і пішов у цім відношенні навіть далі, ніж Петро I з своїм „Рѣшительнымъ указомъ” на решетилівські „пункти” І. Скоропадського (1709): Петро I на статті Скоропадського принаймні давав відповідь, пункт за пунктом, а в указі з 22 серпня 1728 р. маємо вже цілком відокремлений акт без усякого відношення до якихось українських „статтей” або „пунктів”. А Яковлів має цілковиту рацію, коли каже, що „заміна традиційної договірної форми формою „указною”, започата Петром I, знайшла в „Рѣшительныхъ пунктахъ” своє довершення”. Це вже був односторонній акт царського „пожалованія”.

Це навіть якось дивує. Петро I після подання Скоропадським решетилівських пунктів не вважав потрібним ні скликати конференцій, ні заводити якихось пертракцій гетьмана і старшини з царськими відпоручниками, як то бувало за попередніх гетьманів, а просто відповів своїм „Рѣшительнымъ указомъ”. Але за часів Петра II і Д. Апостола велись і переговори, на українські статті покладено було царські резолюції, від гетьмана вимагалось пояснень на пункти з приводу цих резолюцій, він мусів підтвердити статті з поясненнями своїм підписом, — а потім усе це щезло, неначе було без потреби. На жаль, ми не маємо ніяких даних про закулісну сторону переговорів, особливо в Верховнім Таємнім Советі. Помічаємо тільки, що тут у подіях неначе приходить до якогось раптового звороту. Можна припустити, що в Верховнім Таємнім Советі кінецькінцем взяла гору партія, яка вважала потрібним твердо триматися Петрової традиції, що виявило себе вже під час переговорів.

Не будемо займатися тут детальною аналізою форми і змісту „Рѣшительныхъ пунктовъ”; це вже зробив А. Яковлів. Звернемо увагу тільки на те, оскільки в „Рѣшительныхъ пунктахъ” взято під увагу статтейні пункти Д. Апостола з 12 березня і додаткові з 18 березня. Про пояснення до статтейних пунктів з 27 липня вже вище було сказано, що вони на рішення царського уряду майже не вплинули — за винятком пояснення до статтейного пункту першого і часті пункту сьомого.

Статті 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11 „Рѣшительныхъ пунктовъ” являють собою відповідь (але, звичайно, без покликання на відповідні пункти) на такі самі статті статтейних пунктів Д. Апостола. Стаття 8 „Рѣшит. п.” рішає справи, заторкнуті в статтейних 8 і 12, а 17 „Рѣшит. п.” дає відповідь на статті 18 і 19. Статті 12, 13, 14, 15, 16 „Рѣшит. п.” відповідають по черзі на статтейні 13, 14, 15, 16, 17.

Таким чином на всі 19 статтейних пунктів дано в „Рѣшит. п.” відповідну постанову.

Щодо додаткових пунктів з 18 березня, то стаття 18 „Рѣшит. п.” є відповіддю на статтю 2 додаткових пунктів, а стаття 20 (перша

половина), рішає справу, підняту в статті 3 додаткових пунктів В першій випадку узглядено прохання гетьмана про заборону ма-настирям і взагалі духовенству набувати через купівлю, дар і т. д. маєтності як козацькі, так і взагалі недуховного стану державців; в другій на прохання гетьмана про друк „книг прав Малоросійських” уміщено постанову щодо перекладу „Правъ, по которымъ судитися Малоросійській народъ” на російську мову і складення з цих „Правъ” однієї збірки.

Отже з 15 додаткових пунктів Апостола тільки на 2 була відповідь; 13 статей залишилося неузглядненими, між ними такі важливі справи, як відновлення митрополії в Києві, вивід російських залог з тих міст, де їх раніше не було, перехід запорізьких козаків під царську владу і т. д.

Залишається ще стаття 19 „Рѣшит. п.”. Вона постала вже прямо з ініціативи російського уряду; в ній трактувалося право зносин України з закордоном — питання, на яке росіяни завжди звертали велику увагу. Саме про зносини з закордоном нема згадки ні в статтейних, ні в додаткових пунктах Апостола.

Порівняємо ще деякі важніші статті „Рѣшит. п.” з статтейними Д. Апостола.

В статтейних пунктах з 12 березня гетьман і старшина пропонують у поясненні до статтейного п. 1 з 27 липня затримання тої судової системи (порядок інстанцій і апеляцій), яку завів Полуботок універсалом з 1722 р.; вибори гетьмана вільними голосами і тільки царське затвердження цих виборів (п. 2); вибори генеральної старшини, полковників, полкової старшини і сотників вільними голосами „за вѣдомомъ гетмана” (п. 3); зменшення кількості російських військ або вивід їх з України і тим самим зменшення консистенських зборів на Україні (п. 5); утримання, як раніше, компанійських полків (п. 6); привернення всіх податків до військового скарбу, як було за Богдана Хмельницького і інших гетьманів, при чім на увазі малася й посада підскарбія „з Малоросійськихъ знатныхъ людей” (п. 7); у поясненні до п. 7 з 27 липня проситься про знесення зборів, заведених Малоросійською Колегією, яких за Богдана Хмельницького і інших гетьманів не бувало, і про звільнення від зборів „духовного чина і козацького стана”; далі стаття про підтвердження прав козаків та їх синів і вдів на куплені й вислужені маєтності; право надання маєтностей належить гетьманові (п. 8); видача царських жалованих грамот на маєтності тільки після гетьманських універсалів на них, а, крім того, за рекомендацією і на прохання гетьмана (п. 12); „індукта” (мито з привізних товарів) має належати до військового скарбу (п. 14).

Відповідь в „Рѣш. п.” виглядає так: судова система (порядок інстанцій і апеляцій) затверджується, але зате реорганізується Генеральний суд, який стає колегією з 3 суддів-росіян і 3 українців,

з гетьманом як президентом на чолі і має над собою як вищу інстанцію Колегію Закордонних Справ (п. 1); вибори гетьмана ніби вільними голосами, але без указу царя не можна гетьмана ні вибирати, ні скидати (п. 2); вибори вільними голосами тільки кандидатів на генеральну старшину, полковників і сотників; з кандидатів на генеральну старшину і полковників „по представленію Гетманському и народному” призначає цар, а кандидатів на полкову старшину і сотників затверджує гетьман (п. 3); російське військо залишається на Україні на таких самих умовах, як і раніше (п. 5); зменшується кількість компанійських полків до 3-х полків по 500 ч. в кожному (п. 6); стверджується скасування податків, накладених Малоросійською Колегією; згода на те, що податки йдуть не до царської казни, але до військового скарбу; разом установається для завідування і контролю фінансів інституція двох підскарбіїв — одного росіянина, а другого українця (п. 7); підтверджується право козаків та їх синів і вдов на куплені й заслужені маєтності, але право надання маєтностей передається безпосередньо цареві, при чім гетьманові залишається право подавати „свое мнѣніе” за порадою старшини (п. 8, як відповідь на статтейні 8. і 12); „індукта” належить вупереч статтейному пунктові 14 до царського скарбу (п. 13).

Таким чином на статтейні пункти Д. Апостола, витримані в дусі оборони української автономної держави, Москва відповіла цілою системою обмежень і ударом саме по цій державності.

Саме в зв'язку з „Рѣшительними пунктами” нам буде легше з'ясувати діяльність Д. Апостола яко гетьмана України, ряснити стан адміністрації й суду та оцінити кроки гетьмана для їх поліпшення.

Данило Апостол яко новий гетьман України стояв перед дуже тяжким завданням. За часів Петра I і особливо після заведення Малоросійської Колегії значно змінилася структура адміністрації і судових установ. Генеральна старшина фактично перестала існувати — хоч би вже тому, що її було заарештовано, а пізніше залишено без функції. Та й як було функціонувати, коли вона являла собою найближчу дорадчу установу гетьмана, свого роду його кабінет, — в той час, як гетьмана не було!

Також і місцева, провінційальна адміністрація знаходилася в стадії розпорошення. Полковничі уряди були вже за Петра I і Скоропадського вирвані з рук гетьмана і його дорадних інституцій; ними почав безконтрольно розпоряджати сам цар, передаючи їх здебільшого росіянам та іншим чужинцям. В самих полках бракувало чимало старшини на різних посадах, чи то полкової, чи то сотенної старшини, чим звичайно гальмувалася діяльність льокальної української адміністрації.

А тим часом Малоросійська Колегія не знала, як поповнити склад старшини: сама призначати вона не мала права, а йти шляхом

виборів теж не рiшалася без згоди центрального уряду. Тим то ми й бачимо, що цю справу пiднято було в 1726 році навіть на засiданнi Верховного Таємного Совета.

В „Київській Старинi” за 1904 р. надруковано документ пiд заголовком „Личный состав малоросійской козацкой старшины въ 1725 г.”, який яскраво виявляє, як багато старшинських посад в окремих полках було вакантними. Отже придивiмося до окремих полкiв: 1. В 1725 р. прилуцьким полковником був Гнат Галаган; уряд полкового судiї не був заступлений, 2. В Чернiгiвськiм полку полковником росiянин Михайло Богданов; не було полкового обозного i двох осаулiв. 3. Миргородським полком провадив полковий обозний Василь Родзянка замість полковника Данила Апостола, якого загриmano було в Петербурзі; також i полковий судiя М. Остроградський сидiв у Глуховi пiд арештом. 4. В Стародубськiм полку полковником вважається росiянин, полковник Иван Кокоскин, але він уже другий рік у Москві; полкового обозного i судiї теж бракувало. 5. В Переяславськiм полку полковника не було; як наказний правив полком Бориспiльський сотник Степан Афендик; полкового обозного теж не було. 6. В Гадяцькiм полку полковником серб Михайло Милорадович; крiм судiї i одного осаула, iншої полкової адміністрації не було. 7. В Ниженьськiм полку полковником росiянин граф Петро Толстой i вся адміністрація. 8. В Полтавськiм полку, хоч i була головнiша полкова старшина, проте бракувало полковника. 9. В Лубецькiм полку полковником Андрiй Маркович; не було полкового судiї. 10. Київського полку в списку не зазначено.

Як стояла справа з судiвництвом, про це ми вже дещо знаємо з попереднього роздiлу.

Почнемо в нашiм оглядi з самого гетьмана, а потiм звернемося до генеральної старшини, полковникiв, полкової старшини, до росiйських вiйськ на Украiнi i закинчимо судовими справами.

Апостолови вже не вдалося зайняти те становище, яке займав свого часу Мазепа, як гетьман Украiни. Де в чiм його права були ще бiльш обмеженi, нiж за часiв Скоропадського, перед заведенням Малоросiйської Колегії. Вiдновляючи гетьманське звання, росiйський уряд зовсiм не думав про те, щоб повернути Украiну, як державне тiло, до того стану, в якiм вона була за старих гетьманiв. Часи Петра I не минули без слiду. В Верховнiм Таємнiм Советi сидiли дячi з його школи, якi раз-у-раз звертали на Петрiв шлях. Таким чином вiдновлення гетьманату — це був свого роду компромiс мiж старими формами i новими, заведеними Петром I на Украiнi, особливо з часiв Малоросiйської Колегії.

Цiлком зрозумiло, що українське громадянство в усiх його прошарках жадало повороту цих старих форм, особливо коли пiзнало на практицi негатиwнi наслiдки чисто росiйського управлiння в формi Малоросiйської Колегії, а росiйський уряд дедалi бiльше

дбав про те, щоби по можливості ці старі форми замінити на нові, виходячи з Петрової практики, себто стараючися зміцнити безпосередню опіку над Україною, особливо рішенням важливіших справ у російським центрі, в Колегії Закордонних Справ.

За часів Меншікова російський уряд поставився більш ліберально до прерогатив гетьмана, ніж пізніше. Правда, і тоді вже було призначено сенатора Наумова на проведення виборів; йому ж наказувалося далі залишитися на Україні при особі нового гетьмана. Але щоби надати поваги посійському уповноваженому на Гетьманщині, Наумова підвищено було до ранги таємного радника і йому ж доручено функції міністра при гетьманському дворі, чим самим підкреслювався характер України як хоч і автономної, але окремої держави і самого гетьмана як голови держави. Можливо, що Меншіков не мав застережень саме тому, що вбачав в Апостолові свою людину, якій разом з Наумовим можна було довірити більшу владу і скористати з неї для самого себе.

Але саме під час перебування Апостола в Москві в Верховнім Таємнім Советі взяла гору інша думка. Звання „міністра” занадто вже підкреслювало державний характер України і ролю гетьмана як її голови, і тому рішено було титулу „міністра” більше не вживати. 22 березня 1728 р. на забіданні Верховного Таємного Совета постановлено було „Наумова не писать министромъ, но писать только чинъ его тайного совѣтника, разсуждая, что при гетманѣ министра государю держать не надлежитъ”. Але цього не було додержано. При Анні вислів „міністр” знову стає офіційним, бо зустрічаємо його не раз в актах. Напр., в журналі Кабінету Міністрів з 31 грудня 1731 р. подано „изустно” наказ цариці, щоби генерала Семена Нарішкіна „от министров” при гетьмані звільнити.

Вже це розпорядження Верховного Таємного Совета заповідало недобре для гетьмана. Вже в нім виявилася тенденція по можливості обмежити відновлену гетьманську владу. Ще яснішим стало це в кінцевій стадії переговорів „о статейних пунктах” в Москві. 8 серпня 1728 р. вийшов царський указ про підпорядкування гетьмана в військових справах генерал-фельдмаршалові князеві М. М. Голіцину. Цим було суттєво порушено прерогативи гетьмана яко найвищого начальника козацьких сил на Гетьманщині, підлеглого за старою традицією тільки самому цареві¹⁾. Очевидно, що російський уряд поспішав саме перед виходом „Рѣшительныхъ пунктовъ” (22 серпня 1728 р.) поставити гетьмана і Україну перед доконаним фактом. Цікаво, що ця постанова не ввійшла в „Рѣш. п.” (п. 2).

„Рѣшительные пункты” з 22 серпня 1728 р. приносять ряд ґрунтовних обмежень гетьманської влади. До старих обмежень належить п. 2 про обрання гетьмана. Право обрання вільними голо-

¹⁾ Прецедентом був уже указ Петра I з 29 квітня 1723 р., де той же М. М. Голіцин був іменований головкомандувачем козацького війська.

сами, заповіджене й тепер в п. 2, зараз же обмежується додатком: „с воли и соизволенія Его Имп. В.” та „без указу Его Имп. В. въ Гетманъ не обирать и не оставлять”, що відповідає практиці, заведеної Московію в другій половині XVII ст. і внесеної в пізніші договори всупереч основному договору з 1654 р., згідно з яким цареві тільки доповідається про вибір гетьмана.

До такого ж роду обмежень належать і п. 19, яким забороняється зносити гетьмана з закордоном — за винятком прикордонних зносин у справах дрібних.

Новими були обмеження гетьманської влади як верховної судової влади на Україні. Згідно з п. 1 „Рѣш. п.” Генеральний Суд перетворювався в колегіальну установу з трьох українців і трьох росіян під головуванням гетьмана як президента. Таким чином гетьманові відібрано було одну з найвищих його прерогатив. На його місце ставав цар „яко главный судія” (вислів п. 1 „Рѣшит. п.”), а в дійсності Колегія Закордонних Справ: „Ежели же кто Генерального суда рѣшеніемъ не будетъ доволенъ, и такимъ битъ челомъ Его Имп. Вел. въ Колегію иностранныхъ дѣлъ” (п. 1 „Рѣш. п.”).

Як видно з п. 1 „статтейних пунктів”, українці і не думали про переведення Генерального Суду на колегіальні рейки. Їхне становище виразно виявлено в „противъ 1. пункта изъясненіи”, складеного, треба думати, після царської резолюції на п. 1 („По сему такъ быть, токмо три человекъ Великороссійскихъ въ Судѣ Енеральномъ засѣдають”). Тут останнім апеляційним органом є сам гетьман, і тільки в виняткових справах, „найпаче касаючихся интересу Монаршаго”, вважається потрібним писати до царя, прохаючи його указу. На думку „изъясненія”, суди генеральний і полкові мають існувати „по прежнимъ обычаямъ”, тим більше, що колегіальний принцип на Україні, мовляв, не оправдав себе, що ясно видно з судової діяльності Малоросійської Колегії, яку характеризується гостро негативно.

Також і призначення двох підскарбіїв, одного росіянина, другого українця („Рѣш. п., п. 7), зовсім не відповідало інтенціям гетьмана, який в „статейныхъ пунктахъ” (п. 7) просить, щоби скарб військовий був „по давнимъ обыкновеніямъ якъ было за прежнихъ Гетмановъ” та щоб для його „содержанія” був підскарбій „з Малороссійськихъ знатныхъ людей”. Цей удар сприйняв Апостол найбільше: утворювалась окрема і по суті незалежна від гетьманського уряду адміністрація для керування фінансами Гетьманщини з окремою канцелярією, званою „канцелярією зборів” і з двома підскарбіями на чолі, з яких один був українцем, а другий росіянином. Призначення росіянина підскарбієм на Україні означало безпосереднє втручання російської влади в українські фінанси. Була виразно помітна тенденція по можливості послабити фінансові прерогативи гетьмана яко верховної влади на Україні.

До нових обмежень гетьманської влади належало й одібрання гетьманові права надавання маестностей за службу. Згідно з „Рѣш.

пун." (п. 8) гетьман мав подавати тільки своє „мнѣніе” про достойних кандидатів, а до царя переходило виключне право надавання земель. Це вже йшло зовсім всупереч до попередніх порядків і позбавляло гетьмана одного з дуже суттєвих атрибутів його верховної влади.

Також і те, що призначення генеральної старшини та полковників переносилося на царську владу (п. 3 „Рѣш. п.”), знову зачіпало і права самого гетьмана, і самий устрій української держави.

Свого роду обмеженням було і призначення міністра-резидента при особі гетьмана. Придивімося до російських резидентів на Україні трохи ближче. Ми не знаємо, як поставився Апостол до призначеного при нім резидента. Можливо, що він взагалі був проти цього нового, заведеного з часів Петра I уряду, якого дійсним завданням було тримати безпосередню російську контролю на Україні. Недурно ж гетьман не міг без згоди резидента або міністра рішати важніших справ, що висловлено в п. 20 „Рѣш. п.”: ... „И поступать (гетьманові) во всѣхъ дѣлахъ, которые къ интересу Его Величества принадлежатъ, съ совѣту присланнаго къ нему отъ Его Имп. Вел., которому при немъ Гетьманѣ быть будетъ повелѣно, также и съ совѣту Генеральной Старшины и Полковниковъ по прежнему ихъ войсковому обычаю...”

Безперечно, між гетьманом і міністром мусіла виникнути боротьба за компетенції. Та й взагалі Апостол і Наумов не були в добрих відносинах. Вже в перших днях правління нового гетьмана Наумов почав робити нетактовності, спочатку осуджуючи, а потім — очевидно, за матеріальні блага — підтримуючи справу бывшего лубенського полковника Андрія Марковича.

До виразного конфлікту між ними прийшло вже під час перебування в Москві. Десь у серпні 1728 р. Апостол подав у Верховний Таємний Совет скаргу на Наумова, обвинувачуючи його у „взятках, подисках и о другихъ обидах”. 22 серпня приїздив до гетьмана таємний радник Василь Степанов з вимогою долучити до поданих у Верховний Таємний Совет „пунктів” про Наумова докладні пояснення — саме в той день, коли у гетьмана був Курбатов і передав йому „Рѣшительные пункты”. На другий день (23 серпня) був у Верховнім Таємнім Советі топальський сотник Гамалія, який посвідчив, що Наумов дійсно брав хабарі. Тоді Верховний Таємний Совет постановив притягнути ще деяких свідків.

На цей виступ гетьмана Наумов відповів контракцією. Він вислав до Глухова свого секретаря Івана Артельного — очевидно, щоби знайти спільників проти гетьмана. Як ми вже вище говорили, в Глухові гетьман залишив так званих „пп. управляючих”, які мали правити Україною під час перебування гетьмана в Москві. Одним з цих управляючих був бригадир Арсенєв, росіянин, який, очевидно, був довіреною особою самого Наумова і певно тому — випадок, раніше

небувалий на Україні — попав у число заступників (можливо, на вимогу того ж самого Наумова) гетьманського уряду. Артельний разом з Арсенєвим почав на Україні якусь акцію проти Апостола, з приводу якої гетьман скаржився президентові Колегії Закордонних Справ Головкінові (29 серпня) і віцепрезидентові Остерманові (30 серпня).

Проти Артельного виставлено було обвинувачення, що він, працюючи на Україні ще за часів Малоросійської Колегії, не виправдав себе з огляду на „многочисленныя обиды, нанесенныя малоросійскимъ обывателямъ”. Щоб унешкідливити Арсенєва, гетьман писав до п. п. Управляючих, в Генеральну Військову Канцелярію та в Генеральний Військовий Суд, щоб вони не вважали на погрози Арсенєва і далі правили країною як належиться.

Не зважаючи на різні заходи проти гетьмана, Наумов відчував себе zagrożеним. Він поспішав зліквідувати свої справи на Україні. Одержавши значні мастності на ранг резидента або міністра, він тепер спробував продати їх у приватні руки, що було, очевидно, актом незаконним. 1 вересня 1728 р. гетьман, видавши новий указ проти бригадира Арсенєва, в окремім додатку („при том же листъ цедула”) розпорядився, „дабы п. п. управляючіе, зискавши в Глуховъ Фая, который у тайногого совѣтника Наумова села Стахорщину и Блистовую закуши, приказал ему іменем гетьмана, чтобы он Наумову денег закупныхъ нѣ единой копѣйки не давал, а если даст, то нехай будет певен, же дармо тіе денги пропадут”.

Ясно, що Наумов належав до людей користолюбивих і, попавши на Україну, не втримався, щоби скоріше щось прибрати до рук. Він робив це, очевидно, нерозумно, зовсім не зважаючи на те, що він був репрезентантом великої держави, протекторки України. Саме з огляду на ці обставини гетьман міг дозволити собі різко поставити справу і вимагати слідства над деліквентом. Справа була для росіян, безперечно, прикра. І тому недивно, що Верховний Таємний Совет постановив 4 вересня 1728 р. відкликати Наумова, а на його місце послати особу, більш відповідну і — хоч на час — з людей значних, заслужених і заслуговуючих на довір'я.

Що Наумов дійсно залишився в Росії, видно хоч би з свідчення Якова Марковича, який заносить у свій Дневник, що він був у Москві з візитою у Наумова 3 і 9 листопада 1728 р. В той час гетьман давно вже був на Україні; він виїхав з Москви 18 вересня 1728 року.

На місце Наумова приїхав на Україну князь Олексій Шаховской. Першу згадку про нього подає Яків Маркович у „Дневнику” під датою 16 червня 1729 р. Влітку 1731 р. Шаховского заступив полковник Роман Семенович Турґенєв, але він пробув тут недовго. На початку 1732 р. появился на Україні новий резидент, генерал Семен Григорович Нарішкін. Восени 1733 р. прийшов до Глухова царський указ, яким і цього резидента викликалося до Петербургу.

Чим далі, тим усе більше позначалася перевага резидентів-міністрів. В останніх роках гетьманування Д. Апостола це вони по суті правили Україною. Цікаво, що Наришкін перед від'їздом доручив тимчасове управління Україною Генеральній Канцелярії та трьом генеральним суддям — великоросіянам, отже знову свого роду колегії та ще й з перевагою росіян. Це робилось, очевидно, тому, що гетьман був тяжко хорий.

Але вже указом 17 січня 1734 р. (євентуально 21 січня) призначено було знову князя Олексія Шаховського на місце Наришкіна. З смертю Апостола рахувалися наперед, і саме Шаховський мав перебрати правління країною. Так воно після смерти гетьмана і сталося.

В 30-х рр. за царіці Анни встановився режим дещукульної і прикрової контролі над гетьманом. Їй покладено було, звичайно, на резидентів. Чим далі, тим усе меншу мав гетьман волю вчинків. Крім того, старому і дуже хорому голові української держави, очевидно, бракувало вже й сил, щоби ставити енергійний спротив, як це було в перших роках його гетьманування.

В своїм „Звідомленні про відрядження до Москви” Окиншевич подає цілий ряд цікавих зразків такої контролі. Коли Наришкіна призначено було резидентом при гетьмані, то в п. 5 даної йому інструкції (9 січня 1732 р.) говорилося, що гетьман має листи, отримані в-за кордону, „сообщать” Наришкінові та надсилати до Колегії Закордонних Справ.

Кореспонденція, яку вів Апостол з різними польськими достойниками, з підскарбієм великим коронним, з конюшим великого князівства Литовського й т. д., справді доводилася до відома Наришкіна, а цей надсилав копії з відповідних листів до Колегії Закордонних Справ. Але коли гетьман не дотримував умови щодо ознайомлення міністра про закордонні зносини, навіть приватного характеру, тоді могли повстати ускладнення і прикrostі. Досить було Апостолові делегувати до Варшави в серпні 1732 р. полковника миргородського (сина Павла), писаря Петра Лесеневича та бунчукового товариша П. Іскрицького в особистих гетьманських справах, не повідомивши, очевидно, Наришкіна, то зараз же з цього зроблено було якусь нелегальну акцію, якої розслідуванням зайнялася „Канцелярія Тайныхъ Розыскныхъ Дѣлъ”.

Контроля доходила до того, що гетьман мав брати відпустку, коли хотів відпочити, неначе якийсь звичайний урядовець. Правдоподібно в 1731 р. Колегія Закордонних Справ слухала „доношеніє” князя Шаховського про те, що гетьман хоче виїхати до своїх маєтностей. Колегія погодилася, але під умовою, що Апостол під час відпустки не буде „отправлять дѣлъ” і не візьме з собою канцелярії в Глухова, бо в маєтності їздять не для праці, але для „отдохновения от трудов”.

Тяжкий режим, який запанував у Росії при Анні („Слово и дѣло”), примушував гетьмана до обережності там, де навіть не було потреби. З листа Нарішкіна до канцлера Головкина з 27 липня 1732 р. видно, що гетьман рішив звернутися до Головкина, щоб дозволено було йому поїхати в містечко Сорочинці на посвячення вибудованої ним в Сорочинцях кам'яної церкви, хоч резидент радив йому цього не робити, бо „никакова воспрещення нѣтъ” і нема чого трудити цим канцлера. Апостол все ж таки звернувся і отримав 4 вересня указ за підписом канцлера, що дозволяв йому проїхати до Сорочинців.

За гетьманом стежили, його вчинки розслідували. 6 січня 1732 р. надіслано було указ С. Нарішкінові вкупі з капітаном Восіковим, що його було спеціально відкомандировано до Глухова, розслідувати скаргу полковника Танського на Апостола. „Поступки” гетьмана вони мали розслідувати таємно.

Найближчою до гетьмана установою була Генеральна Канцелярія. Одиноким джерелом сили і влади Генеральної Канцелярії — як про це читаємо в розвідці І. Джиджори „До історії Генеральної військової канцелярії” (почасти на підставі реферату генерального писаря Турковського, поданого князеві Шаховському зараз по смерті Д. Апостола в 1734 р.) — був гетьман, який особисто і ні від кого незалежно рішає всі справи своїми резолюціями. Тут немає колегіальних чинників. Компетенція Генеральної Канцелярії вповні зливалася з компетенцією гетьмана, не стаючи одначе тим самим приватною гетьманською канцелярією, а, навпаки, задержуючи свій характер „військової” (себто державної) інституції.

Але цю думку, загостро зформульовану, ми не можемо в цілості прийняти. Генеральна канцелярія теж пережила свою еволюцію. Вже цар Петро I хотів під приводом „непорядків”, які ніби панують у Генеральній Військовій Канцелярії, до певної міри відокремити її від особи гетьмана. Указом 17 листопада 1720 р., повтореним потім у 1721 р., він ставив її скорше поруч гетьмана і робив відповідальним за ведення діл у ній в першу чергу генерального писаря.

Але цю тенденцію відсунути гетьмана від безпосереднього розгляду справ у Канцелярії практика не оправдала. Гетьман і далі лишився верховним керманічем Генеральної Канцелярії. Зате ясніше виступив наперед характер канцелярії як державної, „військової” інституції.

Л. Окиншевич („Генеральна Старшина”) вважає, що справжня реформа Генеральної Канцелярії відбулася в 1724 р., коли з призначенням „правителів” Генеральної Канцелярії (Мануйловича, Левенця і Гречаного) вона стала особливою адміністративною установою, яке значіння зберегла і до скасування автономії Гетьманщини. Ми б сказали, що центральною адміністративною установою канцелярія

була й раніше, тільки тісніше зв'язаною з особою гетьмана (особливо в XVII ст.). Тепер до неї входять генеральні старшини, вони засідають у Канцелярії (в XVII ст., як твердить Окиншевич, тут ніяких засідань не було); правда, далеко не всі мали право засідати, а тільки частина, спеціально до того призначена. З другого боку, змінялась і роля генерального писаря, що був найближчим помічником гетьмана в зовнішніх і внутрішніх справах України та безпосередньо управляв канцелярією. На думку Окиншевича, писар тепер завідує технічною канцелярією, до „присутствія” ж, до колегії її він входить нарівні з іншою спеціально призначеною генеральною старшиною.

Обмеження влади гетьмана за часів Апостола було разом і обмеженням компетенції Генеральної Канцелярії. Значіння Генеральної Канцелярії як центральної установи зменшується. Якщо раніше вона мала право вмішуватись в усі адміністраційні і навіть судові справи (на думку Джиджори, в праці, посвяченій Генеральній Канцелярії, навіть Генеральний Суд не можна було назвати інституцією, зовсім окремою від Генеральної Канцелярії; ця інституція „вповні вмішувалася в поняття Генеральної Канцелярії, як центральної управи всієї України, маючи з того погляду круг ділання *per delegationem*”), — то тепер згідно з „Ръш. п.” утворено окремий, цілком незалежний від Генеральної Канцелярії Генеральний Суд з трьох росіян і трьох українців, в яким гетьман був лише президентом, а також окрему адміністрацію для керування фінансами з двома підскарб'їями, українцем і росіянином, на чолі та з окремою канцелярією, званою „канцелярією зборів”, яка повела вперту боротьбу з генеральною канцелярією (себто і з гетьманом) за право надсилати укази безпосередньо (а не за посередництвом Генеральної Військової Канцелярії) до полкових і сотенних канцелярій і вела її до самої смерті Апостола.

Відновлення гетьманату означало, що рівночасно мало прийти і до відновлення генеральної старшини. Гетьман без свого ближчого дорадчого органу, без свого роду кабінету не був гетьманом у повнім розумінні цього слова.

Тут саме постає питання про обрання генеральної старшини. Наведені нами вище три джерела про обрання Данила Апостола — записка, опис Як. Марковича та німецька біографія — цілковито про це промовчують. Л. Окиншевич припускає („Генеральна Рада”), що на генеральній раді 1727 р. „вольними голоси” було обрано ряд кандидатів на генеральну старшину.

Дійсно, вже Петро I, даючи в 1709 р. інструкції Ізмайлову, першому царському резидентові при Скоропадському, вимагав від нього стежити за тим, щоби в генеральну старшину, як і в полковники, вибирали „съ общаго со всѣми совѣту”, а про вибраних писати до царя, „а на то присланы будутъ Его Цар. Вел. указы”. Отже, вибори були дійсними після „конфірмації” царя. Але ще вужче поставив

справу царський указ з 28 березня 1721 р., яким дозволялося вибирати тільки двох кандидатів на кожну посаду генеральної старшини, а призначення, вибір, перекладалося в руки царя.

Але тим часом царський указ до Сенату з 22 липня 1727 р., надрукований в сьомій томі „Полного Собранія Законів”, говорив виразно, що „для вибору в гетьманы и в старшину пошлять нашего тайного совѣтника Ф. Наумова...” Отже вибраними мали бути не тільки гетьман, але й старшина — розуміється, в першу чергу генеральна старшина. Але від цього царський уряд незабаром відійшов. Вийшло так, що вибори відбулися не в генеральну старшину, але в кандидати на генеральну старшину. Це була велика різниця! Можливо, що російський уряд, завертаючи на шлях виробленої Петром I практики, хотів залишити за собою в цій справі вільну руку і що Наумов мав саме так поставити справу під час нарад із старшиною. Що це були кандидати, видно з таблиці обібраних під час елекції: на кожну посаду генеральної старшини було подано щонайменш двох кандидатів.

Хоч Окиншевич і приймає („Генеральна Рада”), що вибори відбулися на Генеральній Раді, проте він же наводить думку Лазаревського, що в 1727 р. кандидатів на генеральну старшину висунули не на Раді Генеральній, а „обрали в Глухові полковники слідом за наставленням Апостола на гетьмана”. Думку Окиншевича підтверджує ніби меморіал з 2 грудня 1728 р., поданий Колегією Закордонних Справ до Верховного Таємного Совету, в яким знаходиться між іншим матеріалом і таблиця вибраних у Глухові кандидатів на генеральну старшину під заголовком: „Во время елекції обрали вольними голоса обща всѣ в генеральную старшину”.

Але „во время елекції” — це вислів, який можна зрозуміти і ширше, себто і після виборів гетьмана, в один із наступних днів. Також і в „доношенні” Наумова про Глухівську раду, знайденому Окиншевичем, теж досить неясно сказано, що в „чины обиралъ Гетманъ общими голосами”. В „Дневнику” Якова Марковича занотовано прізвизца вибраних у генеральну старшину, а почасти і в полковники під 6 жовтня 1727 р. Апостол видав своєму синові Павлові універсал на миргородське полковництво під датою 3 жовтня 1727 р. (так у „Протоколї отпускних писем”, виданих М. Слабченком), в той час як гетьманські вибори відбулися 1 жовтня. Не виключене, що кандидати на генеральну старшину були обібрані не 1 жовтня на Генеральній Раді, але на день чи два пізніше. В такому випадку була б це Старшинська Рада, яка визначила відповідних кандидатів.

Але це був тільки початок. Як видно з таблиці Колегії Закордонних Справ у прилозі до протоколу Верховного Таємного Совету з 16 грудня 1728 р. (на це вже звернув увагу Окиншевич у „Генеральній Старшині”), почалася довга історія з кандидатами. Централь-

ну владу елекційний спис, очевидно, не задовольнив, і від гетьмана вимагали нового спису кандидатів (а може була тут і його ініціати- ва). 7 листопада 1727 р. Апостол подав у Москву спис нових канди- датів. Чому і в цім разі російська влада відтягнула справу, ми не знаємо. Факт той, що під час перебування Апостола в Москві 1728 р. на загальній нараді гетьмана з полковниками і старшиною вироб- лено було новий спис, якийсь недоладний, бо в нім подано було не тільки по два (або навіть і по три) кандидати, але й по одному, а при тім зовсім бракувало кандидата на генерального писаря. В цім мож- на вбачати сліди якоїсь незгоди, якихось сварок між міродайними особами цієї ніби старшинської ради. Подано було цей спис 31 лип- ня 1728 р., як це видно з надрукованого Окиншевичем („Генеральна Старшина“) листа Апостола до графа Головкина.

Поки українці були в Москві, так рішення і не запало. Можли- во, незгода між українцями була претекстом для центрального уря- ду, щоб і далі зволікати з рішенням. Хоч у „Рѣш. п.“ (п. 3), виданих 22 серпня 1728 р., і було постановлено, що в генеральну старшину українці мають вибирати кандидатів „человѣка по два и по три“, з яких царським указом названі особи „опредѣлены будут“, проте та сама царська влада незабаром порушила і свою власну постано- ву. Справу взяла на себе Колегія Закордонних Справ і, дїждавшись відїзду на Україну гетьмана і старшини (18 березня 1728 р.), подала 2 грудня того ж року свій реєстр кандидатів (по одному на кожду посаду!). Цей власний спис Колегії Закордонних Справ виглядав так: 1 обозний — Яків Лизогуб, 2 судді — Михайло Забіла і Андрій Кандиба, 1 писар — за писаря до указу Михайло Турковський, 2 осаву- ли — Іван Мануйлович, Федір Лисенко, 1 хорунжий — Яким Гречаний, 1 бунчужний — Іван Бороздна. Ці запропоновані Колегією Закордон- них Справ особи і стали генеральною старшиною. Список колегії затвердив Верховний Таємний Совет 16 грудня 1728 р. без усяких змін.

Цікаво, що Колегія, складаючи свій спис кандидатів, неоднако- во поставилася до тих трьох списків, які виставлені були з україн- ського боку. Те, що зробила Колегія Закордонних Справ, було свого роду компромісом, при чім найбільше було взято на увагу пропози- цію Апостола з 7 листопада 1727 р. Як уже підкреслив Окиншевич („Генеральна Старшина“) ¹⁾, з цього списку попали в судді Михайло Забіла і Андрій Кандиба (правда, в гетьманськїм списку останній був кандидатом на генерального обозного), в писарі — Михайло Турков- ський (як заступник до указу, але він залишився на посаді), в осаву- ли — Іван Мануйлович і Федір Лисенко (Іван Мануйлович був кандидатом в осавули і елекційного списку) та в генеральні бунчужні — Іван Бороздна, що був, правда, в гетьманськїм списку кандида- том на хорунжі.

¹⁾ Не зовсім точно супроти списків, видрукованих в Сбор. Имп. Рус. Ист. Общ., т. 84

Найвищу посаду генерального обозного обняв кандидат старшинського списку, складеного в Москві — Яків Лизогуб. Найменше взято було під увагу елекційний список, хоч саме її кандидат, Яким Гречаний, став генеральним хорунжим.¹⁾

Вже за Данила Апостола виявилось, що значення генеральної старшини не було таким, як раніше. Безперечно, стояло це і в зв'язку з зменшенням компетенції самої гетьманської влади, а також з заведенням колегіальної системи, в наслідок якої ставали важливішими установи при генеральних урядах або рангах, а самі уряди своє значення скорше втрачали. Відомо, що в середині XVIII ст. генеральні уряди почали набирати характеру рангів, не сполучаючися таким чином з посадою, як це було з бунчужним товаришем Яковом Марковичем, що при демісії здобув рангу генерального підскарбія.

Вища старшина не так то вже й добивалася ввійти в склад генеральної старшини. Принаймні ми мали таке враження при студіюванні актів епохи Данила Апостола. Можливо, впливала на це й та обставина, що справа матеріального забезпечення генеральної старшини затримувалася з огляду на те, що старі маєтки, приналежні до рангів генеральної старшини, розійшлися по руках, а для новонастановлених членів генеральної старшини треба було здобувати нові рангові маєтності та ще й шукати для цього згоди царської влади.

Певна фіксація прийшла завдяки царському указові з 10 січня 1732 р., згідно з яким генеральний обозний мав дістати 400 дворів на рангу, двоє суддів — по 300 дворів, підскарбій — до 147 дворів додатково ще 153 двори, а всього 300, хорунжий і бунчужний — по 200, а генеральний писар мав, як і раніше, 453 рангів двори.

Можливо, що за часів Апостола генеральний писар втратив на вазі найбільше. Ми вже говорили про те, що з заведенням колегіальної системи в генеральній канцелярії він входить до „присутствія” нарівні з іншою, спеціально призначеною для того генеральною старшиною, завідуючи при тім технічною канцелярією. Тільки найбільше число рангових дворів, що припадає на його уряд, указує на те, що він був колись найважливішою особою в уряді гетьмана, хоч і стояв у табелі про ранги на третім місці, після генерального обозного і генеральних суддів. Недурно ж трохи пізніше, а саме у „Відомості о чинахъ 1756 г.” (Кіевская Старина, 1883) він уже спустився на четверте місце, після генерального обозного, суддів і генерального підскарбія.

На першому місці стояв, як і раніше, генеральний обозний. За даними, опублікованими О. Окиншевичем у „Генеральній Старшині”, Колегія Закордонних Справ сповістила Кабінет Міністрів в 1733 р., що ранга гетьмана, перекладаючи на російські ранги, відповідає

¹⁾ В елекційнім списку фігурують ще прізвища Якова Лизогуба і Мих. Турковського як кандидатів на суддів. Але призначено було їх на інші посади і згідно з іншими списками: першого на генер. обозного, а другого — на ген. писаря. Про Мануйловича, як кандидата елекційного списку, ми згадували вище.

„полному” генералові, генерального обозного — генерал-майорові або бригадирові, іншої генеральної старшини — російським полковникам.

Що значіння генеральної старшини в загальному мусіло змаліти, про це здогадуємося також з того, що полковники за Апостола в списках кандидатів на генеральну старшину фігурують зрідка, та й то здебільшого це були полковники, при тім майже виключно на посаду генерального обозного. Тільки в списку кандидатів, запропонованим самим гетьманом Апостолом 7 листопада 1727 р., записано було кандидатами на генерального обозного київського полковника Антона Танського, прилуцького полковника Гната Галагана і бувшого корсунського полковника Андрія Кандибу. Але Апостол саме з Танським і Галаганом зовсім не був у добрих відносинах, і цілком можливо, що він, виставляючи їх кандидатуру на генерального обозного, хотів позбутися їх, як осіб, що займали впливові посади київського і прилуцького полковників.

Але й становище генерального обозного не було без певних сумнівів. Принаймні в „Звідомленні” Л. Окиншевича подано характерний щодо цього випадок. В листі своїм з 18 квітня 1733 р. в Колегію Закордонних Справ Апостол, повідомляючи, що ніженський полковник з росіян Хруцов „почитаєть себѣ за обиду” йти в похід під команду генерального обозного. Я. Лизогуба, доводив, що „посильѣ прежнихъ примѣровъ и давнихъ порятковъ войска малороссійского старшина Генеральная передъ полковниками всегда рангъ свой имѣли и между гетманствомъ главное правленіе въ Малой Россіи содержали, а в военныхъ походахъ при моей памяти Генеральные обозные, какъ всѣми полковниками, такъ и протчею старшиною командировали”.

Старшинська Рада зберегла і за Апостола своє значення. Стара традиція наказувала вирішувати важніші справи на Старшинській Раді. Безперечно, що й Апостол не раз скликав Старшинську Раду, особливо на початках свого гетьманування, коли доводилося вирішувати таку силу справ, зв'язаних з відновленням гетьманату. Та й російський уряд, бажаючи по можливості зв'язати свободу рішень гетьмана, не тільки додав йому російського міністра, але й вимагав, щоб гетьман рішав також „общее съ совѣту Генеральной Старшины и полковниковъ”.

А тепер звернемося в нашій огляді до старшини взагалі, а особливо до полковників. Найбільшим лихом для України вважалася заведена ще Петром I метода безпосереднього призначення старшини з російського центру, система указів. На це звернули увагу гетьман і старшина в „Статтейних пунктах” (п. 3). Тут обстоюється право вільних виборів на генеральну старшину, полковників та іншу полкову адміністрацію. Аргументація цілком ясна: „опредѣляемыя указами Старшины в надежду того, что без указа отставлены не будутъ, дѣлають подкоманднымъ обиды, налагають неизносимыя тяжести... когда жъ вольными голосами во власть хто произведенъ будетъ, то

опасаясь, дабы оной не лишился, содержатиметь доброе и безобидливое обхождение и, доволенъ будучи власною осѣдлостію своєю, подкоманднымъ своимъ жадного не будетъ чинить отягощенія...”

Але царський уряд, ставши на шлях Петра I, не зійшов з нього і в цім питанні. В „Рѣш. п.” (п. 3) підкреслювалося право царя призначати з кандидатів, а також і звільняти з посад: „... и въ Генеральную Старшину и Полковники выбирая прежде кандидатовъ человекъ по два и по три, писать къ Его Имп. В., и требовать указа и которые въ тѣ Генеральныя чины и въ Полковники по представленію Гетманскому и народному указомъ Его Им. Вел. опредѣлены будут, и тѣхъ... не получа указа не отставливать...”

Але навіть і цієї системи призначення на генеральну старшину і полковників з числа кандидатів, поданих українськими чинниками, російський уряд не дотримувався — ні до „Рѣш. п.” ні після них. В першу чергу це торкалось полковників, і тут завинив до певної міри сам гетьман, який радо бачив, що його синів, Павла і Петра, сам царський уряд призначив на полковників.

Безперечно, тут діяла вже свого роду традиція, яку встановив Петро I, що радо призначав на полковничі посади на Гетьманщині своїх москалів та різного роду чужинців. Також і уряд Катерини I зарезервував за собою право призначення полковників. Цікаво, що навіть і за Петра II, коли на Україні відновлено було гетьманство з відповідними правами, яких не було за Малоросійської Колегії, центральний уряд вважав можливим і допущеним власноручно призначати або звільняти з полковничих урядів. Так, указом з 25 травня 1727 р. звільнено було з посади ніженського полковника графа Петра Толстого, а указом з 24 липня того ж року Андрія Марковича — з лубенського полковництва. На місце Толстого російський уряд призначив указом з 6 червня 1727 р. знову ж таки росіянина Івана Хрущова, якого ще недавно перед тим зроблено було білгородським воеводою. З наказу царського уряду (24 травня 1727 р.) гадяцьким полковником став серб Гаврило Милорадович — на місце свого померлого брата Михайла Милорадовича.

Залишається вражіння, ніби російський уряд поспішав з призначенням москалів і інших чужинців. Саме те, що до Ніжена післяно було Хрущова, виразно характеризує російську політику. У північних полках України призначаються здебільшого росіяни, що відповідає давній тенденції мати опору саме тут на випадок якихось інцидентів на Гетьманщині. А поспіх, з яким це робилось, можна пояснити бажанням поставити відновлений гетьманський уряд перед dokonаними фактами.

Після обрання Апостола на гетьмана 1 жовтня 1727 р. призначення полковників провадилося тією самою метою. На місці Данила Апостола став миргородським полковником його син, Павло Апостол, а вакантну посаду полтавського полковника приділено бу-

ло Василеві Кочубєєві, синові колишнього генерального судді, якому, як відомо, стято було голову з наказу Мазепи.

З приводу виборів у генеральну старшину Яків Маркович заготовує в своїм Дневнику під 6 жовтня 1727 р., що Ракович мав зайняти посаду прилуцького полковника, а Кочубей — полтавського. Одначе ніяк не можна припустити, щоби відбулися якісь вибори нових полковників. Про це зовсім не говорять усі відомі нам джерела. І далі, навіть після виходу „Рѣш. п.“, продовжував панувати принцип безпосереднього призначення царським указом, рідше — призначення з кандидатів (як напр., Грабянки в 1729 — 30 р.), що відповідало п. 3 „Рѣш. п.“ У того ж Якова Марковича Павло Апостол називається в Дневнику (під 13 вересня 1727 р.) „наименованнѣмъ полковникомъ миргородскимъ“, а універсал на полковництво він отримав від гетьмана 3 жовтня 1727 р. Що Василь Кочубей ще в 1727 р. став полтавським полковником, про це подають і Лазаревський („Очерки малороссійскихъ фамилій“) і Модзалевський („Малороссійскій Родословникъ II). Треба припустити, що їх призначено зараз же після гетьманських виборів. Не виключене, що цим російський уряд хотів зробити приємність українцям, в першу чергу самому гетьманові, якому Василь Кочубей доводився родичем, а перехід миргородського полковництва до сина — ніби в спадщину — був уже виразною ласкою царя.

На початку гетьманування Д. Апостола склад полковничий був такий: Полковником київським був Антін Танський (1712 — 1734), стародубським — Ілля Пашков (1725 — 1727), чернігівським — Богданов (1723 — 1735), ніженським — Іван Хрущов (1727 — 1742), переяславським — Василь Танський (1726 — 1729?), полтавським — Василь Кочубей (1727 — 1743), гадацьким — Гаврило Милорадович (1727 — 1729), прилуцьким — Гнат Галаган (1715 — 1740), миргородським — Павло Апостол (1727 — 1736). Уряд лубенського полковника після звільнення А. Марковича був вакантний; його зайняв 1728 р. Петро Апостол, але він почав виконувати свої обов'язки два роки пізніше, коли дістав дозвіл від царського уряду повернутись на Україну.

Отже з 9 активних полковників принаймні 4 були чужинці: серб Милорадович і росіяни — Пашков, Богданов та Хрущов.¹

Разом з відновленням генеральної старшини і поповненням числа полковників гетьман дуже пильно зайнявся заміщенням вакантних старшинських посад в окремих полках. Це була, очевидно, справа пекуча, бо в діаріусі генеральної канцелярії вже під 11 жовтня зазначено, що новий гетьман розіслав по всіх полках (крім миргородського, де, треба думати, був повний склад старшини) універсали про вибори кандидатів на вакантні посади полкової старшини. „Суплѣпки“ про вислід виборів мали надходити до гетьмана і Наумова. Як відомо, право затвердження кандидатів на полкову старшину і сотників належало до компетенції гетьмана. Так воно залишилося

і в „Рѣш. п.” (п. 3): спочатку переводилося обрання двох або трьох кандидатів на полкові посади полковою старшиною, з сотниками і „знатними козаками” вкупі, а на сотників „въ каждой сотнѣ всѣмъ козакамъ общимъ совѣтомъ”, а потім гетьман призначав з цих кандидатів якусь особу на посаду, при чім звільнення з посад хоч і доручалося гетьманові, але все ж таки з обов’язком підтверджуючого указу з боку царя.

Вибори в полках переведено було, очевидно, в жовтні 1727 р., бо наприкінці цього місяця була вже й відповідь гетьмана на скарги з боку виборців Чернігівського полку. Саме тут полковник Богданов вмішався в елекційну акцію і спробував усунути одного з кандидатів — С. Столповського. В своїй відповіді Апостол виразно заявив, що полковник не сміє чинити труднощів у виборній акції та що „також в виборѣ вакансової старшини полкової, на кого шп. сотники дадут вотум, то и полковник только голосом, а не дѣйствиемъ там был...”

Взагалі льокальна, місцева адміністрація — полкова старшина і сотники — була для гетьмана зовсім немаловажним чинником. Апостолові тяжко доводилося з полковниками, в першу чергу з отими призначеними царськими указами чужинцями, що посіли чимало полковницьких посад. Ці „указні” полковники трималися як свого роду незалежні чинники, вносили анархію в життя Гетьманщини і не слухалися гетьмана. Так напр. в 1731 р. київський полковник А. Танський не виконав наказу гетьмана про те, що він має зустрінути генерала Вейсбаха, що їхав до Польщі, і дати йому підводи. Тоді Апостол наказав полковникові з’явитися в Глухів для пояснень, а той не приїхав. Зрозуміло, що в боротьбі саме з такими елементами полкова старшина могла зробити гетьману великі послуги. І гетьман дійсно дуже влучно використав цю можливість. Приводів для незадоволення старшини своїми полковниками набралось за часів безгетьманства аж надто багато, і тут треба було відповідними засобами відкрити вентиль, щоб з усіх боків посипалися скарги.

Проти самоволі полковників, крім скарг, було ще вжито й іншої методи. Як гетьман рішав справи за радою генеральної старшини або й старшинської ради (принаймні важливіші), так само вимагав він — є підстави думати — і від полковників, щоби радились з полковою старшиною. Так у „Краткім Журналі”, надрукованім у першій томі матеріялів Судівки, зазначено під 15 липня 1728 р., що „Павел Мартос, полковник наказный лубенскій, отправляетъ дѣла сам без присутствія шп. полкової старшини, да, при нем в тое одправление дѣл вступаютъ такіе, которим в оніе вступать весьма не надлежит”, а тому видано гетьманський універсал з вимогою припинити ці непорядки.

Вже з цього ясно, що Апостол всіма способами прагнув того, щоби підняти свій авторитет та закріпити його, в першу чергу

серед старшини, а також привести до послуху таких відповідальних адміністраторів, як полковники, що своїм поступованням не раз деморалізували державний апарат і нищили правові підвалини Гетьманщини.

Ця акція йшла в парі з упертою боротьбою проти чужинців, що цілою зграєю засіли на Україні і поводитися тут дуже зле. Саме не один з цих чужинців належав до числа гетьманських полковників. До тих же явищ належало й поборення російських військових начальників, що з своїми полками або різного роду військовими відділами стояли на Україні.

Навіть акція, направлена проти бувшої гетьманши Насті Скоропадської і її родичів Марковичів, мала характер оборони від чужинецького елементу, бо й Скоропадська та її брат Андрій Маркович приятелювали з Вельяміновим та членами Малоросійської Колегії, використовуючи свої зв'язки для власного збагачення та гноблення підвладного їм населення.

Приїхавши на Україну, Наумов привіз з собою наказ не тільки про звільнення Андрія Марковича, але й про слідство над його діяльністю на посаді лубенського полковника. Слідство почалося ще перед виборами нового гетьмана. В вересні 1727 р. Наумов закликав до себе лубенську старшину, прочитав їй указ про звільнення Андрія Марковича та zarazом запропонував зголошувати „обиди“, завдані бувшим полковником лубенцям. Старшина оголосила справу серед мешканців лубенського полку, і тоді почали надходити численні скарги (в 1728 р. подано було до 700 чолобитних). Зокрема старшина лубенського полку доносила, що Андрій Маркович примушував як козаків, так і посполитих виконувати приватні роботи на свою користь, гатити греблі для водяних млинів, возити дерево для різних будов, орати землю козачими плугами, косити сіно й т. д., що він брав хабарі за „малые и больше проступки“, що він захопив у лубенським полку села Моїсеївку, Нарож'є і Кулажинці і навіть привласнив собі частину м. Ромен, так зване Засулля, обманно здобувши універсал на нього, неначе на окреме село, в той час як Засулля зовсім не було селом, а роменським фільварком, і т. д., і т. д.

Суд над Марковичем почався після виборів нового гетьмана в канцелярії міністра. Вже перед тим Андрій Маркович і його син Яків, бунчуковий товариш, зрозумівши небезпеку, кинулися шукати протекції і почали задобрювати Наумова. Справа мусіла копитувати їм чимало грошей, бо вони Наумова таки уговтали.

Зміна стала ясною після того, як Наумов, що приймав скарги на Марковича від гетьмана (таких скарг було передано міністрові до 11 жовтня 1727 р. аж 20), тепер запротестував проти збирання скарг Апостолом і заявив, що скарги мають подаватися безпосередньо в його канцелярію, виходячи ніби з формального боку указу про слідство над Марковичем. Це вже була акція на користь бувшого

лубенського полковника, але ще більше зробив для нього Наумов, заборонивши приймати в своїй канцелярії та в суді скарги з інших полків, крім лубенського, і обмеживши тим самим обсяг слідчої діяльності.

Але, не знаючи на ласку Наумова, справа стояла для Андрія Марковича зовсім недобре: обвинувачень було надто багато. Тоді Марковичі рішили перенести оборонну акцію в центр, в Петербург. В січні 1728 р. тут появився син бувшого лубенського полковника, Яків Маркович, і почав ходити до урядових осіб, в першу чергу, звичайно, до Петра Васильовича Курбатова, радника Колегії Закордонних Справ, відомого спеціаліста в українських справах і, за влучним висловом Лазаревського, „ходатая” всіх малоросіян, що приїздили в столицю для полагодження своїх масткових і інших справ.

Яків Маркович привіз листи від бувшої гетьманші Насті Скоропадської і від свого батька до всіх найвпливовіших осіб столиці та зробив візиту Головнікові, Волинському, Апраксінові, Дмитрові й Михайлові Голіциним і т. д., ввійшов у стосунки навіть з сином гетьмана, Петром Апостолом, що теж перебував у Петербурзі, і запевнив собі його обіцянку, „чтобъ онъ собою мѣтиговаль гнѣвъ отца своего на нашъ домъ увесь оберненный невинно”.

Особливо важливою особою був для Якова Марковича граф Головкін, президент Колегії Закордонних Справ, перед яким він найбільше запобігав (як і перед Курбатовим), бо саме ця колегія була вищою інстанцією для справ Гетьманщини. Треба припустити, що й тут пущено було в рух ті самі аргументи, що вже раніше вплинули на Наумова, себто гроші. Недурно ж Яків Маркович (за Дневником) уже 11 січня 1728 р. отримав від Курбатова лист Головікіна до Наумова, в яким було сказано, „чтобъ надъ указъ трудности не чинено родителю”.

В лютім 1728 р. приїхали до Петербургу Андрій Маркович і була гетьманша Скоропадська і незабаром подалися, як і всі українці, до Москви на коронацію Петра II. Відносини їх з гетьманом, що теж перебував у Москві, не покращали, не зважаючи на обіцянки Петра Апостола. В Дневнику Якова Марковича записано під 20 лютого 1728 р.: „Сегодня рано былисмо у гетмана и кланялись ему, которій и не посмотрѣль на нас”. Під 4 березня — приблизно те саме: „Сегодня ездилисмо, оба зъ родителемъ, до п. гетмана, котораго видѣти не удостоились, хочай до ночи просидѣли, а такъ и повернулись назадъ”.

Як бачимо, Данило Апостол продовжував і далі свою лінію щодо Марковичів; він же подав 9 березня 1728 р. в Колегію Закордонних Справ реєстр чолобитних на бувшого лубенського полковника, — а проте зручність Марковичів таки зробила своє. Колегія Закордонних Справ, відповідно потрактована Марковичами, постановила в травні 1728 р. справу Андрія Марковича розглядати не на Україні, а в Москві. Це було рішенням на користь Марковичів, яких

дуже не любили на Гетьманщині, і цей момент відчував недобре щодо судового вироку над бувшим лубенським полковником, коли б цей вирок мала виносити українська судова установа. В Москву ж запросили і лубенську старшину, яка головним чином виступала в ролі обвинуватців діяльності Андрія (а почасти й Якова) Марковича.

Слідство, почате Колегією Закордонних Справ, тягнулося аж два місяці і скінчилося в липні 1728 р. З судовим вироком однак не спішилися. На початку 1729 р. Андрія Марковича на пропозицію Головкина було призначено на новостворену посаду генерального підскарбія, і це, як твердить Лазаревський в „Людахъ Старой Малороссіи”, не залишилося без впливу на позитивний для нього вислід судової справи з лубенськими полчанами. На початку березня 1729 р. справу ще раз переслухано у графа Головкина, а в кінці того ж місяця винесено вирок, згідно з яким Засулля було Марковичеві відібране, зате всі інші скарги, хоча в їх обґрунтованості не могло бути сумніву, просто перекреслено.

Таким чином Марковичі могли святкувати перемогу; сила дуже важких скарг пішла в небуття, і тільки з Засуллям, як занадто вже незаконною справою, вчинено було інакше. Але впертий Маркович не поступився навіть і цим маєтком. В 1735 р., коли вже не було гетьмана, він знову почав клопотатися про поворот Засулля і таки досяг свого.

Також і Настя Скоропадська, перебуваючи в Петербурзі і Москві, не тільки допомогла братові своїми зв'язками, але встигла подбати і про свої маєткові справи. Як було вже вище сказано, у неї з наказу Меншікова забрано було ті маєтності, що належали на булаву, а проте лишилися за Скоропадською після смерті її чоловіка.

Це була справа, яка цікавила і Данила Апостола: як до нового гетьмана, до нього мали відійти тепер маєтності, зв'язані з гетьманською булавою. Він, перебуваючи в Москві, просив кінцевого рішення (9 березня 1728 р.) про маєтки, якими, мовляв, неправно володіла була Скоропадська.

Цікаво, що й бувша гетьманша (і на неї були численні скарги-чолобитні) подібно до Марковичів уникала українського суду, вказуючи на те, що вона „в Малой Россіи несудима, понеже имѣеть грамоту протекціальную”. І вона добивалася повороту принаймні частини забраних у неї маєтностей, мотивуючи це тим, що в неї нічого не залишилося.

Безперечно, Скоропадська була впливовою особою не тільки на Україні; вона мала широкі зв'язки і знайомості в столицях, і тому її акція мала успіх. Не зважаючи на те, що Апостол подав (18 березня 1728 р.) в Комісію Закордонних Справ реєстр сіл і селищ, млинів і інших маєтків, приналежних Скоропадській, на доказ того, що вона даремно скаржиться, ніби у неї всі маєтності забрано, — бувша гетьманша перемогла. Верховний Таємний Совет постановив

10 лютого 1729 р. „дать быв. гетм. Скоропадской для пропитанія по смерть ея, во владѣніе изъ отписныхъ вновь пожалованныхъ мужу ея, Скоропадскому, деревни, кромѣ тѣхъ, которыя належатъ на булаву, отъ 300 до 400 дв. О томъ указъ въ Иностранную Коллегію, а по смерти ея тѣ деревни взятъ возвратно на царя, а о томъ повѣдать гетьмана“. Але з цього маєтку Скоропадська недовго вже скористала. Вона померла ще в тім самім році (1729) 19 грудня.

В усякім разі в лубенськім полку Марковича як адміністратора було зліквідовано. Це був уже значний успіх. На місце Андрія Марковича прийшов полковником Петро Апостол (до його приїзду управляв тимчасово полком як наказний полковий обозний Мартос), людина з європейською освітою та з зовсім іншим підходом і до людей і до своїх обов'язків. За його безпосереднього правління (1730 — 1757) полк, безперечно, пережив ліпші часи.

Ми довше спинилися над справою Марковичів як надзвичайно типовою для російсько-українських відносин тих часів. З неї одної виходить зовсім ясно, як тяжко було гетьманові починати своє урядування і як особливо тяжко було оздоровити відносини на Україні з огляду на коруптивні елементи в українськiм громадянстві, яких прогріхи або злочини покривали за гроші представники російської центральної влади, через що ставали неможливими ґрунтовні реформи на Україні.

Але ще більше було того коруптивного елемента серед приходнів, що встигли в часи безгетьманства зайняти видатні посади на Гетьманщині. До таких елементів належав і переяславський полковник Василь Танський, здається, волох родом. Його сваволя зайшла так далеко, що він без відома й указу гетьмана призначав своїх людей, звичайно і волохів, на старшинські посади, залишаючи старих, заслужених старшин полку без прав і урядових функцій. Гетьман енергійно виступив проти цих зловживань і, перебуваючи в Москві, указом з 12 березня 1728 р. розпорядився, щоби старі старшини знову перебрали свої уряди. Трохи пізніше (21 березня 1728 р.) знову довелося звертатися проти практикованого тим же Танським та його спілниками зловживання щодо козаків: „Черезъ того же Гулака послано отъ гетмана листъ до пана полковника Переяславского, дабы козаковъ на работизны и приватніе посилки отнюдь никто не употреблял, и самъ-бы он пан полковник в такіе непорядки не вступал. Ибо гетману стало вѣдомо, козаковъ переясл. полку стягають, якобы на стойку, а послѣ оних разбирают старшина полковая и протчі в свои дома, гдѣ оніе козаки по приказу их топлят грубы, возят дрова и воду, отбувають разніе посылки и работи, чего в иных полках нигдѣ не чинят, и чинить того права и порядки войсковіе забороняют“. В „Краткім Журналі“ подається під 15 травня 1728 р. новий лист гетьмана до В. Танського, де знову звертається його увагу на те, щоби старшина козаків на свої послуги не вживала.

Гетьман одначе не задовольнився цими домаганнями на безпосередню адресу переяславського полковника. Він звернувся в справі Василя Танського до Колегії Закордонних Справ і отримав від неї 24 травня 1728 р. грамоту, в якій доручалося йому разом з Наумовим відкрити в Глухові слідство над Танським.

Ми не знаємо, як довго тягнулося це слідство і чим воно скінчилося. З „Дневника” Ханенка виходить, що Василя Танського в 1731 р. тримали в Москві і відсіля вивезли на Україну, де слідство над ним доручено було органам російської влади. Справа переяславського полковника набрала досить поважного характеру; про неї доповіджено було царіці Анні 30 березня 1732 р. в кабінеті міністрів. Кілька місяців пізніше слідство над Танським попало в руки генерала Ушакова, шефа таємної канцелярії. Згідно з Лазаревським воно скінчилося лише в 1735 р. засланням обвинуваченого в Сибір. Аж 1742 р. Танський був амнестований і одержав навіть своє старе переяславське полковництво.

Перебуваючи в Москві, гетьман поставив справу й іншого чужинця, серба Гаврила Милорадовича, що став 1727 р. на місці свого померлого брата полковником гадицьким. На цього свіжо призначеного Російським урядом полковника зараз же посицались скарги полкової старшини. В листі гетьмана до Колегії Закордонних Справ з 13 березня 1728 р. писано було, що він „многие обиды полчанамъ дѣлает”. 11 квітня 1728 р. та сама інстанція звернулася з новим листом до графа Г. Головікіна про те, що „старшина полку Гадяцького пишуть до гетмана с подтвержденіемъ прежних своих жалоб на полковника своего Милорадовича, что он захавши в полковіе маестности жадного полкового дѣла не правит, но свои домовіе прихоти и новое свое господарство разширяючи, козакам и посполитым безмѣрне и необычайне барзѣй, накидает горѣлок по тридцати и по сороку рублей куфу, чинит здирство и налоги, також, мимо волю и указ Ясневелможного, з доходов войскових денги и хлѣб на свой дом самовольно позабѣрал и берет...”

Колегія Закордонних Справ погодилася з аргументами гетьмана. Грамотою з 24 травня 1728 р. доручено було Апостолові разом з Наумовим учинити в Глухові слідство над Милорадовичем. Це слідство перенесено було влітку того ж року в Москву, а результатом його було звільнення Милорадовича 1729 р. з полковничого уряду.

На його місце прийшла людина зовсім іншого типу. Це був Григорій Грабянка, відомий автор хроніки „Дѣйствія презѣльной брани”. Починаючи з 1686 р., він цілу свою службу провів на різних посадах у гадицькому полку, брав участь в усіх походах кінця XVII і початку XVIII ст., а в 1717 р. став полковим суддею і на цій посаді мусів повести жорстоку боротьбу проти „неукротимаго нравомъ серба” — Милорадовича (характеристика О. Лазаревського), який не хотів випустити з своїх рук прибуткових судівничих справ і тому

переслідував нового суддю, що мусів залишатися суддею ніби тільки для форми.

Полкове правління Михайла Милорадовича, знане своєю сваволею і утисками над населенням і козацтвом, було й для Грабянки нелегко переносити. Але й тоді він виявив себе справжнім українським патріотом. В грудні 1720 р. його разом з генеральним осавулом Василем Жураківським та прилуцьким полковим обозним Михайлом Огроновичем послав гетьман Скоропадський до Петербургу з проханням про „нужды малороссійскія”.

Грабянка брав живу участь у подіях і після смерті Скоропадського. Як гадяцький полковий суддя він підписав коломацькі чолобитні; в реєстрі підписів гадяцького полку його підпис стоїть на першому місці. В 1723 р. він їздив від П. Полуботка разом з полковником стародубським Корецьким та переяславським полковником Даниловичем до Петербургу з проханням про вибір гетьмана й про інші справи. В листопаді того ж року його затримано в Петербурзі та кинуте до в'язниці, з якої він вийшов лише у 1726 р. З приводу цього ув'язнення Багалій у своїм „Нарисі української історіографії” характеризує його цілком влучно як „неабиякого автономіста типу полуботківського”. В 1728 р. він став полковим обозним гадяцького полку.

Коли в 1729 р. Гаврила Милорадовича, що на короткий час зайняв місце свого брата Михайла, звільнено було з полковничої посади за насильства і хабарі, гадяцьким полчанам дозволено було вибрати двох чи трьох кандидатів на вакантну посаду і подати їх прізвища на вибір і затвердження в Колегію Закордонних Справ. Вибрані були управитель гадяцького замку Турковський, обозний Грабянка і суддя Штишевський. З них вибір упав на Грабянку — не без енергійного сприяння з боку гетьмана Апостола, довіреною особою якого був гадяцький полковий обозний. Указом 30 травня 1730 р. його було затверджено на посаді гадяцького полковника.

Ми маємо характеристику Грабянки в „Очеркахъ малороссійскихъ фамилій” Лазаревського: „Какъ полковникъ Грабянка — личность довольно исключительная. Три предшественника его, Чернышъ, Михайло и Гаврило Милорадовичъ, особенно отличались страстью къ наживѣ и своими насиліями. На Грабянку ни одной жалобы въ архивахъ мы не встрѣтили. И въ Глуховѣ считали его настолько непритязательнымъ, что, обѣщавъ ему дать на урядъ тѣ маестности, которыми пользовались его предшественники, объ этомъ не вспомнили, пока Грабянка не пожаловался гетману, указывая на свою бѣдность и необходимость большихъ расходовъ въ связи съ репрезентаціей. Но и по этому письму Грабянкѣ дали въ октябрѣ 1730 г. м. Рашавку, но и то не на урядъ, а только „до дальшого указу и разсмотрѣнія”. Достатки Грабянки были невелики; ставши полковникомъ, онъ владѣлъ тѣми же Максимовкой и Русановымъ (въ обо-

ихъ селахъ числилось въ 1730 г. 98 дворовъ)... Виѣ походоувъ, Грабянка повидимому исключительно занимался своею хроникою, которая, судя по его предисловію, составляла для него не отдохновение, но завѣтную цѣль — «правдивое возсозданіе событій, при которыхъ Малороссія избавилась отъ польскаго порабощенія».

Отже, перед нами вимальовується образ людини бойової, трудівника і ненабувальника, патріота своєї країни, для якого честь, правда і справедливість, а понад усе обов'язок перед батьківщиною не були пустими словами, а справді змістом життя.

Таку саму акцію повів новий гетьман і проти полковників-росіян, що в північній Україні — в полках стародубським, чернігівським і ніженським — створили собі завдяки заходам царського уряду сильну позицію.

Цікаво, що були підстави скажитись і на новопризначеного (в 1727 р.) ніженського полковника Івана Хруцова. Було прямо типовим явищем, що нові полковники-чужинці, як напр. обидва Милорадовичі та й Хруцов, не турбувалися ні про доручені їм полки, ні про свої обов'язки; їх характеризувала якась ненаситна жадоба земних благ, прагнення якнайскоріше розбагатіти на кошти полку, не перебираючи засобами.

13 березня 1728 р. гетьман доводив до відома Колегії Закордонних Справ, що ніженський полковник Іван Хруцов „не только до правленія в полку добрыхъ порядковъ есть неспособен, но скоро прибыл в полк, затѣял збирать нѣякієсь стаціонные поборы з людей и во всѣхъ сотняхъ приблудніе конѣ, чого перед ним не вожовалось”.

Але успіху Апостол на цей раз не мав, хоч він і просив ухвалити рішення з приводу непорядків, себто звільнити Хруцова з посади полковника. Ми знаємо, що Хруцов і далі залишався полковником і був ним аж до 1742 р.

Успішніше пішла справа з стародубським полковником Іллею Пашковим. Стародубчани подали на нього на початку гетьманування Д. Апостола низку скарг і просили, „чтобъ ему (Пашкову) въ Стародубѣ не быть”. Справа набрала широкого розголосу. Колегія Закордонних Справ мусіла зайнятися розслідуванням і подала в Верховний Таємний Совет цілий реєстр стверджених уже провин Пашкова: „что на заставы стоящимъ офицерамъ давалъ инструкціи о сборѣ на себя съ проѣзжающихъ купецкихъ людей съ пароконнаго воза по 20, а съ единоконнаго по 16 коп., а съ иныхъ и меньше; 2) одинъ москвитянинъ купя въ Стародубѣ нѣсколько куфъ вина, отѣхалъ, а оставилъ при томъ вигѣ солдата, который солдатъ умеръ, а онъ, Пашковъ, по смерти того солдата то вино и пожитки описавъ, взялъ прежде на ратушу, а изъ ратуши вино взялъ къ себѣ. На него жъ, Пашкова, есть челобитные стародубскихъ полчанъ о неправыхъ суждехъ и отъ тѣхъ судовъ во взяткахъ, и отъемѣ мельницъ, грунтовъ, въ чемъ онъ и допрашиванъ, для того, что тѣхъ челобитниковъ здѣсь нѣтъ, и можетъ быть, что за скудостью и не пойдуть”.

Це не залишилося без впливу. Справа в тім, що вже в 1722 р. стародубські полчани подали Петрові I прохання, щоб він на місце померлого полковника Журавка іменував у них полковником когось із великорусів, що їх не так кривдив би, як свої люди. Петро I, розуміється, пішов їм радо назустріч. Це була надзвичайно зручна нагода, щоб на місце українського полковника посадити свого, московського. В 1723 р. післано було в Стародуб для виконання обов'язків полковника майора Косошкіна з інструкцією, щоб він не відбирав у полчан ґрунтів, не притягував їх на роботи, як це робили попередні полковники, та не приневолював козаків у підданство; був праведним суддею і поводився з полчанами „ласково и снисходительно”. Порушення інструкції з боку нового полковника стояло під загрозою смертної кари.

Але Косошкін недовго пробув на Україні. В 1725 р. він уступив з полковництва, бо був хворий, а його місце зайняв в 1726 р. підполковник Пашков з такою самою інструкцією.

Можна повірити, що Петро I дійсно хотів довести населенню, що російські адміністратори краще припадуть йому до смаку, ніж українські полковники. Для нього був це важливий прецедент, щоби поволі вкоренити росіян як правителів на Україні. Тої самої лінії тримався царський уряд і після смерти Петра I.

А тим часом Пашков не витримав характеру. Він допустився зловживань, і коли вже полчани зверталися з скаргами, ті самі полчани, які бажали собі російського полковника замість українського, то це була для центрального уряду дуже неприємна справа. В результаті Пашкова було в 1728 р. звільнено, а розпорядженням Верховного Таємного Совєста з 11 січня 1729 р. наказано було вчинити над ним слідство. Чим скінчилося слідство, ми не знаємо, але відомо, що Пашков у Стародуб уже не вернувся, і полковничий уряд став тут вільний.

До цього, безперечно, приложив свою руку й Апостол (назовні він і не потребував виступати; все робили стародубські полчани), в інтенції якого саме лежало позбавитися чужих людей на відповідальних українських посадах і замінити їх на своїх людей, українців з роду. Недурно ж у листі з 29 жовтня 1728 р. до Колегії Закордонних Справ, занотованім у Діаруші Генеральної Військової Канцелярії (див. М. Слабченка „Протоколь отпускныхъ писемъ”), гетьман прохав царського указу про призначення з двох українських кандидатів (яких саме, не сказано) на полковника стародубського Андрія Миклашевського з старого і заслуженого українського роду.

Але російський уряд всупереч „Рѣш. п.” (п. 3) не взяв на увагу ні кандидата гетьмана, ні другого неназваного. Нова цариця — Анна Іоанновна, ідучи за заведеною Петром I практикою, з власної руки призначила в 1730 р. на посаду стародубського полковника знову росіянина, а саме майора Олександра Дурова (1730 — 1734).

Ще гірше, ніж полковники-чужинці, поводитися російські військові полковники на Україні. Тут уже не тільки гетьман, але й Наумов мусів взятися за справу. В рапорті з 8 листопада 1727 р. він пише про великі скарги „отъ здѣшнихъ обывателей а паче на генералитетъ”; генерал Вейсбах завжди вимагає для різних приватних справ підвід, сторожів, водовозів, ремісників, жінок до кухні. На нього ж працює чимало робітників в полку; сіно йому возять на полкових підводах. Він же заселив аж дві слободи „на обывательськихъ земляхъ” людьми полтавського полку і „иные слободы свои от квартир и порцей уволил”.

Через Наумова ж ніженський полковник-росіянин Хрущов подав скаргу на генерал-поручника Ропа і генерал-майора Дугласа. Роп зайняв собі помешкання в домі бувш. полковника Толстого і інші старшинські будинки „не по указу и без отводу”; для своєї кухні вимагав безпідставно всяких припасів і йому ж персонально та його адъютантам даються порції і рації поверх призначених. „Обретающеяся при нем” прапорщик Михнев бив мов на забій полкового комісара Федора Дубневича, а сам Роп тримав полковника Хрущова „подъ карауломъ”, а полкову старшину „похвалялся бить киями”. Небіж Роп, прапорщик Витик, прийшовши в Прилуці до ратуші, вимагав від віята підвід без прогонів, і коли цей відмовив, „то ево билъ плетью”; він же проломив голову ніженському полковникові і обозному.

На графа Дугласа подала скаргу старшина переяславського полку, особливо на те, що він безправно рубав ліс, навіть у приватних людей, і ставив собі стайні та інше в „народную тягость”.

Також і Апостол листом з 1 грудня 1727 р. доводив до відома Колегії Закордонних Справ скаргу ніженського полковника Хрущова з 26 жовтня (1727 р.) на генерал-лейтенанта Ропа та його клеветів (Витика і т. д.) Тут подаються ще більш пікантні подробиці. Роп заарештував ніженського полковника за те, що він не дав йому для якихось потреб 100 чол. козаків без відома і ордеру гетьмана. А потім сам прикомандирував до себе тих 100 козаків і, додавши до них ще своїх унтер-офіцерів і драгунів, післав їх „в караул никого в Нѣжинъ и изъ Нѣжина не пропускать”. Гетьман, порадившись з Наумовим, післав до Хрущова ордер, щоби той всіх козаків відібрав і пустив додому. Ніженський полковник післав для виконання гетьманського розпорядження полкового хорунжого Івана Левицького, але його схопили драгуни і відіслали до Ропа. Роп наказав гренадірам бити його киями і т. д.

Отже, маємо перед собою цілком виразний образ: генерали і старшини-чужинці, переважно німці, командири російських, стаціонарних на Україні частин, поводитись тут, як у завойованій країні. Тим часом п. 24 інструкції Наумову, надрукований в т. 79 Сбор. Имп. Русск. Ист. Об., крім інших справ, говорив виразно про те, щоб

Наумов не допускав надужити з боку російських командирів, між інших також, щоб вони „лишних квартир не занимали и лишняго провіанта, фуража и дров не имѣли и никому отягощенія не чинили”.

Через Колегію Закордонних Справ справа пішла до Верховного Таємного Совета і, очевидно, зробила тут відповідне враження. Царським указом з 18 березня 1728 р. постановлено було вислати на Україну „президента из статских” Олексія Зибіна для відкриття слідства, давши йому інструкції. Генералам же Вейсбахові і Дугласові наказано було негайно прибути в Москву. Фельдмаршал князь М. М. Голіцин мав вибрати з генералів кандидатів на місце Вейсбаха і подати їх на розгляд Верховного Таємного Совета. Щодо Дугласа, то Голіцин отримав уповноваження призначити замість нього якогось з генерал-майорів „по своему усмотрѣнію”. Про генерал-лейтенанта Ропу не могло вже бути мови, бо він у міжчасі, як виходить з протоколу Верховного Таємного Совета з 28 березня 1728 р., помер. 10 квітня 1728 р. цар знову вказав післати на Україну президента Зибіна на ревізію, а генералам Вейсбахові та Дугласові їхати в Москву, при чім на їх місце мають негайно виїхати генерал-лейтенанти Шверін і Володимир Шереметєв.

Як видно з актів, генерали не поспішали з виїздом. Очевидно, у військових колах знайшлися особи, яким така постанова справи припала не до смаку. Хто саме, ми цього не знаємо. Фактом є, що той самий Верховний Таємний Совет постановив 21 червня 1726 р. Зибіна на Україну не посилати, а доручити слідство про дії Вейсбаха, Дугласа і померлого Ропу генерал-фельдмаршалові М. М. Голіцинові. Про результат слідства Голіцин мав подати відомості в Верховний Таємний Совет.

Отже справа перейшла до власних рук, у російське військове управління, що було рівнозначним мовчазній ліквідації тих обурливих дій, які дозволила собі чужинецька солдатеска на Україні. Генерал Вейсбах не тільки залишився на Україні, але й зробив тут значну кар’єру, а Дуглас наслідився навіть звернутися до уряду з претенсією, чому не його, старшого генерал-майора армії, а Шверіна і Шереметєва підвищено до ранги генерал-лейтенантів, і прохати, щоб його не послали в Низовий Корпус до кордонів Персії „по слабости здоровья”. І, дійсно, указом царя з 14 травня 1729 р. його „пожаловано” було в генерал-лейтенанти, неначе його справа була в повнім порядку.

Але гетьман мусів скаржитися і на командантів поодиноких російських залог: полтавського Чічеріна, переяславського Яковлева, глухівського Скорнякова-Писарева і ніженського Толбухіна, — а особливо в справах захоплення земель і притягнення „всякого званія людей” в підданство. Особливо дався взнаки українцям глухівський командант Скорняков-Писарев, про якого існують вказівки, що його справа обговорювалась на засіданні Верховного Таємного Совета.

Для гетьмана було, безперечно, найтяжчим завданням поборювати російських військових начальників різних ранг і різного значення. Пропозиції його вивести російське військо з України і зменшити число російських залог та командантів центральний уряд не прийняв.

Але все ж таки думаємо, що після енергійного виступу гетьмана (а разом з ним і міністра) проти найвищих російських генералів на Україні солдатеєка мусіла трохи притихнути. І свої і чужі відчули тверду руку на Україні; коли й не положено було кінець сваволі, то принаймні прийшло до виразного її обмеження.

На Україні стало легше жити, принаймні поки гетьман був у стані виявляти свою енергію. В останніх роках його життя, коли він був тяжко хворий, обставини, треба думати, знову змінилися на гірше.

За Апостола прийшло до значних змін у судових справах. Ініціатива щодо вищої судової інстанції вийшла з боку російського уряду. Вже в загальній інструкції для Наумова з приводу відрядження його на Україну для виборів гетьмана в п. 10 (петаємнім) було накреслено, як має виглядати український Генеральний Суд, що знову перебирав судові компетенції Малоросійської Колегії. З передмови Н. Василенка до „Матеріялів до історії українського права” (т. 1) цитуємо цю постанову: „Того ради его імперат. веліч., милосердя о тѣхъ поданныхъ своихъ малоросійскаго народа, указалъ въ томъ Генеральному судѣ, который отправляется въ Глуховѣ, быть изъ русскихъ прежнему брегадиру Арсеньеву, да полковнику Колычеву, а къ тѣмъ еще присланъ будетъ третей, которымъ, обще с генеральнымъ судомъ, въ генеральной войсковой канцелярії судить, по ихъ прежнимъ правамъ и вершеніе дѣлъ подписывать, безъ всякихъ взятковъ и накладовъ и безволокитно. Ежели ж кто изъ судящихся у того генерального суда не будетъ и тѣмъ судомъ доволенъ — и тому позволяется бить челомъ и подавать челобитные гетману, а ему гетману, обще с ним, тайнымъ совѣтникомъ, такіе дѣла разсматривать и вершить”.

Як уже помітив Василенко в „Передмові”, інструкція встановляла своєрідний своїм складом суд, напівукраїнський, напівросійський, що вирішував справи на підставі прав та законів, дійсних на Гетьманщині. Те, що призначалося на членів суду і росіян, виходило, очевидно, з бажання центрального уряду, в першу чергу Меншікова, відновляючи гетьманство, вдержати в своїх руках догляд за судочинством. Для того ж служила і постанова, що незадоволені судовим вироком Генерального суду могли звертатися до гетьмана яко вищої інстанції, бо за інструкцією гетьман не сам судив, а вкуї в Наумовим.

Але справа реформи Генерального Суду була вирішена без участі Наумова і не за його інструкцією. Після упадку Меншікова

як реґента Москва ще меншу мала охоту йти шляхом поступок. Кінцеве рішення про уклад і компетенції Генерального Суду прийшло в Москві під час перебування там Апостола в 1728 р.

Під час переговорів гетьман і старшина трималися в „Статейних пунктахъ” (п. 1) старої традиції, без огляду на бажання російського уряду, і тому вимагали, „дабы Малороссійскаго народа всякаго званія люде судимы были по своимъ артикуламъ одъ своихъ людей” в усіх судах, включно до Генерального. В „Изъясненіи” (до п. 1) ще виразніше підкреслювалася потреба дотримуватись інстанційного порядку судової апеляції, без права подавати до вищої інстанції, поминувши відповідну нижчу, що торкалося також і Генерального Суду. Останньою апеляційною інстанцією мав бути, як і за старих гетьманів, сам гетьман, і тільки у важливих політичних справах вважалося потрібним просити царського указу.

Але цар і уряд вирішили справу ще радикальніше, ніж в інструкції Наумову. Виходячи з трафаретного твердження, що „на тотъ Генеральный Судъ отъ Малороссійскаго народа многіе жалобы и Его Им. Величеству челобитныя бывали в неправихъ ихъ судахъ”, постановлено було в „Рѣш. п.” (п. 1) перевести ґрунтовну реформу Генерального Суду, при чім нижчі суди — сільські, ратушні, сотенні, полкові — залишалися непорушними. За п. 1 „Рѣш. п.” Генеральный Суд складався з трьох українців і трьох росіян, всього з шістьох осіб, з гетьманом яко президентом на чолі. Таким чином гетьман знижався до ролі президента судової колегії, а найвищою інстанцією ставав цар „яко главный судія”.

На Генеральный Суд покладался догляд за нижчими судами та кари на несумлінних суддів. Генеральный Суд вирішував справи тільки на апеляцію; він не мав права приймати до себе справ, ще не розглянутих у нижчих судах. Йому взагалі заборонялося приймати будь-які чолобитні. Хто був незадоволений рішенням Генерального Суду, той міг „бить челомъ Его Имп. Величеству въ Коллегію Иностранныхъ Дѣлъ”.

Вже Василенко в „Передмові” звернув увагу на деякі наслідки реформи Генерального Суду. Те, що до складу його ввійшли нарівні судді двох національностей, не могло пройти без сліду в історії права Гетьманщини. Хоч Генеральный Суд і мав вирішувати справи „по ихъ малороссійскимъ правамъ” (п. 1 „Рѣш. п.”), проте „в тих випадках, коли норм бракувало або вони були вже застарілі, не відповідали сучасному соціальному становищу і, на підставі роз. IV, арт. 54 Лит. Статуту, можно було звертатися до „иныхъ правъ християнскихъ”, — великоросійські члени могли брати перевагу, і з того часу ми помічаємо дедалі більше зростання впливу великоросійського права”.

Справа з нижчими судами має свою передісторію. Непорядки в цих судах непокоїли вже раніше українську владу і примушували

її до відповідних розпоряджень. Але рішуче взявся за справу лишень Полуботок. Перший універсал його з 19 серпня 1722 р. торкався українського процесу. Суд полковий не мав складатися тільки з одного полковника та одного судді, а мусів бути колегіальний, в складі полковника, судді та іншої старшини полку, а так само і персон безурядових, по черзі, що їх із людей чесних та розумних до того призначали. Сотенні суди складалися з сотенних урядників, а сільські, на які звернуто особливу увагу, розподілялись на суди отаманів для козаків та на суди вїтїв для селян посполитих. Ще більший притиск робився в універсалі на апеляцію. Зрозуміло чому: треба було давати Малоросійській Колегії найменше підстав для вмішування в український судовий процес і переглядання вироків судів. Тому встановлюється порядок ступневої апеляції: від сільського або сотенного суду до полкового, а від полкового до генерального.

В наступнім універсалі Полуботка і Генеральної Військової Канцелярії з 6 грудня 1722 р. ще більше підкреслювалося, що не можна, обминаючи нижчий суд, скаржитися до суду вищого. Тут уже виразно сказано, що хто раніш не скаржився в судах ратушних, сотенних, полкових, також і в Генеральному Суді і справи кого там не вирішено, не мав права апелювати і до Малоросійської Колегії, а вона й собі не мала права приймати такого роду скарги. Про такий самий порядок апеляції говорить і третій універсал з 26 січня 1723 р., в яким маємо покликання на відповідний наказ Сенату з кінця 1722 р., якого появу, звичайно, теж треба приписати ініціативі і заходам української влади.

Як відомо, в „Рѣшительныхъ пунктахъ”, що були дані новому гетьманові 22 серпня 1728 р., було подбано про надбудову, про Генеральний Суд. Про нижчі суди згадано було дуже побіжно. з перспективи загальної схеми судів. Поставала потреба закріпити позицію нижчих судів, вияснити питання їх компетенції і розправи.

Для впорядкування і поліпшення цього нижчого судочинства гетьман Апостол видав 13 липня 1730 р. обширну інструкцію, надруковану вперше в „Київській Старині” за 1887 р. і в „Матеріалах до історії українського права” (т. 1) Василенка.

Інструкція, розіслана по полках, мала саме на увазі потреби нижчих судів, включно до полкових, і тому генерального суду не торкалася. Тут багато подібностей з універсалами Полуботка. Василенко припускає в „Передмові”, що універсали Полуботка були відомі або були в розпорядженні складачів інструкції Апостола, яких треба шукати серед знавців права при Генеральному Суді.

Інструкція 1730 р. складалась із вступу з покликанням на „жаловану грамоту” цариці Анни та на 1 п. „Рѣш. п.” і з 14 параграфів. За матеріал для неї стали, на думку Василенка, виключно практика та закони, що вживалися на Гетьманщині: Литовський Статут, Саксонське Зерцало та Порядок судів і справ міських права магдебурзького; покликання на російські закони ще не має місця.

Як і в універсалах Полуботка, велику увагу приділено в інструкції судам полковим. Щодо засідань полкового суду (поточну роботу в суді і підготову справ для слухання вели полковий суддя та судовий писар), то треба розрізняти два їх види: для справ кримінальних та важливіших і для справ менш важливих. Коли слухалися кримінальні справи, то в суді обов'язково мав бути присутнім полковник, а суд складався з усієї полкової старшини з полковим суддею, зрозуміло, і включно до значкових товаришів. У менш важливих справах присутність полковника в суді не була обов'язкова. В таких випадках суд складався з судді, полкової старшини та значкових товаришів, при чім старшина і значкові товариші засідали по черзі по чверті року.

Щодо сотенних судів, то інструкція вимагає, щоб там, де немає магістратських судів, засідали в сотенних судах сотник, отаман городовий, писар, хорунжий, війт і бурмістр. Там же, де був магістрат, то він судив окремо, а сотенний суд теж окремо. Видно, що складачі інструкції дали перевагу сотенному судові і підкреслили його незалежність.

Особливу увагу звертала інструкція на сільські суди. Тут — так само, як і в універсалі Полуботка — заборонялось відбувати сільські суди по шинках та бувши напідпитку. За інструкцією сільський суд був колегіальний. Козаків судив отаман, селян-посполитих — війт.

Щодо форми процесу, то процес був змагальний. У справах кримінальних присяга обвинуваченого була заборонена. Тут уживали інших метод, напр., „пристрастної проби”, себто тортур, але рекомендувалося застосовувати їх дуже обережно та не поспішаючи. Вирішення мало бути одностороннім.

Суд повинен був вирішувати справи „не по собственному и правам противному мяънію” а згідно з артикулами Литовського Статуту як у справах цивільних, так і карних, і розв'язувати справи в обох випадках, користаючись Порядком та Саксоном для процесуальних дій. Коли б у Статуті не було відповідних норм, то полкові суди повинні були користуватися роз. IV арт. 54 Статуту, де говорилося про застосування інших християнських прав. Цього невільно було робити сотенним судам; вони мали звертатися по вказівки до полкових судів.

Про виконання вироків інструкція говорила зовсім мало, торкаючись тільки стягання так званої мав'язки та гвалту. Нав'язку для козаків прирівняно до шляхетської, а для шляхти її встановив Литовський Статут.

Апеляція йшла ступнево — від нижчого суду до вищого: від сільського до сотенного (але в деяких справах, напр., з державцями і прямо до полкового), від сотенного до полкового, а від полко-

вого до генерального. За безпідставну апеляцію на винних накладався штраф або кара.

Останній пункт інструкції встановлював обов'язковість формальних купчих, духовниць та інших документів. Він ставив умови для їх складання. В цивільному праві Гетьманщини було це, на думку Василенка, важливим кроком. Раніше перехід нерухомого майна часто переводився не шляхом формальних актів, а усних договорів. Інструкція клала цьому край. За Данила Апостола піднято було ще одну важливу справу: зведення правних книг, дійсних на Україні, до одного кодексу та перекладу їх на російську мову.

Вже за Скоропадського поставлено було на порядок денний переклад правних книг на російську мову. Робилися приготування до перекладів і за часів Малоросійської Колегії, якої урядовці — росіяни такого перекладу конче потребували. Але він не був здійснений.

Данило Апостол сам підняв у додаткових пунктах з 18 березня 1728 р. (п. 3) справу „выпечатанія книгъ правъ Малороссійскихъ”. Виразніше поставив справу російський уряд, вимагаючи в п. 20 „Рѣш. п.” перекласти права на російську мову та звести їх в один кодекс.

Згідно з п. 20 „Рѣш. п.” гетьман скликав комісію, яка спочатку зайнялась перекладом правних книг, а потім складанням з них зведеного кодексу. В своїй праці комісія першого складу не раз опинялася в тяжкій становищі, не знаючи, як погодити в різних важких випадках норми Литовського Статуту з існуючою політичною ситуацією України. Вона зверталася до Генеральної Канцелярії та інших установ, напр. в 1731 р., прохаючи резолюції на цілих 12 запитань, на які однаке Генеральна Канцелярія відповіді не дала.

В складі першої комісії утворилися дві групи, одна новаторська на чолі з лохвицьким сотником Василем Степановим, яка вимагала виконання п. 20 „Рѣш. п.”, себто „троє прав звести в один свод”. Це був справжній кодифікаційний плян; на увазі малося складення нового кодексу законів, звівши Литовський Статут і книги маґдебурського права в один, новий збірник. Комісія, роблячи це, склала багато нових артикулів на підставі українського звичаєвого права, гетьманських універсалів, а також царських указів і принципів московського права.

Проти цього пляну Степанова, якого підтримували деякі інші члени Комісії, особливо печерський архимандрит Онасевич та бунчуковий товариш Василь Думитрашко-Раїч, гостро виступила друга група членів, яку очолював голова комісії, генеральний суддя Ів. Борозна. Ця консервативна група була проти зведення трьох статутів в один новий кодекс за новою системою, а стояла за дотримання Литовського Статуту яко „фундаментального” права України, до якого можна було лише додати деякі поправки чи доповнення. Це був національно консервативний напрям, у якому важливу ролю грала побоювання втратити давнє право.

Ця суперечка тривала й далі. Одначе перемиг реформаторський напрям. За часів Апостола зроблено було, очевидно, не так багато в справі „правъ, по которымъ судится малоросійській народъ”. Вже після смерти гетьмана цариця Анна наказала в 1734 р. правителєві України, князєві Шаховському, обрати нову комісію, і ця комісія працювала ще довший час. Переклад прав закінчено в 1738 р., але на таку незрозумілу мову, що мало не через сто літ Сперанський писав, що „переводъ, составлений въ Малоросійской Коммисіи, совершенно невразумителенъ, ибо если бы онъ былъ сдѣланъ просто на малоросійскомъ общенародномъ нарѣчіи, то съ нѣкоторыми поясненіями людей, знающихъ сіе нарѣчіе, можно было бы разобрать его: но онъ составленъ, какъ въ предисловіи сказано, на какомъ-то шататскомъ языкѣ, коего никакъ нельзя понять, а только отчасти, и то въ нѣкоторыхъ мѣстахъ, а не вездѣ, можна постигнуть догадкою смыслъ текста”.

Багатолітня праця над складанням зводу прав закінчилася монументальним кодексом, відомим під назвою „Правъ, по которымъ судится малоросійській народъ”. Остаточо закінчено його в році 1743, але законодавчої санкції він не дістав і залишився цікавою пам'яткою правотворчости на Гетьманщині в середині XVIII ст. Разом з тим його вплив позначився хоч би в той спосіб, що його почали вживати українські юристи як свого роду підручник, для орієнтації. На Україні поширилося багато приватних списків кодексу.

Наприкінці гетьманування Д. Апостола російський вплив в українськiм судочинстві виявив себе досить виразно. Хоч „Рѣшительные пункты”, здавалося, встановляли точний розподіл між компетенціями судових органів і їх залежність від російського центру тільки в справах останньої, найвищої апеляції, то все ж, як ми підкресливали не раз вище, російський уряд сам порушував свої постанови, даючи своїм представникам на Україні директиви і в судових справах.

Особливо зручно було, звичайно, вмішуватися тоді, коли хворий гетьман не міг уже активно вести управління Гетьманщиною. Характерна в цiм відношенні інструкція, дана міністрові при гетьмані Семенові Нарішкіну з Колегії Загордонних Справ 8 січня 1732 р. Тут двозначне становище російського уряду виступає цілком виразно: з одного боку Нарішкінові з покликанням на п. 1 „Рѣш. п.” заборонялося втручатися в суди, тим більше, що незадоволені з Генерального Суду могли звертатися до Колегії Загордонних Справ; з другого боку, тому ж Нарішкінові доручався догляд над судами: „Однако жъ смотрѣть ему, генералу — сказано далі в інструкції — чтобъ по ея имп. вел. указу и особливоу милости к народу малоросійскому, суд между ними чиненъ былъ вправду и такимъ порядкомъ, какъ въ вышеписаномъ рѣшеніи, данномъ гетману написано”.

Правда, уряд Анни був просто клясичний своїм недовір'ям до місцевої влади, а особливо автономної, української. Це були часи

„Слова и дѣла”. Царська влада зневажала українську державну організацію, доручаючи Нарішкінові спеціально доглядати за суддями генеральними великоросійськими, а щодо українських, то доводити про їх „неправедный” суд до відома гетьмана, а рівночасно закликали суддів-українців до себе і робити їм догану. Про свої спостереження на полі українського судочинства міністер мав доповідати в Колегію Закордонних Справ.

Такого роду повноваження давали міністрові необмежені можливості запроваджувати новини в судах Гетьманщини. І, дійсно, Нарішкін зробив уже 22 травня 1733 р. розпорядження, щоб у Суді Генеральному вживався петровський „суд по формі”. Тоді ж, треба думати, „суд по формі” почав уживатись і в судах полкових, сотенних тощо. Лишень за гетьмана Кирила Розумовського ордером 16 квітня 1751 р. цей порядок було скасовано. Запровадженням у 1733 р. „суду по формі” до судів у Гетьманщині відкривалося широке поле для впливу російського процесового права на процесове право Гетьманщини.

Д Ж Е Р Е Л А І Л І Т Е Р А Т У Р А

Багалій Д., Нарис української історіографії. Джерелознавство II. Київ 1925.

Бантышъ-Каменскій Д., Історія Малої Росіи. Москва 1822, т. IV.

Василенко Н., Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права. Археографічний збірник Укр. Ак. Наук. Київ 1927, т. I.

Василенко Н., Матеріали до історії українського права, т. I. Збірник Соц.-Екон. Відділу Укр. Ак. Наук № 11, Київ 1929.

Вяземскій Б., Верховный Тайный Совѣтъ. С. Петербургъ 1909.

Джиджора І., До історії генеральної військової канцелярії. „Україна в першій половині XVIII в.”, Київ 1930.

Джиджора І., Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи” до історії гетьманщини. „Україна в першій половині XVIII в.”, Київ 1930.

Джиджора І., Нові причинки до історії відносин російського правителства до України в 1720-х і 1730-х рр. „Україна в першій половині XVIII в.”, Київ 1930.

Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича. Київъ 1895, т. II, 1897, III.

Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка 1727 — 1753 г. Київъ 1884.

А Лазаревскій), Антонъ Танскій, полковникъ кievскій (1712 — 1734). Киевская Старина 1894, IV.

А. Лазаревскій, Люди Старой Малороссіи. Киевская Старина 1882, J; 1884, I.

А. Лазаревскій, Очерки малороссійскихъ фамилій. Русскій Архивъ 1875, I і II; 1876, III.

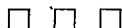
Личный составъ малороссійской козацкой старшины въ 1725 г. Киевская Старина 1904, VII — VIII (Приложеніе).

Маркевичъ А., Дѣла о Маркевичахъ в Тайной Канцелярії. Киевская Старина 1891, V.

Маркевичъ Н., Історія Малороссіи, Москва 1842, т. III.

Модзалевскій В., Малороссійскій Родословникъ, Київъ 1908, т. 1 і 1910 т. II.

- Наріжний С., Дѣйствія презѣльной брани. Праці Укр. Істор.-Філолог. Тов. в Празі, Прага 1939, т. II.
- Окиншевич Л., Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права, Київ 1929, т. VI.
- Окиншевич Л., Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. Праці Ком. для виучув. істор. зах.-руськ. та укр. права, Київ 1926, т. II.
- Окиншевич Л., Звідомлення про відрядження до Москви (травень-липень року 1926). Праці Ком. для виучув. зах.-руськ. та укр. права, Київ 1927, III.
- Окиншевич Л., Рада старшинська на Гетьманщині. Україна 1924, т. IV.
- Окиншевич Л., Центральні установи України-Гетьманщини, ч. II. Рада Старшини. Праці Ком. для виучув. зах.-рус. та укр. права, Київ, 1930, т. VIII.
- Полное Собрание Законовъ, т. VII і VIII.
- Ригельманъ А., Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Чтенія Имп. Об. Ист. и Древ. Рос., Москва 1847, IX.
- Сборникъ Имп. Русск. Истор. Об., т. 55, 63, 69, 79, 84, 94, 104, 108.
- Слабченко М., Малоросійській полкъ въ административномъ отношеніи, Одесса 1909.
- Слабченко М., Протоколъ отпускныхъ писемъ за гетьмана Апостола 1728 года, Одесса 1913.
- Слабченко М., Центральныя учрежденія Украины XVII—XVIII в., Одесса 1918.
- Судіенко М., Матеріали для отечественной історіи. Київ 1853, II.
- Строевъ В., Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очерки внутренней политики им. Анны. Москва 1909, ч. 1.
- Федотовъ-Чеховскій А., Інструкція гетьмана Данила Апостола малоросійскимъ судамъ. Київская Старица 1887, I.
- Щербаківський Д., Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII ст. Науковий Збірник Істор. Секції Укр. Ак. Наук за 1924 р.
- Щербина В. И., Київскіе воеводы, губернаторы и генераль-губернаторы отъ 1654 по 1775 г. Чтенія Общ. Иѣстор. лѣтописца, Київ 1892, VI.
- Jakowliw A., Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16—18 Jahrhundert. Leipzig 1942.
- Яковлів А., До історії кодифікації українського права XVIII ст. Праці Укр. Істор.-Філол. Тов. в Празі, Прага 1939, т. II.
- Яковлів А., Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Праці Укр. Наук. Інст., Варшава 1934, т. 19.

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ ЗА Д. АПОСТОЛА

Перед гетьмануванням Д. Апостола помітне було дуже значне поширення старшинського землеволодіння. За Скоропадського роздача свобідних і несвобідних військових земель у руки старшини йшла дуже швидким темпом, особливо на користь чужинців, а в першу чергу росіян, що вперше після Мазепи почули себе панами ситуації на Україні. Той самий процес відбувався на Україні й під управлінням Малоросійської Колегії.

З відновленням гетьманської влади в 1727 р. широка роздача або й захоплення маєтків припинились. Данило Апостол, правда, і тут мусів узяти під увагу потребу деякої категорії старшини; в першу чергу торкалося це генеральної старшини, яку треба було наділити ранговими маєтностями з фонду свобідних військових земель, бо ті рангові маєтності, що раніше належали до ранг генеральної старшини, відійшли вже в інші руки. В червні 1730 р. гетьман видав універсали про ці надання, але не задовольнив цим своїх найближчих співробітників, бо генеральна старшина, дякуючи гетьманові 10 липня 1730 р. за ласку, просила його подбати перед Колегією Закордонних Справ про додаткове наділення, але, здається, безуспішно.

Кінцево унормовано було справу лише за цариці Анни, яка грамотою на ім'я гетьмана з 1 лютого 1732 р. постановила дати ранг генеральному обозному в розмірі 400 дворів, двом суддям — по 300 дв., генеральному підскарбію (українському) 300 дв., двом генеральним осаулам по 200 дв., генеральному хорунжому 200 і стільки ж генеральному бунчужному, а генеральному писареві залишити ті 453 дв., що йому було призначено вже раніше. Ці надання виходили поза межі того, що дав сам Апостол, так що довелося немало додати з свобідних військових земель.

Але відновлення гетьманського уряду вимагало звороту самому гетьманові тих рангових маєтностей, що колись належали на ранг гетьмана. Багато з них перейшло в інші руки; колишній гетьманши Скоропадській теж удалося затримати за собою значну частину рангових маєтностей, що зв'язані були з гетьманським урядом,

аж поки Меншіков на відобрав їх назад, хоч і не все. З надрукованої Л. Окиншевичем у „Звідомленні” цікавої табелі з 23 лютого 1730 р. про майно й прибутки гетьмана, що збереглася в справах Малоросійського Приказу, виходить, що Апостол мав на свою ранґу традиційну ранґову гетьманську маєтність Гадяцький Ключ в 3588 дв., далі „отписних” від Скоропадської 1385 дв., усього 4973 дв. Це була, очевидно, тільки частина колишніх гетьманських маєтностей, і Апостол за тою ж табелею просив собі 844 дв. з батуринських сіл, шептаківську волость в 2897 дв. і з тих ранґових маєтностей, що полишено ще було Скоропадській „по смерть еѣ”, 373 двори.

Це прохання Апостола нова цариця Анна задовольнила. Як видно з „Дневника” Якова Марковича, гетьман отримав на булаву указом цариці з 15 травня 1730 р. крім Гадяцького Ключа (на це було затвердження) ще Ропську волость, Євмінку і Рудьківку, Биківську волость (крім Мокіївки) — 1317 дв.; село Кучерівку з присілками Соничем і Потапівкою — 152 дв. та Шептаківську волость — 2698 дв. Це було менше, ніж бажав гетьман, але головне — Шептаківська волость — перейшла таки в розпорядження Апостола — звичайно, на булаву.

Також повернуто було за Апостола місто Короп на генеральну артилерію. Про це прохали гетьман і Військо вже в статтейних пунктах з 1728 р. (п. 4), на що в „Рѣш. п.” (п. 4) російський уряд погодився. Сама передача міста Коропа у відомство Генеральної Військової Артилерії відбулася пізніше, на основі універсалу Апостола з 15 травня 1729 р.

Маєтності на ранґу, зрозуміло, доводилося приділяти і звичайній старшині, коли в цьому була потреба, особливо урядовцям центральних інституцій, генеральної військової і судової канцелярії, артилерії і т. д. Треба було вважати й на російських членів українського уряду; їх ранґові маєтності виглядали, правда, значно скромніше. Грамотою цариці Анни з 1 лютого 1732 р. разом з українською генеральною старшиною було наділено трьох російських членів генерального суду і російського генерального підскарб'я маєтками по 30 дворів. Це було надання на ранґу, і гетьман, принаймні в перших роках свого правління, дуже уважно стежив за тим, щоби росіяни з цих ранґових маєтностей не робили вжитку, як з приватних.

Маєткові справи грали ролю і в конфлікті між Апостолом та першим по черзі міністром при гетьмані, Наумовим, про що ми вже згадували в попереднім розділі. Вже гетьман Скоропадський призначив на утримання резидента — стольника Протасєєва три села Ніженського полку — Латвиновичі, Стахурцину і Блестову. За Малоросійської Колегії володів ними Вельямінов, а з відновленням гетьманського уряду перейшли вони до Наумова. Наумов виявив зразу ж великі апетити, і Апостол мусів універсалом уже з 26 ли-

стопада 1727 р. додати ще й село Серединну Буду. Рівночасно отримав і бригадир Арсенєв, пізніше один з управляючих Україною під час перебування Апостола в Москві, село Вікторів у тім самім Ніженськім полку.

Зразу ж почалися з їх боку утиски населення. Наумов, піднявши боротьбу з гетьманом і не почувачи себе певним, спробував продати свої маєтності в приватні руки, а саме бунчуковому товаришеві Фасві. На те гетьман відповів відібранням наданої Наумову Серединної Буди, а в Арсенєва, що теж виступив на боці Наумова, відібрав Вікторів. Продаж сіл, що належали до уряду резидента, гетьман, зрозуміло, заборонив, так само як заборонив і Фасві приймати гроші. Ці села перейшли в 1729 р. за універсалом гетьмана на рангу наступника Наумова на Україні, князя Шаховского.

Але гетьман не тільки давав маєтки на рангу, що було явищем зрештою зрозумілим, але і в приватне володіння, хоч і нечасто. Форма приватного володіння, за Мазепи ще досить невиразна, закріпилася після його смерті. Правда, в „Рѣш. п.” (п. 8) царський уряд заборонив гетьманові роздавати універсалами землю в приватну власність; це мало бути виключною прерогативою царської влади. Але Апостол — можливо, просто силою традиції, як припускає Макогін — все ж таки час від часу розпоряджався самостійно. Його надання, правда, не виходили з дуже скромних рамок; вони не перевищували здебільшого 10 дворів. Та й зрештою вільні фонди потроху вичерпувалися, що теж могло бути одною з причин стриманості.

Взагалі справа з земельними фондами і перед Апостолом була пекучою. Вже за Мазепи відчувалась потреба перевірити стан володіння землею державцями, в яких землі почали переходити з ранги в приватне володіння — і чим далі, тим усе більше. Мазепа не зробив нічого рішучого для поборення цього небезпечного явища. Після його смерті, за Скоропадського і Малоросійської Колегії, були деякі невиразні спроби щось вяснити в цій справі. Але саме в цей час державці, не маючи над собою твердої руки, використали всі можливості для задоволення своїх приватновласницьких претенсій.

Апостол мусів дбати про поворот до ранги тих маєтностей, що з того чи іншого приводу з рангових стали приватновласницькими, хоч би вже з огляду на потребу наділення ранговими маєтностями чималої кількості новопоставленої старшини. За часів Скоропадського і Малоросійської Колегії багато було таких випадків, що рангові села роздавано було особам, які не несли ніякої військової служби, що суперечило, як відомо, приципіальним основам існування гетьманської держави.

Отже перед Апостолом стояло неминуче завдання привести справу з маєтками до якогось порядку. Але робив він це без системи, звертаючи увагу на окремі випадки. Так універсалом з 7 червня

1728 р. він наказав сребрянському сотникові Антонові Троцині забрати в Андрія Кюндзієрого, служителя дому пані Скоропадської, село Світличне, бо той ніякої військової служби не виконував.

Але справа вимагала загального регулювання. Не було тут тільки ініціативи українського уряду, який, можливо, занадто оглядався на бажання старшини-державців. Апостол зі старшиною згадував у статтейних пунктах (п. 10) лише про потребу дати ранґові маєтності „ново избраннымъ старшинамъ” з огляду на те, що „на ранги ихъ прежде бывшіе маєтности въ разныя розышлись владѣнія”.

Енергійну спробу покласти кінець переходові ранґових і ратушних маєтностей у приватні руки зробив саме царський уряд. В Рѣш. п. (п. 10) наказувалося, щоби ранґові маєтності разом з ратушними селами „никому отнюдь не давать, а быть онымъ при тѣхъ урядахъ всегда неотмѣнно”. Генеральна старшина, полковники, полкова старшина і сотники повинні мати на уряд ті ранґові маєтності, які і „впредь сего” належали до їх ранґи. Ті ж ранґові і ратушні маєтності, які опинилися у старшин „въ собственное свое владѣніе” згідно з гетьманськими універсалами і жалованими грамотами навіть „по отлученіи отъ тихъ чиновъ” або по їх смерті у їхніх жінок, мають бути повернені назад: ранґові до ранґових, а ратушні до ратуш. Цей зворот має статися після опису й ревізії саме ранґових і ратушних маєтностей.

Ця постанова „Рѣш. п.” (п. 10) стала основою переведення так званого „Генерального слідства о маєтностяхъ”, яке почалося в 1729 і закінчилося в 1731 р. Влітку 1729 р. розіслано було по всіх 10 полках Гетьманщини канцеляристів, щоби зібрати від старожилів відомості, коли і ким засноване селище і хто на яких правах ним володіє. Завданням полкової старшини було зібрати і систематизувати ці відомості, завівши їх у книги, які посилалися потім у Глухів на перевірку генеральною старшиною. Всі маєтності — очевидно, за винятком козацьких дворів — поділено було з метою ревізії на 6 розрядів: 1) ранґові, 2) віддані на грамоти та універсали або належні приватним володільцям, 3) магістратські або ратушні, 4) свобідні військові, 5) спірні, 6) монастирські.

На жаль, книги ці не дійшли до нас повністю. В. Мякотін у другій книзі своїх „Очерковъ соціальної історії України в XVII — XVIII в.” вираховує, що у 8 полках із загального числа 10 полків (Черніг., Київ., Ніжен., Прилуцьк., Переяслав., Гадяц., Миргор., Полт.) було: свобідних військових маєтностей або селищ 226 (дворів 20 001), магістр. маєт. 23 (дв. 439), ранґ. маєт. 148 (дв. 6173), монастир. маєт. 312 (дв. 9644), прив. вол. 623 маєт. (дв. 19776). А разом маєтностей 1332, дворів 56063. Він же подає процентове відношення дворів на 7 полків (Черніг., Київ., Прилуцьк., Переяслав., Гадяцьк., Миргород., Полтав.): свобідних військових селищ 35,8%, магістратських 0,8%, ранґових 11%, монастирських 17,2%, приватних вол. 35,2%.

Всі ці цифри, звичайно, досить приблизні, хоч би з огляду на те, що ревізію переводили представники старшинської верстви, які були рівночасно здебільшого і репрезентантами приватного землеволодіння. М. Слабченко в першій томі свого „Господарства Гетьманщини XVII—XVIII ст.” (почасти на підставі відомої праці про „Малоросійськихъ посполитыхъ крестьянь” Лазаревського) подає значно більші цифри загального заселення Лівобережної України, але, правда, в 10 полках Гетьманщини замість узятих Мякотіним 8 полків: в 1732 р. селянських дворів було приблизно 112.615 + 12.962 підсусідків (проти Мякотінських 56.063 в 8 полках), а козацьких дворів, про які Генеральне Слідство не дає відомостей — 78.053.

Виходячи з висновків Мякотіна щодо зазначених вище 7 полків, констатуємо, що слідство виявило значні зміни в стані посідання землі. В усіх категоріях земель чи маєностей працювали звичайно посполиті селяни (міста, як такі, і козаки не були об'єктом досліджу) але свободних посполитих, яких була переважаюча більшість на початках існування козацької держави, залишилося тепер трохи більше $\frac{1}{3}$ (35,8%), а $\frac{2}{3}$ посполитого населення перебувало в тій чи іншій залежності від різного роду державців. Число посполитих дворів у володінні магістратів не становило навіть 1% (0,8%), в рангових маєностях була приблизно тільки $\frac{1}{10}$ всіх дворів, зате в приватній посіданні, старшинському і монастирському, було трохи більше як половина (прив. вол. 35,2% + манас. 17,2 = 52,4%).

Цікаво також, що число свободних посполитих збільшувалося в напрямі з північного заходу на південний схід Гетьманщини, себто свободних селян збереглося найбільше там, де колонізація була порівнююче пізнішого часу. За Мякотіним в Чернігівській і Київській полках число свободних посполитих в 1729—30 рр. було найменшим: в Чернігівському полку 7% усіх посполитих дворів, в Київському — 9%. Затє дворів приватновласницького характеру було в Чернігівському полку 87%, а в Київському 81%, при чому в першому переважало старшинське землеволодіння, а в другому монастирське. Більше свободних посполитих дворів знаходилося в Стародубському і Ніженському полках, але й тут значно переважало приватне і монастирське землеволодіння. В Прилуцькій і Переяславській полках маємо вже свободних посполитих 29% усього посполитого населення, а далі на південь співвідношення змінюється на користь свободних селян ще більше: в Миргородському полку свободні посполиті становили 67% усього посполитого населення, а в Полтавському — 81%. В Гадяцькому полку свободних військових земель зовсім на було; тут значна частина земель припадала на рангу гетьмана, а поза тим належала ранговій полковій старшині або була приватновласницькою.

Ревізія не принесла тих результатів, які мала дати. Оскільки ми знаємо, „реєстръ возвращеннымъ маєностямъ” не був складений. Занадто вже це було проти інтересів старшини як державського стану. Гетьман, здається, тільки в окремих випадках видавав розпо-

рядження про поворот маєтностей до ранґи, можливо, в таких випадках — принаймні такої думки тримається Мякотін — коли ці маєтності недавно відійшли від ранґи і належали не дуже впливовим особам. Так, напр., універсалом Д. Апостола з 15 жовтня 1729 р. повернуто було до ранґи половину села Лелюхова (Новосанжарської сотні Полтавського полку), що „незалежне” знаходилась у володінні жінки померлого полтавського судді Григорія Буцького, а про це дізналися вже на підставі „Генерального Слідства”, що почалося саме в 1729 р. Відповідну частину маєтності передано було на ранґу діючому полковому судді Василю Зеленському. Як велося слідство і оскільки воно охоплювало людність, видно з даних, наведених К. Козубенком („Слідство про хутори в сотнях яготинській та березанській 1730 р.”) про Яготинську сотню Переяславського полку з яких виходить, що хутори в степах зовсім не були описані особами, що переводили генеральну ревізію: в Яготинській сотні в перепис попало 28 сіл і слобідок; поза ревізією залишилося 44 хутори в степах.

Отже генеральне слідство не змінило відносин. Уже в „Рѣш. п.” (п. 10) заповідалося принаймні законсервування ранґових маєтностей: що належало до ранґових і ратушних маєтностей, мусило залишатися при ранґах або ратуші „всегда неотмѣнно”. Поворот маєтностей до ранґи був не тільки можливий, але й бажаний; зате вихід із ранґи рішуче заборонявся.

Так воно виглядало в теорії, а щодо практики, то маємо значні сумніви: старшина та упривілейовані росіяни були значною силою на Україні, а для них перехід земель з ранґи до приватного розпорядження, в спадщину був занадто великою спокусою. Думаємо, що процес розбазарювання ранґових земель, їх перехід у приватні руки припинився тільки на деякий час, можливо за Апостола або тільки за перших років його гетьманування. Тут, певно, небагато допомогло й генеральне слідство.

Зате прийшло до безпосередньої консолідації приватновласницького землеволодіння. В 8-ій статті „Статтейних пунктів” гетьман і старшина заступали ніби інтереси володільців „имѣній козацкихъ” та їх нащадків, на що була й відповідна постанова „Рѣш. п.” (п. 8): „Имѣній козацкихъ, за войсковые службы данныхъ и купленныхъ, и маєтностей, которые у женъ ихъ, покаместъ они будутъ во вдовствѣ¹⁾, и дѣтей мужеска пола на и всякаго чина людей ничего, что кому по справедливости належитъ, не отнимать...”

Хоч цей 8-ий пункт складений був так, що його можна було вияснювати по-різному (що розуміти під козацькими маєтностями? Чи були це маєтності тільки козаків, чи й старшин?), проте старши-

¹⁾ В „Статтейних пунктах” (п. 8) згадуються просто „вдовы по змершихъ козакахъ”, тоді як „Рѣш. п.” (п. 8) роблять виразне обмеження: „покаместъ они будутъ во вдовствѣ”. Також тут говорить про право тримати маєтності за дітьми „мужеска пола”, в той час як статтейний 8 п. згадує просто дітей козацьких.

на, переводячи слідство, підвела, на думку Мякотіна, саме під цей пункт про вислуженні і куплені козацькі маєтності майже всі ті маєтності, яких володільці могли виказатися якимибудь актами про надання або затвердження маєтностей: царськими грамотами, універсалами гетьманськими, а то й полковничими. Виняток робився в тім випадку, коли маєток уже занадто виразно був даний на той чи інший уряд.

Отже маєтності різного характеру — „в вѣчное владѣніе”, „в спокойное владѣніе”, „в вотчину”, „до ласки войсковою” і т. д. — мали бути настало закріплені за приватними власниками. Принаймні така тенденція тепер виразно виходила наверх, хоча гетьман в 8 п. „Статтейних пунктів” і залишав за собою право „прежнихъ Гетьмановъ Універсала по разсмотрѣнію конфірмовать”.

Виходить, що 8 п. „Рѣш. п.” був постановою, яка поривала з до-теперішньою традицією. До цього ніякий закон не боронив прав приватних володільців, згідно з старою гетьманською традицією вся земля належала Військові Запорізькому, себто державі, і таким чином ніякий дідич не був забезпечений від того, що йому відберуть землю і повернуть її до фонду свобідних військових земель. Тепер таке забезпечення, хоч і неясно в 8 п. „Рѣш. п.” зформуловане, але яке старшина в своїх інтересах легко могла інтерпретувати на свою користь (хіба старшина не козаки?), — існувало.

Генеральне слідство показало також і значне поширення ма-настирського та й взагалі землеволодіння людей духовного звання. Це було відоме і перед ревізією — і на Україні і в Москві. Сам гетьман, перебуваючи в 1726 р. в Москві та переговорюючи з російським урядом у справі нових статтейних пунктів, виставив тут у згоді з присутньою старшиною в додаткових пунктах з 18 березня 1728 р (п. 2) домагання „о нескупованню монастирям и попам в Малой Россіи козачихъ земель и другихъ угодій и о неприниманню по духовнымъ писмам в легацію, но откладать бы козакам за тое в монастири или церкви денгами”.

Російський уряд пішов назустріч цій пропозиції — хоч би вже тому, що й в Росії існували явища подібного характеру. В п. 18 „Рѣш. п.” знаходимо таку постанову: „Въ Малой Россіи монастирямъ обрѣтающимся, попамъ и всякого чина духовнымъ людѣмъ казачихъ земель, кгрунтовъ и никакихъ угодій не куповать, и казакамъ и всякаго чина мірскимъ людѣмъ имъ не продавать, и не закладывать, и въ поминовеніе вкладомъ и никакими здѣлками не давать и не укрѣплять... А кто изъ Малороссіянъ похочеть в Монастыри и къ церквамъ вкладать, тѣ б давали деньгами...”

Безперечно, тут грали роллю й інтереси старшини, для якої монастирське й духовне землеволодіння було чималим конкурентом. Але ми маємо тут до діла з явищем, яке й раніше звертало на себе увагу. Вже в „Коломацьких статтях” Мазепи (п. 3) заборонялося

монастирям (а також торкалося це митрополичих і архієпископських „вотчин”) приймати нових підданих. Тим часом ніхто так щедро не роздавав маєтностей церквам і монастирям як саме Мазепа. Як за часів Мазепи, так і „Ръш. п”, здається, не в стані були припинити поширення монастирського землеволодіння. Лазаревський в „Актахъ по історіі монастирського землевладѣнія” приймає, що такий процес не припинився аж до кінця XVIII ст., аж поки не зліквідовано було за Катерини II монастирського землеволодіння взагалі.

Після переходу Мазепи на шведський бік і конфіскації царським урядом маєтностей його прихильників залишився чималий земельний запас, яким Петро I розпоряджав по своїй волі. Обдаровано було тоді чимало чужинців і москалів. Меншіков, як відомо, скористав найбільше. Так постали на Гетьманщині російські маєтки. За часів Скоропадського число москалів-державців ще побільшилося. Поволі серед росіян, представників вищої імперської влади, стало входити в моду набувати собі маєтки на Україні. Особливо легко було це переводити за Малоросійської Колегії, що складалася виключно з московських офіцерів.

Очевидно, на Україні ставилися негативно до цього поширення московського землеволодіння — явища від Богдана Хмельницького аж до Мазепи невідомого й недопущеного. Воно було неприємним не тільки для старшини як державців, що мали тепер рахуватися з новим конкурентом, але і для цілого народу. Москалі приходили сюди зі своїми звичаями і, при звичайвись до панщинних відносин, ставились і до українських підданих значно гірше, ніж місцеві державці.

Особливо небезпечним було те, що вони приводили з собою і своїх кріпаків з Московщини, а ця категорія людей, над якими їх пани мали великі права, зовсім не підходила до соціальних відносин Гетьманщини. Українські піддані були по суті вільні люди, які, правда, були зобов'язані перед своїми державцями виконувати роботу або інші повинності на основі так званого „послушенства”, але могли й покинути свого пана. Недурно ж статейний пункт 13 Дан. Апостола виразно висловлюється про право переходу: „Якъ въ Малороссіи въ томъ есть вольность”. Московські кріпаки на Україні — це була небезпечна спокуса поводитися з українцями так, як із справжніми кріпаками, спокуса не тільки для самих москалів.

Ол. Грушевська в статті „З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині” характеризує ці відносини в такий спосіб: „На вироблення відношення старшини XVIII в. до свого селянства мала великий вплив присутність на Гетьманщині кріпаків з інших сусідніх місцевостей, де спеціальні риси холопства впливали на стан двораків,

¹⁾ Напр., читаємо в „Дневнику“ Марковича (т. III) під 17 січня 1731 р.: „У сеестры Толстой была сватба (свадьба), देका ея Анна отдана за Афонку, служителя ея, и другіе сватби — крепосніе ея брачалась“.

а двораки зливалися з загалом селянства. Що до таких завезених кріпаків поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини, а потім таке відношення по ширювалось поволі і на місцеве українське селянство”.

Особливо дошкульною для українців була справа утікачів російських селян. На цих кріпаків російські поміщики (здебільшого пограничні) улаштували цілі полювання. Це була стара справа. Саме перед відновленням гетьманату вона викликала універсали Генеральної Військової Канцелярії до всіх полків (24 березня 1727 р.) „о недопущені безъ указу з Мал. Коллегіи и в Е-нер. К-рії в пріездѣ в малор. города, села и деревнѣ из великор. городов помѣщиков в отдачи им бѣглыхъ крестьян и в платежѣ за них...” На цю ж справу звернув свою увагу й Д. Апостол. Вже на початку свого гетьманування він забороняв (універсалом з 30 квітня 1728 р.), „даби никто з тамошнихъ обывателей бѣглыхъ великоросов не тільки крестьян, но и посадскихъ людей в городах и селахъ нѣгде не принимали”.

З цих пошуків за своїми утікачами кріпаками деякі російські поміщики утворили цілу комерцію, висилаючи своїх людей на Україну „нарочно”, щоби потім мати можливість від наївних українців, що прийняли цих ніби утікачів, вимагати так званих „пожилихъ денегъ”. Як доводить 13-тий статтейний пункт Д. Апостола, до такого роду „зыщиковъ” належали навіть президент і члени Малоросійської Колегії.

Виходячи з того, що вимога виплачування „пожилихъ денегъ” була новиною, заведеною за часів Малоросійської Колегії, гетьман у тім же статтейнім пункті вимагає знести її, поготів, що українські „обыватели”, які прийняли були до себе утікачів, з огляду на чималі вимоги їх дідичів, занепадають. Але на це російський уряд відповів у „Рѣш. п.” (п. 12) рішучою відмовою.

Також вимагав гетьман вислати розкольників із Стародубського і Чернігівського полків, де вони аж занадто розпаношилися, відбираючи населенню ґрунти або скуповуючи їх, творячи насильство тим легше, що вони не підлягали „суду Малоросійському”. Але на статтейний пункт у цій справі (п. 17) центральна влада в „Рѣш. п.” (п. 16) знову відповіла негативно: „Раскольниковъ, которые въ Малороссіи въ Стародубовскомъ и Черниговскомъ полкахъ поселились изъ Великоросійскаго народа, и по указу изъ Сената переписаны и обложены въ окладъ, и тотъ окладъ платять погодно въ Киево-губернскую канцелярію, зъ тѣхъ мѣсть выслать по важнымъ резонамъ не возможно, а вѣдать ихъ тому, кто при Гетьманѣ будетъ...”.

Але це були тільки певні варіанти загального стану. Треба було взагалі боронити себе проти щораз сильнішого намагання росіян захоплювати в свої руки українські маєтності. Тут прислужився спочатку один з найбільших наживолюбів цього часу, Меншіков. Ще перед ерою Д. Апостола — можливо, щоби бути безконкурентним

(щодо росіян) державцем на Україні¹⁾ — він подбав про те, щоби Верховний Таємний Совет у травні 1737 р. заборонив росіянам купувати посілости на Україні, „чтобъ отъ того малороссійскому народу обиды не было”; хто ж уже такі посілости мав, повинен був звернути їх назад і задовольнитися компенсацією грошима.

Це радикальне розпорядження; звичайно, не так легко було перевести в життя. Перші універсали про заборону росіянам усякої ранги купувати ґрунти в українців вийшли вже 1 липня 1727 р. Але особливо пильно зайнявся цією справою новий гетьман. Апостоли поспішив уже 18 січня 1728 р. видати універсал навіть значно ширшого характеру, ніж на це давало підставу рішення Верховного Таємного Совета з 12 травня 1727 р. Тут говорилося не тільки про заборону москалям володіти „хуторами и другими угодьями” на Україні, але й про висилку відсіля всіх росіян, що не мають пашпортів, і про „взиманіе всѣхъ городскихъ повинностей с остающихся по пашпортам для торговли”.

Справа з російським землеволодінням на Україні не давала гетьманові спокою. Перебуваючи в 1728 р. в Москві, він вимагає від „шт. управляючих” прислати рапорт про стан земельного володіння росіян на Гетьманщині, що має бути в Генеральній Канцелярії. В „Краткім Журналі” зазначено під 1 серпня 1728 р.: „П. п. управлячим донесення о скупленіх Великор. людьми у малоросіяни крунтов и землях з полку Нѣжинского в канцел. бнер. имѣющихся, прислати до гетьмана в Москву; також и з других полков”.

Справу піднято було ще раз в статтейних пунктах Д. Апостола. В п. 16 зформульовано її так, ніби гетьман просив про заборону посідати маєтки на Україні чужинцям, про яких не згадано було в постанові Верховного Таємного Совета з 12 травня 1727 р. Приймалося, що постанова про росіян, яких ліквідувалося на Гетьманщині як володільців маєтків, залишалася сама собою і далі в силі. Загально ж просилося уможливити перехід в руки українців, здебільшого колишніх власників, куплених росіянами маєтностей, навіть на випадок неповної спроможности претендентів.

Російський уряд виніс в „Рѣш. п.” (п. 15) постанову, яка анулювала рішення Верховного Таємного Совета з 12 травня 1727 р. і відповідала згодою на зміст гетьманського прохання в статтейних пунктах про чужинців: дозволяючи росіянам мати маєтки на Україні, цар переносив заборону на самих „иноземцов”. Компенсація для українців була ніби в тім, що й вони мали право набувати маєтки в Москощині. Крім того, кожний російський володільець українського маєтку мав „зъ тѣхъ маєтностей службы, подати и повинности отправлять, и все нести съ прочими Малороссіяне, равно и быть подь судомъ Малороссійскимъ какъ полковимъ, такъ и генераль-

¹⁾ А можливо, вплинули на нього й українці. Ми, на жаль, джерельних відомостей не маємо.

нымъ, во всемъ противъ того какъ протчіе Малоросійскихъ людей маетности неотмѣнно". Такожъ заборонялося їмъ переводити з Москвочки своїхъ кріпаків на Україну¹⁾.

Поруч з розростаннямъ політичного значення та економічної сили стршини як державного стану помічаємо в перших десятиліттях XVIII ст. і поступовий занепад козацтва. Саме для козацтва фатальними були довгі війни, особливо шведська війна, фортифікаційні праці, відрядження на каналні роботи і т. д. Економічна сила козацтва поволі заломлювалася. Чим далі, тим частіше траплялися випадки виходу з козацького стану в селяни, навіть в підданство державцям. Військова служба ставала для певної категорії козацтва неписьменною.

Але й державці в своїхъ чисто егоїстичнихъ інтересахъ не спинялися передъ усякими, навіть незаконними способами, щобъ заволодіти козацькими землями, скуповуючи їх, а іноді просто забираючися силою. Особливо безцеремонно хазяїнували вони на цімъ полі за часівъ Скоропадського і Малоросійської Колегії. Державсько-поміщицькі володіння саме тоді розросталися не тільки коштомъ вільного селянства, але й козацтва, якого численні представники з власної волі чи з неволі переходили в розрядъ підданихъ.

Тимъ самимъ ставилася підъ знакъ запитання і сама служба козацтва державі. Це явище було остільки помітнимъ і небезпечнимъ, що й сама центральна російська влада за часівъ Малоросійської Колегії звернула на нього увагу. Петро I указомъ з 16 квітня 1723 р. розпорядився повернути в козацтво тихъ українців, якихъ передъ тимъ переведено було з козацького стану в посполиті. Саме вінъ тримався тої думки, що перехідъ козаків у посполиті, та й ще піддані — неправомірний: кожний козакъ, що добровільно чи недобровільно перейшов у підданство — чи вінъ самъ ніс козацьку службу, чи його батько або й дід, — мігъ і повиненъ бувъ бути переведенимъ у козацтво.

Безперечно, було це формальне рішення справи. За старою традицією з часівъ Б. Хмельницького перехідъ з одного стану в другий бувъ вільний, тимъ самимъ і козацтва в розрядъ селянства, навіть і підданого, коли козакъ почувавъ себе неспроможнимъ нести військову службу. Соціальний занепадъ козацтва можна було спинити засобами саме соціальними, забезпеченнямъ добробуту козацтва, обережнимъ уживаннямъ його військової сили, звільненнямъ відъ різного роду земельнихъ або державнихъ повинностей і т. д. Формальні заборони могли причинити тільки деякі вияви поміщицько-державської сваволі. В цьому полягала виразна неконсеквентність царської політики: з одного боку, наявнимъ було безмежне вживання козацтва на походи і фортифікаційні та каналні роботи в загально-імперськѣмъ масштабі, з другого — бажання, щобъ число спроможного для військової служби козацтва не зменшувалося.

¹⁾ Такі заборони існували й раніше, але, очевидно, не все з відповідними ефектами.

Тим часом переведення царського указу в життя було справою зовсім нелегкою. Мякотін твердить у третій книжці своїх „Очерковъ”, що Малоросійська Колегія в перші часи після видання указу з 16 квітня 1723 р. дійсно привернула чимало людей в козацтво. Але коли такі факти й мали місце, то, напевно, не було їх багато. Занадто вже швидко Малоросійська Колегія стала інституцією скорумпованою. І росіяни і українці, що були за часів Малоросійської Колегії впливовими репрезентантами системи, безперечно робили енергійні заходи, щоб не допустити до переведення в життя указу з 16 квітня 1723 р.

На початках свого гетьманування Д. Апостол енергійно взявся за козацьку справу, особливо в зв'язку з поборюванням скорумпованих полковників, чужинців, росіян та своїх українців і російської адміністрації на Україні. В попередньому розділі ми навели цілий ряд прикладів, коли гетьман приходив на допомогу населенню, а передовсім козакам, боронячи їх від своєвільства своєї і чужої влади. І це справді було потрібно: полковники Маркович, Василь Танський, Милорадович, Хрущов, Пашков, військові російські командувачі: Вейсбах, Дуглас, Роп, команданти поодиноких російських залог: Чічерін, Яковлів, Скорняков-Писарев, Толбухін, все це були люди, які грали на Україні першорядну роль і використовували її для надужитя над населенням і козаками.

Такі випадки, як притягнення козаків до персональних робіт у полковників, полкової старшини і взагалі адміністрації, як збирання з них податків, своєвільно накладених різними представниками російської та української адміністрації, як гвалтовне відбирання козакам їх дворів та маєтків, або різного роду неправні заборони, — все це Апостолом енергійно поборювалось. Напр., універсалом з 29 листопада 1727 р. гетьман виносив перед око полковникові прилуцькому, що державці полку не мають права забороняти козакам у домах козачих горілку шинкувати, бо вже згідно з царським указом з 1726 р. козакам дозволено мати в своїх домах „шинки свободные”, заплативши покуховні гроші. На оборону козаків Апостол випустив цілий ряд універсалів, він же переводив контроль над виконанням своїх наказів, посилаючи в окремі полки навіть представників генеральної старшини для дослідження справ на місці і т. д.

Так само поставився він до добровільного і гвалтовного переходу козаків у підданство, в категорію селян. Щодо цього його, як і в справах надужитя над населенням і козацтвом, підтримав і царський уряд. Тільки цей звертався з особливим притиском проти української адміністрації та її центрального органу, Генеральної Військової Канцелярії, в той час як надужиття в значній мірі походили від чужинців і самих росіян. Царським указом з 10 липня 1728 р. ставилось на увагу Генеральній Військовій Канцелярії і всій старшині, починаючи з Генеральної, щоб козакам і посольству

„налог, обид и тягостей отнюдь не чинили”, особливо у козаків „Грунтов, земель и прочего недвижимаго не отнимали и тѣм их в подданство себѣ не привлекали и до разоренія не приводили”.

Але вже й до цього указу українська адміністрація на чолі з гетьманом Апостолом почала виразно припиняти „привлеченіє” козаків у посполство. Звичайно, тут тяжко було щось зробити загальними розпорядженнями. Навіть і спеціальні ревізії навряд чи могли точно встановити число людей, яких можна і повинно було звільнити від підданчих обов’язків і повернути до козачого стану. Здебільшого справа піднімалася тоді, коли хтось подавав скаргу на несправедливе привернення в підданство. Зразки такого повороту до козацтва на основі розпорядження Апостола, починаючи вже з 1727 р., наводить Мякотін у третій книзі своїх „Очерков”.

Але перехід козаків у підданство, особливо в зв’язку з їх економічною неспроможністю і продажем земель, залишився явищем, яке мало місце й пізніше — аж до останніх років гетьманування Д. Апостола.

Лазаревський у своїх відомих „Малороссійскихъ посполитыхъ крестьянахъ” подає на основі актів картину, намальовану стародубським полковником Дуровим, чоловіком ніби за своїм походженням незацікавленим у „притязаніяхъ” державців¹⁾. Дуров писав гетьманові в 1732 р.: „прошлаго 1731 г. всѣх сотен полку Стародуб. сотники, также майстрат Стародуб, и из ратуши погарской и мглинской урядники письменно в полковую канцелярію объявили, что в сотнях их и вѣдомствах владѣльцы духовніе також и мірскіе, бунчуковые и значковые товарищи и протчіе многое число козаков и мужиков зо всѣми их грунтами пахотными, сѣнокосами и прочими угодьями (в которых они живучи, козаки службу козацкую, а мужики тяглу посполитую отбывали) собою поскупляли, а иные грунты козачіе и мужичіе за долги и заставою попривлащали, и як тих искупных козаков, которые опродавшись весьма уже не имѣют с чего отбывать войсковой службы, так и мужиков в подданство себѣ, и нехотящих, поподворочали, отчего в службѣ войсковой козачей, також в довольствіе консистентов (військового постю) и во всяких денежных и хлѣбных до скарбу войскового податях и в прочих повинностях знатное учинилось умаленіе. И оставшіеся козаки и посполитіе, отбывая всякіе службы и повинности, в конец разорились, и весьма болш такой тяжести отбывать не могут...”

Але чогось тут Дуров, певно, не зрозумів. Протестувати проти продажу земель не було чого, бо купівля і продаж земель на Україні (зрозуміло, за винятком певних категорій, в першу чергу рангових земель) не була заборонена. Також і царський указ з 10 липня 1728 р. говорив, що невільно „отнимать” у козаків ґрунтів і земель,

¹⁾ Але сам Дуров поведився гірше, ніж свої власні державці, як це ми знаємо з актів.

себто брати силою або примушувати до віддачі. Отже зрозуміло, що Апостол відповідав (за Лазаревським) вказівкою на те, що на Україні „быть продажѣ свободной, кромѣ иноземцовъ. Нельзя возбранять куплю и продажу”. Фальшиве було в Апостола тільки те, що він посилався в цій справі на „Рѣш. п.”, тим часом як тут (п. 15) говорилося не про загальну купівлю і продаж маєтків, а тільки про право росіян на таку купівлю на Україні, що чужинцям в тім самим пункті заборонялось.

Щодо селян, то можливо найбільш маркантним явищем за часів Д. Апостола було те, що селянство вже стало замкнутою верствою, з якої вихід у другі верстви населення, напр., у козацтво ставав дуже тяжким або майже неможливим. Формачія окремих станів ішла дуже прискореним темпом: починаючи вже з Мазепи, старшина являла собою окремий стан, також і козацтво — в зв'язку з указом 1723 р. і пізнішими; особливо ж виразно помітно це у селянства. Принцип вільного переходу з одного стану в другий, на яким збудовано було по суті державу Б. Хмельницького, поволі завмирав.

Щодо цього дуже цікаві коломацькі статті гетьмана Івана Мазепи, які подають характеристичну вказівку на взаємовідношення між окремими станами. Тут у статті третій говориться про те, що козацького реєстрового війська має бути 30 000. А коли старих козаків — продовжує стаття — в окремих полках не вистарчить до загального числа 30 000, то, щоб доповнити недостачу, дозволяється приймати в козаки „мѣщанскихъ и поселенскихъ дѣтей”. Як бачимо, додаткове прийняття в козацтво навіть і селянських дітей для заповнення реєстру ще можливе. Про те саме говорять і окремі випадки навіть з останніх часів гетьманування Мазепи. Так у 1708 р. посполитий села Попової Гори, що належало Києво-Печерській Лаврі, полишивши свої землі, вийшов у с. Сірки, де купив землю у козаків і почав відбувати козацьку повинність. Його було записано в козацький компут, а прийняття мотивувалося тим, що він покинув свою земельну ділянку. Це робилося, не зважаючи на те, що в Коломацьких статтях у тім же п. 3 стояла заборона саме щодо монастирських підданих: „изъ мужиковъ въ реестр въ козаки не писать и не принимать”.

Але доба Скоропадського і Малоросійської Колегії була часом значного ослаблення української державности, а разом з тим значного закріплення стану поміщиків-державців на некористь селянства. За „природними” (з діда в батька) посполитими владущі вже рішучо заперечували право переходу з селянства в козацтво і вживали заходів проти такого роду переходів. Як твердить Мякотін (у третій книжці „Очерковъ”), „къ серединѣ XVIII в. въ малороссійской жизни уже твердо установилось правило, согласно которому посполитые не могли переписываться изъ посполства въ козачество”.

Але ознаки такого стану речей помітні і за гетьманування Д. Апостола. Як це ми знаємо з праці С. Шамрая „Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирними та магістратом в XVII — XVIII в.“, Апостол уже в 1729 р. звернув увагу київського полку на те, що отаман мотовилівський (київського полку) неналежно записує козаків у компути. В 1732 р. вийшов новий універсал Апостола, в яким він наказує київському сотникові Яремі Жили нових козаків у компут не записувати. У Мякотіна (в третій книжці „Очерковъ“) теж знаходимо подібні витяги з актів: в 1732 р. гетьман отримав донесення, що прилуцький полковник Гнат Галаган, не зважаючи на полкову старшину та її протести, „природних мужиків“, яких батьки й діди відбували посполиту повинність, вписував у козацький компут разом з полковим писарем. Апостол вислав для розсліду генерального хорунжого Горленка, і слідство виявило численні випадки хабарництва при прийнятті „нововписних“ козаків. Хабарі брали не тільки полковник і полковий писар, але й деякі інші члени місцевої старшини. Більше як сотня посполитих перейшла таким чином у козацтво. Апостол розпорядився, щоби винна старшина внесла взяті суми в подвійнім розмірі до Генеральної Канцелярії. Це розпорядження гетьмана було виконане. Отже виходить, що перехід посполитих у козацтво вважався за Апостола справою неправомірною — поготів, коли це робилося за хабарі.

Як і раніше, так і за Д. Апостола селянство ділилося на дві категорії: тих, що були зобов'язані послушенням у приватних або рангових маєтностях, і тих, що були вільними поселенцями Війська Запорізького. Перші мусили нести подвійні тягарі, працювати на своїх державців і разом з тим відбувати земські повинності, другі мали тільки ці земські тягарі, але звичайно в повному накладі, особливо так звані тяглі селяни, що володіли не тільки робочою худобою, але й землею та сіножатями, — на відмінність від „лезних“, що, не маючи осілости, переходили з місця на місце, і городників, що, маючи тільки садибу з городами, заробляли на хліб на чужій стороні, з половини або якимсь іншим способом.

Щодо підданих, зв'язаних зі своїми панами або урядами послушенням, то їх положення було, звичайно, найгірше, особливо коли вони залежали від приватних осіб. Безперечно, їм і тепер належало право свobodного виходу, право покинути свого пана, право переходу з місця на місце. І за часів Апостола не було інакше. Вже в „Статейнихъ пунктахъ“ (п. 13) з 1728 р. сказано було виразно, що селяни мають право переходу — „якъ въ Малороссіи въ томъ есть вольность“.

Але наприкінці гетьманування Д. Апостола, в 1733 році явився вже й перший проєкт державця М. Бороздни в справі обмеження таких переходів; другий подібний проєкт вийшов у 1738 р. з боку державця Андрія Войцеховича. Як відомо, виразне обмеження

прийшло за Розумовського, коли універсалом 20 лютого 1760 р. заборонено було приймати селян, невідпущених попереднім володільцем.

За Апостола це був тільки проєкт. Сам гетьман, як уже підкреслювала А. Єфименко в своїй „Історії Українського народу”, відхилив такого роду вимоги як незгідні з „правами і вольностями” народу.

Але право виходу ставило на порядок денний і справу з селянською землею. Тут неминуче поставав конфлікт між здавна осілим селянством і державцями: державець мав претенсію і на суто селянську землю, що знаходилася в його маєтності; селянин уважав себе в праві розпоряджатися по своїй волі землею, що належала йому з діда-прадіда.

Звичайно, питання врешті вирішене було на користь державців, але воно не стояло ще зовсім ясно за Д. Апостола. Правда, вже кілька місяців перед його вибором на гетьмана запало важливе рішення з боку Генеральної Військової Канцелярії, де виразно виявилось ставлення власть імущих до селянської землі при переходах селян. В „Протоколі отпусних писем” канцелярії під 16 січня 1727 р. занесено, ще у відповідь на промеморію Малоросійської Колегії післано промеморіал такого змісту: коли якийсь підданий перейде з одного села в друге, з підданства одного володільця у підданство другого, а в селі першоволодільця залишаться його підданого куплені чи некуплені ґрунти, то цьому підданому володіти ними, перейшовши до другого володільця, невільно і неможливо. З цього виходить, що принаймні існував примус продати землю, коли селянин покидав свого володільця.

Щодо обов'язків, то відношення між державцями і нсполитими-підданими вияснилось уже з кінця XVIII ст.: підданий мусів або відбувати панщину, або сидів на чинші¹⁾. Панщина виносила 2 дні на тиждень (пригадаймо собі відомий універсал гетьмана Мазепи з 1701 р.). А крім обов'язку працювати на пана піддані здебільшого мусіли віддавати своїм державцям і частину свого врожаю, так звану осенщину, в грошах чи натурою, доставляти їм певну кількість різної живкості (від вола до куніци), плодів, головни орхів, домашньої продукції (дерев'яного посуду, ниток і т. д.), іноді також бджільну і тютюнну десятину. Сюди належали також і так звані „куничные” гроші за дозвіл з боку державця брати шлюб і т. д.

¹⁾ Є. Радикова в статті „Гетьман Д. Апостол в ролі колонізатора” робить на основі опису маєтку Д. Апостола у Судієнка (т. I) висновок, що персональна залежність підданих у гетьманських володіннях була слабшою, ніж деінде. Як видно з опису, головні статті прибутку походять з чипшу-грошей (почасти натурою) і тягла. Бідніше населення (піші й т. д.) обложено менше; підусідки, напр., не відбували ніяких повинностей. Увесь штат гетьманських службовців складався з найманих людей. В персональній, але дуже незначній залежності знаходилися бояри, що вживалися до посилок, відбували сторожеву службу при замках і т. д.

Положення підданих селян було досить тяжке, особливо ще й тому, що повинності селянина не були законом виразно обмежені і нормувалися звичаєм. Державець міг збільшити повинності, оскільки мав силу і відвагу проламати освячені звичаєм відносини і не зустрічав спротиву з боку державної влади. Ясно, що селяни, коли їм державець надто дошкуляв, шукали виходу, напр., у тім, що йшли на слободи, де звичайно мали на перші роки пільги. Але слободи засновувалися здебільшого владущими людьми, старшиною і державцями на їх власних, часто куплених землях. І тут селянство з часом ставало в дуже залежне відношення до дідича: такий селянин не сидів уже на власнім ґрунті, хоч і зобов'язаний послушенством, але на ґрунті чужім, на який не мав ніякого права. Коли минали часи „слободи”, вільного від податків освоєння землі і влаштування господарства, то тоді обов'язки такого підданого вже залежали цілковито від ласки пана.

Відомо, що й Д. Апостол залюбки засновував слободи. Ще бувши полковником, він скупував землі в Хомутці, Сорочинцях і т. д. та притягав „прихожих” людей на слободи. Цього не покинув він, і ставши гетьманом. В 1729 р. куплено було на його ім'я ґрунти у Мглинській сотні Стародубського полку, за рікою Іпуттю. Особливим осадчим і доглядачам доручено було притягнути „захожих” людей на новонабуті землі. Так повстали слободи Далісичі й Дроків, в яких осіло не тільки українське селянство, але й захожі з Литви та Московщини. Гетьман передав пізніше ці слободи у власність бунчуковому товаришеві Петрові Іскрицькому, який доводився йому небожем.

Іншим виходом для такого знесиленого селянина, що не хотів залишатися в послушенстві того чи іншого пана, було йти в підсусідки. Щоб не бути в підданстві і не нести загальнонародніх повинностей, селянство продавало або кидало свої осілости і селилось у вільних хатах панів, козаків, духовенства і самих селян, виходило в сусіди, робилося підсусідками. За помешкання платилося грошима або персональною роботою. Ніяких договорів з хазяями не було. Такі підсусідки (очевидно, як неспроможні) були вільні від усяких повинностей, а жили з заробітків.

Категорія підсусідків почала формуватися наприкінці XVII ст. і стала досить помітною вже за Апостола. В 1732 р. зроблено було перелік підсусідських дворів у козаків і селян (підсусідків у державців — старшини і духовенства — не було обчислено, певно на старання самих їх хазяїв). Показалося, що на 78053 козацьких дворів припадало 8062 підсусідків, які мали пристановище у козаків, а на 112615 селянських дворів — тільки 4900. Як почасти помітив уже Лазаревський в „Малоросійськихъ посполитыхъ”, перевага козачих підсусідків пояснювалася тим, що їм у козаків легше було жити: вони могли тут вільніше розпоряджати своїм нерухомим майном; ко-

закам, які так часто мусіли відбувати походи, очевидно, була дуже потрібна помічна робоча сила, і вони знаходили її в підсусідках.

Лазаревський вираховує, що кількість селянських і козачих підсусідків становила загально 39000; це число треба ще значно збільшити, додавши невідому кількість підсусідків панських і духовенства. Це вже була поважна кількість, і з огляду на це правитель України князь Шаховской (на місці Апостола) поставив 1734 р. питання про оподаткування всіх категорій підсусідків. Старшина постановила, що підсусідки мають відбувати всенародні повинності супроти володільницьких підданих у пропорції до свого маєтку. Так для утримання консистентів постановлено було брати з підсусідків відповідно до спроможності 2 чи 3 коп. в місяць.¹⁾ Цариця Анна стверджує цю постанову, і з того часу число підсусідків стало значно зменшуватись.

Можна було, звичайно, скинути з себе занадто важкі підданчі обов'язки виходом або втечею за межі гетьманської держави. Відомо, що такі втечі були дуже численними за часів Малоросійської Колегії, коли не було кому боронити інтереси селян. Селянство втікало і на Правобережжя, і в Литву, і на Запоріжжя. Треба думати, що ці втечі при упорядкованих відносинах за Апостола коли й не зовсім припинились, то не мали вже масового характеру.

Про становище та значення міст на Україні-Гетьманщині подає Лазаревський у своїх „Полках” чимало ілюстраційного матеріалу. Він висловив гадку, що за гетьманування Д. Апостола міста цілком підлягали полковничій владі, в той час як Багалій („Судьба магистратського самоуправління в малоросійських городахъ XVII — XVIII в.”) заперечує цю тезу. Разом з П. Клименком („Місто й територія України за Гетьманщини”) треба признати, що універсалом Апостола з 1728 р. магистратські суди підпорядковано апеллятивній компетенції полкових судів, а магистратські фінанси віддано під контроль полкових канцелярій.

Отже це було не стільки підпорядкування, скільки контролю. Але й так це був значний виступ на користь полкової влади. П. Клименко навіть називає період Апостола періодом солідаризованості полковничо-гетьманської влади щодо міст.

Але ця солідаризованість зовсім не була такою послідовною, як це могло здаватися. Це робилося не на шкоду міста, а скоріше на користь його. Скріплюючи полковничу владу супроти міст, гетьман, здається, має на увазі і оборону їх проти дрібного старшинства, що через протекції підпорядковувало собі окремих мешканців міста. Також помітна і спільність виступів гетьманської та полковничої влади на безпосередню допомогу деяким містам. Відступається покуховне Чернігову, Новгороду-Сіверському та іншим містам. Київський полковник чи гетьман дарує місту Козельцеві 100 кіп грошей.

¹⁾ Щодо консистенських зборів, то підсусідки притягалися до повинностей вже три роки раніше, — очевидно, з розпорядження самого гетьмана, як це видно з ресестру 1729 р., яким унормувалося розподіл консистенського збору.

Що гетьман своїм універсалом з 1728 р. не видавав міст в безконтрольне розпорядження полкової влади, видно хоч би з того, що після 1728 р. появилися нові універсали Апостола, які обороняли окремі міста від тих чи інших встрявань полковника і його адміністрації. Скоріше треба вважати універсал з 1728 р. за тимчасову поступку полковникам; як ми вже казали, на меті малося не стільки віддати міста під контроль „місцево-територіальну”, полковницьку, скільки притягти цю місцеву владу на допомогу гетьманській центральній владі в захисті міст від дрібно-власницьких зазіхань. Зате після Апостола тенденція підпорядкування міст територіальній адміністрації розвивається дедалі сильніше і сильніше.

В загальному ж політика Д. Апостола щодо міст характеризується бажанням оборонити й підтримати їх права, самоуправу і їх економічний добробут. Після Мазепи, особливо за часів Малоросійської Колегії, положення міст значно погіршало. Місцева адміністрація почала знову підпорядковувати собі окремі цехи міст, вириваючи їх з-під компетенції місцевої самоуправи; вона ж вилучала з компетенції міст цілу категорію людей, які віддавалися під протекцію окремих представників старшинської верстви і тим виступали з підданства міста і з податкових зобов'язань щодо нього, вона ж обкладала міста новими податками та відбирала їм магістратські села, які грали для економічного добробуту міста чималу роль.

Безперечно, що Апостол поставився вразно проти усіх надужитъ. Ставши гетьманом, він, як і його попередники, не вагаючись, підтвердив тим значнішим містам, що мали самоуправу на підставі магдебурзького права їхні магдебурзькі права. Підтвердження такого роду (а також і на володіння магістратськими селами, що походили від попередніх царів¹⁾ або гетьманів) дано було, очевидно, всім містам, що мали на це право, хоч нам з „Матеріалів” Судієнка відомі тільки підтвердження, дані Стародубові універсалом Апостола з 7 листопада 1728 р., Ніженові універсалом з 17 січня 1729 р., зокрема ніженським купцям на підтвердження прав, признаних їм жалованою царською грамотою (універсал гетьмана з 8 лютого 1729 р.), Козельцеві універсалом з 10 лютого 1729 р.

Переглянемо деякі значніші міста і гетьманську політику щодо них.

В Києві, починаючи ще з XVII ст., все йшла вперга боротьба між магістратом, як представником інтересів міста, і козацькою адміністрацією. Положення міста, в якому сидів російський генерал-губернатор (за Д. Апостола був генерал-губернатором з 1731 р. відомий уже нам гра ффон-Вейсбах), губернатор та почасти адміністрація

¹⁾ Звичайно, міста шукали і отримували не тільки гетьманські, але й царські підтвердження щодо магістратських прав і володінь. Деякі міста, напр. Київ, підкреслювали навіть своє безпосереднє відношення до царя, до його ласки, і тут помічався свого роду сепаратизм щодо гетьманської держави і влади.

київського полку, було нелегке — хоч би вже тому, що контрольні права над містом належали не тільки гетьманові, але й генерал-губернаторові.

Місто мусіло боронитися і проти козаків і проти монастирів, які, знаходячися в місті, не підлягали магістратській владі та не несучи городських повинностей, робили конкуренцію міщанам, особливо щодо шинкування.

Це була дуже важлива справа. Магістратські прибутки Києва виносили в 1728 р. 4183 карб. 94 коп., при чім дохід від продажу напоїв місцевої продукції становив 67,5% загального бюджету.

Але й для київських козаків шинкування являло собою головний засіб до життя. Ще гетьман Мазепа універсалом з 16 липня 1694 р. забороняв їм з одного боку шинкування горілкою, а з другого боку дозволяв їм — очевидно, з огляду на їх нужду — вільне шинкування медом, пивом і брагою в стінах міста.

Київські війти дуже енергійно поборювали козацьку конкуренцію. Очевидно, тенденція була така, щоби взагалі зліквідувати козацькі двори в Києві. І, дійсно, число їх підупадає. В 1694 р. було їх 82, в 1696 р. — 67, за ревізією 1723 р. — 37 дв. За описом 1736 р. числилося 4 дв. старшинські, один двір козацький „среднего” і 20 дворів „нищетних”, всього 25 дворів.

Проти занадто енергійних засобів київських війтів мусів виступити й Д. Апостол. Війти конфіскували у козаків не тільки горілочні шинки, але й пивні, медові і бражні, що було дозволено Мазепою в 1694 р. У відповідь, мабуть, на скарги київського наказного сотника Уса та сотника Я. Жили вийшло два універсали, 1726 р. і Апостола 1729 р., в яких підтверджувалися права козаків шинкувати медом, брагою та пивом і заборонялось магістратові провадити на власну руку труси у козаків. Отже Апостол повертав до того стану, який був утворений ще універсалом Мазепа з 16 липня 1694 р.

Дуже милостивою була для Києва жалована грамота цариці Анни з 1730 р. Вона принесла місту значні полегшення: був скасований армійський постій на кондукторські квартирі, що заряділа була київська адміністрація, звільнено Київ від повинности надсилати робітників на „лінію” та від обов'язку давати підводи, заборонено шинкувати в домах полковничих, козачих і монастирських, скасовано захист протекціями в межах міста різних світських та духовних власників землі.

Щодо Чернігова, то його положення значно погіршало за часів Малоросійської Колегії, надто через „протекції” та порушення судових прав магістрату. Власники-протекціоналісти використовували міжгетьманські часи в той спосіб, що тягли і своїх підданих і міщан, які мали з ними справи, до суду полковника.

Апостол відновив права чернігівського міщанства і оборонив його від неправих учинків місцевої влади. Міщанство забезпечується

від конкуренції підданих різних власників, від так званих „протекцій”. Хоч козацької конкуренції щодо гуральництва в Чернігові і не скасовано, то все ж установлено фіскове право міста в справі виробництва й продажу козаками горілки.

В 1732 р. Апостол ще раз енергійно виступає проти чернігівської полкової і сотенної старшини: він забороняє їй заваджати міському урядові користуватися своїми маєтностями, наказує чинити послушенство війтам у магістратських селах при збиранні платежів, забороняє козацькій адміністрації притягати до свого суду міщан, забороняє їй втручатись у вагове, забороняє їй підтримувати і боронити „протекціоністів” і саму „протекцію”.

Подібну охорону міст з боку Д. Апостола бачимо і в відношенні до Новгород-Сіверського, Ніжена, Стародуба. З його окремих заходів треба згадати, що в Стародубі універсалом з 7 липня 1729 р. було упорядковано відносини в цехах слюсарським та пушкарським і піддано їх таким самим порядком, яким підлягали й інші цехи. Цікаво, що за 1733 — 1760 рр. стародубський магістрат утратив усі свої села — виразна вказівка на те, яку величезну економічну кризу переживало місто. За Д. Апостолом ситуація міста, очевидно, була гірша.

Про Ніжен ми трохи ліпше поінформовані з спеціальної розвідки П. Клименка „До історії м. Ніжена”. На його думку, після Мазепи Ніжен хилиться все більше до занепаду. Найбільш загрозливим було те, що ремісництво за Малоросійської Колегії поволі відірвалося від міста і підпорядковувалось козако-старшинській владі. 10 червня 1732 р. ніженський війт Петро Сергійович Тернавіот звернувся до гетьмана з заявою, що ремісники, які були номінально під ратушею, в дійсності самостійні: вони в своїй самостійності спираються, очевидно, на підтримку полковничої влади, якій дають ральцеві гроші. Два цехи — ковальський і музичський — навіть зовсім виїшли з-під ратушного уряду і захищаються козацькою вільністю. Ремісники не хочуть бути в послуху до ратуші, а цехи марно тратять гроші і нічого не платять у ратушну скарбницю. Через це міський уряд не може дбати про шляхи, про пожежну забезпеченість. Взагалі відірвання ремісництва від магістрату мало бути причиною фінансового зруйнування м. Ніжена.

У відповідь на прохання війта гетьман розпорядився наказом на ім'я ніженського полковника з 31 липня 1732 р. підпорядкувати цехи магістратові у фісковім і урядово-організаційнім відношенні. Ральцеві гроші не повинно платити; всі цехи мають платити податки до ратуші. Грецька колонія в Ніжені, що здобула собі вже раніше автономні права, теж користалася протекцією гетьмана. Подібно до своїх попередників він підтверджує універсалом з 10 січня 1728 р., що грецька ніженська церква залежить тільки від архієпископа київського і що греки й далі повинні мати свою самоуправу, також

і судову (для греків вищою апеляційною інстанцією був сам гетьман і генеральний військовий суд; суд козацький або магістратський не мав права розбирати їх справи). Також підвід з них, особливо з привілейованих купців, крім „самої нужної потреби”, не мали брати.

Залишається неясним, чи грецькі купці, осілі в Ніжені, мали платити податки, що їх несли ніженські міщани. Справа ця ще за часів Маазепи була спірною, хоч вирішено було її нарешті універсалом 1701 р. на користь грецьких купців, які звільнялися від місцевих обов'язків і платили тільки відповідні податки до козацької (себто державної), адміністрації. Не знати, як її вирішено було за Апостола. Те, що греків притягалося при „самої нужної потребі” до підвідної повинности, можливо є вказівкою на те, що греки все ж таки деякі обов'язки супроти міста нести мусили.

В Переяславі гетьман наказав притягти до виконання повинностей „подворчан”, тобто таких, які знаходилися під протекцією світських та духовних осіб. Так само наказано посполитим сіл манастирських (себто тим, треба думати, що жили в стінах міста) віддавати магістратові послушенство. Те саме торкалось і міста Полтави. Також і з солдатів (очевидно, російських), що були різниками переяславськими, наказано було універсалом з 11 липня 1729 р. брати повинності нарівні з іншими ремісниками міста.

Щодо росіян, то Апостол, розширюючи указ Верховного Тасмного Совета з 12 травня 1727 р. про ліквідацію російського масткового стану на Гетьманщині, розпорядився, щоб вислано було й російських торгових людей, а ті, що залишалися „по паспортам для торгівлі”, мали нести всі городські повинності. Малося на увазі, що російські купці випродадуть свої доми в українських містах. Принаймні універсалом з 9 листопада 1727 р. гетьман давав такий розпорядок щодо міста Глухова, яке між іншим не мало магідебурського права і стояло під управою глухівського сотника („о взиманіи всѣхъ городскихъ повинностей съ тѣхъ изъ нихъ, которые остануться въ Глуховѣ для распродажи своихъ домовъ”). Як відомо, царський уряд в „Рѣш. п.” (п. 15) скасував цю „распродажу” домів, посилавшись на те, що „продажа во всей Россійской Имперіи маетностей и протчаго недвижимаго (себто й домів) была свободна”.

До кінця XVII в. малі міста і містечка були в економічному відношенні більш-менш самостійні, дарма що вони судово й адміністративно злиті були з територіями. Але згодом постала сильна економічна залежність (крім іншої залежності) неупривілейованих міст і містечок від влади, себто від сотників.

Ще за Полуботка створюється солідаризована акція гетьманської і полковничої влади щодо ремісництва неупривілейованих міст і містечок. Полуботок був проти сотників і їх „протекцій”, якими відривалося ремісників з-під регуляміні і повинностей міста і містечка. Є підстави думати, що й Апостол продовжував цю політику. Ві-

домі є його заходи щодо полегшення становища мешканців малих міст і містечок. Так у згоді з царською грамотою він в універсалі з 26 жовтня 1728 р. розпорядився „о невзимані подвод почтовых, а на градских уездных без платежа прогонов и о невимаганню в пути з ратушей естных и питейных речей великороссийскими и малорусскими всякого чина людьми переезджающими”. Це, звичайно, в першу чергу торкалося малих міст і містечок, де самоволя переїзджаючих росіян або й українців могла себе значно сильніше виявити, ніж у розмірно великих містах з значно ширшими, забезпеченими маґдебургією правами.

Тепер звернемося до фінансових справ української держави часів Д. Апостола, в першу чергу до податкової системи. Тут висувасться на перший плян питання про верховий орган фінансового управління, про генеральних підскарбіїв.

Уряд генерального підскарбія постійно встановлено лише в 1728 р. Але він існував і раніше, хоч і не мав того значення, якого надано йому за Апостола. Гетьмани, починаючи з Богдана Хмельницького, безперечно, розпоряджали скарбом української держави без яких-будь обмежень. Роля підскарбія була скоріше звичаного скарбника, ніж міністра фінансових справ. Отакий „чигиринський козак Іван, гетьманський підскарбій” існував уже за Богдана Хмельницького, але функція виконувалася „з великими і частими перервами”, як зазначає Окиншевич. Про його обов’язки ми нічого не знаємо; можливо, що він завідував в першу чергу приватною скарбницею гетьмана. І за Брюховецького і за Многогрішного згадується в актах військовий підскарбій (ним був відомий Ракушка); за Самойловича ніби навіть під назвою „снерала військового”. За Мазепи уряду підскарбія, мабуть, не було. Він розпоряджався військовим скарбом зовсім самовладно, що викликало значне незадоволення старшини. Як безконтрольно і на шкоду українській державі завідувала українськими фінансами Малоросійська Колегія, про це ми знаємо з попереднього розділу.

Ясно, що відчувалася потреба упорядкувати не тільки податкову систему, але й фінансове управління, адміністрацію. Це розумів і Д. Апостол. Один із перших його наказів після обрання в гетьмани саме торкався і податкової справи, і фінансового управління. З його універсалу з 16 жовтня 1727 р. до Стародубського полку довідуємося, що він для збору доходів наказав призначити на кожну сотню двох „зав’довцев”, а над ними в полку двох чоловік з значних військових людей чи старшини, людей справних і чесних — для контролі і доброго порядку. Для прийняття від тих завідувачів прибутків „опредѣлен при нас” — каже далі гетьман — військовий підскарбій з помічниками.

Ми так і не знаємо, чи дійсно було призначено такого військового генерального підскарбія. Справа була, очевидно, немаловажною

бо Д. Апостол знову підняв її в п. 7 „Статейныхъ пунктовъ”: „Дабы прето по давнимъ обыкновениямъ какъ было за прежнихъ Гетьмановъ з належитыхъ приходовъ былъ устроень по управленію интересовъ Вашего Императ. Величества скарбъ войсковый, для котораго содержанія особливый имѣетъ быть подскарбѣй з Малороссійскихъ знатныхъ людей человекъ достовѣрный и присяжный зъ подручными себе шаферами, которые з-полковъ опредѣляются было погодно...”

Але відповідь російського уряду в „Рѣш. п.” (п. 7) була несподіваною: замість одного підскарбія призначалося двох, при чім одним з підскарбіїв мав бути росіянин. Ось як це обґрунтовувалося: „... а понеже о томъ войсковомъ скарбѣ, поскольку в Малороссіи того въ годъ въ зборѣ бывало, извѣстія не имѣется и вѣдать не почему; что прежніе гетманы доходы съ Малороссіи собирали по своему расположенію, за что отъ народа и жылобы доходили, также въ расходѣ тѣ собираемые доходы употребляли коль хотѣли, а у войсковомъ скарбѣ ничего не оставалось, наипаче же что тотъ зборъ бывалъ подъ веденіемъ Гетманского дому людей, какова непорядку ни въ которомъ Государствѣ нѣтъ, чтобы зъ народа Государственные доходы собирать, и оными партикулярнимъ особамъ користоваться, отъ чего народу была незносная тягость: сего ради Его Имп. Вел. милосердудя оныхъ своихъ подданныхъ, чтобы имъ впредь отъ такихъ непорядковъ тягости не было, и чтобы тотъ зборъ для облегченія Малороссійскаго народа въ настоящій порядокъ привестъ, повелѣлъ до предбудущаго указу для збору съ Малороссійскаго народу въ войсковою скарбѣ доходовъ учредить двухъ подскарбіевъ, одного изъ Великороссійскаго и одного изъ Малороссійскаго, которые опредѣляетъ по полкамъ доходы собирать, выбравъ изъ ратушныхъ урядниковъ и иныхъ зборщиковъ, собирая привозить въ казну какъ въ пунктахъ Богдана Хмѣльницкаго именно изображено...”

В 1729 р. царська влада і призначила двох генеральних підскарбіїв: українця А. Марковича, бувшого лубенського полковника, та росіянина Мякініна. Цей зворот справ був для гетьмана дуже неприємний: oprіч того, що росіяни в особі нового підскарбія клали свою руку на українські фінанси, було болюче бачити в складі нової установи свого ворога, ще й таку здеморалізовану особу, як Маркович.

На думку Лазаревського („Люди Старой Малороссіи”), посада генерального підскарбія залишилась без усякого значення. А. Маркович, який 11 років займав цю посаду, не мав жадного відношення до того скарбу, яким він мав управляти. В своїй відомій праці про генеральну старшину Л. Окиншевич приєднується до цієї думки.

Але той же Окиншевич в своїм „Звідомленні про відрядження до Москви” приходить на підставі нового матеріялу до цілком інших висновків і заперечує, що посада генерального підскарбія була тільки титулярною, без відповідної компетенції.

Вже в інструкції генеральному підскарбіві Мякініну з 29 квітня 1729 р. (аналогічну інструкцію мав отримати — як сказано в ній — і другий генеральний підскарбій А. Маркович), яку знайшов у Москві і вперше надрукував у „Звідомленні” Л. Окиншевич, довідуємося, що компетенції генеральних підскарбіїв були дуже значні.

В перших пунктах інструкції вичисляються категорії податків у зв'язку з відповідними постановами „Рѣш. п.” Далі говориться про те, що генеральні підскарбії, прибувши до Глухова, мають організувати в полках збір податків, вибравши собі збирачів з ратушних урядників та інших осіб. Гроші треба привозити в Глухів в зазначені терміни. Збирачі, стягаючи податки, мають записувати їх у книги, а щодо більших сум, то давати ще й відписи. Ті книги належить привозити в Глухів у розпорядження генеральних підскарбіїв. Як видно з інструкції, до компетенції підскарбіїв належали всі збори, за винятком індуктивного збору, який віддано було окремому „откупщику” на користь самої Москви. В індуктивний збір підскарбії отже не мали права втручатись.

Також і видатки з військового скарбу йшли через руки підскарбіїв. Тут треба розрізнити звичайні і надзвичайні видатки. Щодо звичайних видатків, себто на охочекомонні полки (їх залишено 3 по 500 чол. в кожному), на жолдаків, на військову музику, генеральну військову канцелярію, генеральну судову канцелярію (на річну платню в першу чергу) і т. д., — справа поладжується в той спосіб, що гетьман подає „вѣдомости в даче на кого-быть надлѣжить” („и на канцелярію при гетманѣ Скоропадском дано”), а підскарбії виплачують „жалованье”, але на „наличныхъ людей”. На артилерію з усією обслугою мають вони ж давати утримання з прибутків міста Коропа, що з цілим повітом передано для обслуговування артилерії.

Щодо надзвичайних видатків, то вони робляться „по гетманському разсмотрѣнію”, „по требованію гетмана”, напр., коли приїжджають посланці і гонці з чужих держав, яким видаються „кормовые деньги”, або коли свої посланці і гінці посилаються гетьманом до Москви, і „на прочіе подобные войсковые потребности и необходимые нужды”. На укази гетьмана з розписками (очевидно, про отримання грошей) видаються підскарбіями гроші, а самі укази і розписки записуються у відповідну скарбову книгу.

Підскарбії мають прибуткові і видаткові книги „за руками своими и за шнуром”. З таких книг повинно робити витяги в формі місячних рапортів, які щомісяця або щотретини року (по закінченні року — річні) висилаються „по указу” в Москву в Колегію Закордонних Справ. Про решту грошей, що залишилися в скарбниці після річних видатків, треба писати в Колегію Закордонних Справ і без указу тих грошей не витрачати.

Резидентів або міністрів при гетьмані (на той час князеві Олексієві Шаховському) наказувалося в справу зборів і видатків не

втручатись. За ним одначе залишалася контроля, право стояти за тим, щоби збори відповідали постановленим у „Рѣш. п.” та щоб поверх визначених зборів ніяких інших не збиралось і народові ні в чім „тягости” не було. До його компетенції належали також і контроля над тим, щоби гроші видавалися на дійсні військові або державні потреби.

Нарешті останній пункт рекомендує обом підскарб'їям співпрацювати „съ общаго совѣту и согласія” та „одному безъ другога ничего не дѣлать”, а також робити свою працю „прилежно и честно”, не брати хабарів і т. д.

Як бачимо, інструкція робила підскарб'їїв незалежними від гетьмана, не давала йому навіть контролі над ними. Вищим органом для генеральних підскарб'їїв була Колегія Закордонних Справ, перед якою відповідали обидва підскарб'її, а право контролі належало ще міністрові при гетьмані та й все.

Але чи так воно було і на практиці? Л. Окиншевич твердить у „Звідомленні” слідом за М. Слабченком („Организація хозяйства Украины”, т. IV), що генеральні підскарб'її мали широку та складну компетенцію; діяльність їх була дуже інтенсивна. Це вже видно з того, що генерального підскарб'їя з українців поставлено було в таблиці про ранги генеральної старшини на третє місце, після генеральних суддів і перєд генеральним писарем. І сталося це з царського указу, на підставі царської грамоти, яку надіслано було гетьманові з приводу інструкції. У підскарб'їїв була власна канцелярія зборів, до якої гетьман прикомандирував двох або трьох писарів або рахівників, а князь Шаховской — російських канцеляристів та двох копїстів. В їх розпорядженні знаходилася російська військова команда (глухівської залози) з 10 офіцерів і „пристойнаго числа” солдатів — для догляду над збирачами, для караулів і розсілок. Принаймні цього вимагала інструкція.

Як доводить Л. Окиншевич з відкритих ним документів Мало-російської Експедиції Сенату, в діяльності генеральних підскарб'їїв виявилася безперечна залежність від Колегії Закордонних Справ. До неї підскарб'її вдаються по вказівки в перші роки своєї діяльності навіть у досить дрібних справах.

Разом з тим військовий скарб взято з-під влади гетьмана, хоч 8-ий розділ інструкції з 29 квітня 1729 р. забезпечує йому деякі права щодо порядкування скарбом. На практиці одначе підскарб'її, правдоподібно, не сповіщають його навіть про стан державних прибутків і видатків. Вони сперечаються з ним за певні прибутки. Так 12 червня 1730 р. Апостол пише до канцлера Головкина, що збирання гетьманом доходів з даного йому на рангу Гадяцького Ключа підскарб'її тлумачать у той спосіб, ніби гетьман має отримувати доходи тільки з містечок і сіл, які „в моїм” (гетьмана) знаходяться володінні; з інших власників сіл, а особливо з усіх козаків, що в Ключі живуть,

думають вони брати доходи до скарбу військового. „І в тім — каже гетьман — від них чиниться мені спротив”. У жовтні 1730 р. гетьманові ставиться в догану, що він, мовляв, взяв собі „в дом” 1870 карб. 96 1/2 коп., належних до військового скарбу. З цього приводу винесено було справу перед Колегією Закордонних Справ, яка й мала дати відповідну постанову.

Вже з цих прикладів видно, що між гетьманом і підскарб'їями йшла постійна війна. Можна зрозуміти, що гетьман нелегко здавав свої позиції, бо дуже добре розумів вагу того, в чийх руках будуть знаходитися державні гроші. Безпосереднє розпорядження українськими прибутками і видатками було занадто важливим засобом в руках голови української держави, щоб його без боротьби зректися.

Чим закінчилася війна, ми не знаємо. Доказів, які подає Окишевич, занадто мало, щоби скласти якийсь певний образ. Ясно, що роля генеральних підскарб'їв і Колегії Закордонних Справ в управлінні українським скарбом була значнішою, ніж раніше думалося. Гетьман був, безперечно, зв'язаний у своїм розпорядженні військовим скарбом. Про це свідчить, напр., такий дрібний, але характерний факт, що Апостол, прийнявши до себе на посаду другого лікаря-доктора Бенедикта Бака, просив (13 квітня 1730 р.) Колегію Закордонних Справ про затвердження відповідної суми (або „по моему умотр'їню”) на утримання лікаря і на медикаменти.

Але з другого боку ніяк не можна було зовсім обійти гетьмана. Звичайні видатки йшли за певними твердими нормами, але надзвичайні видатки — це вже була справа, де мав рішати про потребу сам гетьман. Також і збори з населення не могли накладатися самими підскарб'їями. Це залишалося за гетьманом і його центральним органом, як це видно з цілого ряду універсалів, напр., у справі „рацій” і „порцій”. Унезалежнення скарбниці безперечно утрудняло гетьманові завідування фінансами України, але не робило його неможливим. Не підскарб'її, але Д. Апостол установив перший твердий український бюджет на потреби військової генеральної канцелярії, компанійських полків, генеральної артилерії і т. д., на що з обрахунку, зложеного гетьманом, потрібно було 143 408 карб. річно.

Справа державних податків на Гетьманщині за часів Д. Апостола має свою довгу передісторію. Основним щодо цього був указ царя з 16 квітня 1723 р., яким оголошувалися недійсними всі податкові привілеї старшини та державців і заповідалося зменшення самих податків. Деякі важливі збори (збори з куф'ї і казанів, тютюнова десятина, військове й інше), від яких були вільні старшина, знатні козаки та військові товариші, державці церковні й монастирські, наказано було брати з усіх, не виключаючи нікого. Зменшення податків торкалося таких категорій: записне від казанів і від казанів, що мед ситять, з возів за пропускні квити „от приїзжих на м'єсто”, з продажу коней та іншої худоби, з привізного всякого хліба, з міщан

посполитих за робочих коней, мазепинщина з посполитих людей, празникове з козаків і посполитих, з підсусідків козачих і селянських, від різних комор що збиралося сала, від бобилів, що не мають ґрунтів, з піших людей із хат, стація з посполитих і підсусідків кінних та піших, з кожного козацького двору ралець.

Але не так сталося, як оголошувалось. Малоросійська Колегія, перебираючи тим же указом управління фінансами України, мала в своїх руках усі прибутки держави і повинна була їх доставляти в царську скарбницю замість гетьманської, як воно робилося раніше. Це було справжнє, основне завдання Малоросійської Колегії, а щоб тих доходів було більше, то та сама Колегія, як ми вже знаємо з попереднього розділу, почала винаходити нові податки, і, дійсно, податковий тягар уже в ближчих роках значно збільшився.

Такі порядки панували і за часів недовгого царювання Катерини I, і лишень за Петра II волею Меншікова Верховний Таємний Совет розпорядився указом з 12 травня 1727 р. знести податки, накладені Малоросійською Колегією, і збирати тільки грошеві і хлібні податки, які згідно з пунктами Б. Хмельницького збиралися за його наступників.

Д. Апостол зараз же після виборів посилив використати цей указ і розіслав по полках універсал з 16 жовтня 1727 р., де він оголошував недійсними всі збори, заведені Малоросійською Колегією під орудою Вельямінова. В дійсності правляча верства на чолі з Д. Апостолом використовувала нагоду, щоби визволити старшину разом з військовими і значковими товаришами, з монастирськими і церковними власниками від того податкового зрівняння з іншими станами, яке зацінював був уряд Петра I. В гетьманському універсалі вичисляються до дрібниць усі категорії податків, від яких упривілейовану верству звільнялося, починаючи від покуховних, бджолиних, тютюнових датків, части військової і т. д.

Ще раз підтверджується те саме універсалом з 20 січня 1728 р.: гетьман наказує виключити „старшину, знатных козаков и войсковых товарищей, монастирских і церковных владѣльцев, од взиманія доходов войскових з собственных казанов, шинков, млинов . . . и протчих заводов, продажей и угодій”, а за те збирати з інших категорій, як то „з мѣщан урядових и безурядових, з мѣских посполитих и уездных людей надлежащих, що з них збиралося, також з рядових козаков и з поданных владѣльческих духовных и мирских с казанов, з ярмарков і з шинков, також и протчое . . .”

Але разом з тим гетьман боронить і деякі права звичайного козацтва. напр., універсал з 29 листопада 1727 р., хоч і заадресований був до полковника прилуцького, мав проте загальне значення: на спроби державців прилуцького полку забороняти козакам шинкувати горілку Апостол відповідає категоричним наказом, що всякому

козакові вільно мати в своїм домі шинок чи шинки, заплативши покуховні гроші¹⁾.

Такої самої лінії тримався Д. Апостол і в статтейних пунктах (п. 7). І тут маються на увазі в першу чергу інтереси старшинсько-державського стану, хоч він і старшина ховаються тут за козацький стан взагалі. Мова йде не стільки про зменшення податків, взагалі, скільки про те, щоби „духовний чинъ и козацкій станъ” царською ласкою звільнено було від поборів „по прежнему”.

Але царський уряд залишився на позиції податкового зрівняння всіх станів, заведеного Петром I, і не звільнив від того старшину та духовних державців. В п. 7-ім ми читаємо: до нового указу цар наказав збирати у військовий скарб тільки з промислів, а саме „покуховное и скатное, з продажнаго вина в шинки и въ отвозъ въ Великороссійскіе города, да з дегтю, также покуховное и скатное з винокурнихъ казановъ. А зо пчель и за табачную десятину (кромъ козаковъ), въ ярмарки и торги з кунецкихъ людей з продажныхъ товаровъ, изъ хлѣба мѣрки, зъ мостовъ, зъ перевозовъ и зъ гребель зъ проижджаючихъ людей, съ откупныхъ разныхъ статей, зъ ратушнихъ сель годовой платежъ и за живность. И собирать тѣ сборы со всѣхъ владѣльцовъ и съ монастырскихъ, которые такіе промыслы имѣтъ будутъ; а сверхъ того и иныхъ никакихъ сборовъ ни на кого изъ Малороссійскаго народа безъ имяннаго Его Импер. В. Указу отнюдь не покладывать, и ни въ чемъ ихъ не тяготить...”

Загалом, як підносить П. Нечипоренко в своїй статті про „порції” і „рації” на Гетьманщині 1725 — 1750 рр., існували в другій чверті XVIII в., себто й за Апостола, такі податки: покуховне, тютюнова та медова десятина, поколющина (від кожного млинового кола), осенщина (збір від урожаю), скатне (від викоченої на віз куди горілки на продаж), ратушний збір, збір гетьманові на булаву, збір натурою на гетьманську кухню продуктами і городиною, на утримання війська сердюків та компанійців, за перевіз чи переїзд (через греблю, міст, порон тощо), на полкову та сотенну старшину, на церкви та монастирі, ярмарковий збір (очевидно, сюди виходило декілька вищеназваних податків), а ще зокрема порційний та раційний податок на утримання консистенського російського війська.

Відомо, що за Малоросійської Колегії всі доходи гетьманської держави в принципі (себто поза видатками) йшли до царської казни. Після відновлення гетьманату знову стало на чергу питання, що зробити з цими доходами. Вирішено було, що вони мають йти в українську державну скарбницю.

Але і в цім питанні російський уряд не був консеквентний. Зроблено було виїмок щодо індукти.

¹⁾ Покуховні гроші прийшли після Мазепи на місце оренди, як це видно з указу Генеральної Військової Канцелярії до стародубького полковника Пашкова з 19 травня 1727 року.

Саме індукту Петро І уже на початках гетьманування Скоропадського передав в оренду відомому балканському фінансистові Саві Рагузинському, що було порушенням української фінансової автономії. Традиційна оренда індукти виносила 10000 карб., але вже Малоросійська Колегія, пускаючи відкуп індукти на ліцитацію російським купцям, підняла цю суму до 18000 карб.

З того часу індукта помітно поширила обсяг свого значення. Залишається враження, що вона до певної міри заступила і евекту; недурно ж у статтейних пунктах (п. 14) говориться, що й „прежде сего зъ тыхъ только товаровъ взималась индукта, которые зъ заграницы въ Малую Россію привожены, и зъ Малой Россіи за границу вывожены бывали”. Тепер у наслідок підвищенню орендної суми Малоросійською Колегією орендатори індукти, щоби щось заробити понад 18000 карб., почали обкладувати індуктою всі товари — і навіть предмети, доконче потрібні в домашньому вжитку, які загалом продавались по українських містечках і по українських ярмарках.

Це було проти права і звичаю, і зрозуміло, що тут українці за Д. Апостола виявили найбільший спротив. Сам гетьман ще 28 квітня 1728 р. наказав з Москви панові Старісвичені, який, очевидно, мав відношення до індуктивного збору, затримати його в цілості при собі, не передаючи належних грошей ні до гетьманського двору, ні до канцелярії гетьманського міністра, і чекати в цій справі царського указу і повороту гетьмана на Україну.

Очевидно, з українського боку сподівалися, що справа з індуктою полагоджена буде корисно для українців. В статтейних пунктах (п. 14) Апостол просив залишити індукту в диспозиції і скарбі гетьмана і з притиском вимагав зменшення оренди на індукту до 10000 карб. „для общественной пользы и облегченія”.

Відповідь російського уряду в „Рѣш. п.” (п. 13) була рішуче відмовною: „Индуктѣ быть на откупѣ, какъ и нынѣ есть, и откупные деньги принимать въ казну Его Имп. В., понеже сей сборъ индукты не съ однихъ Малороссіянъ, но и зъ Великороссійскихъ и съ пріѣзжающихъ изъ заграницы иноземныхъ купцовъ, и отъ того народу Малороссійскому отягощенія быть не можетъ, а откупщикамъ брать индукту по прежнему обыкновенію, и буде откупщики что зверхъ прежнихъ обыкновеній зъ народу Малороссійскаго ввели брать излишнее, о томъ освидѣтельствовать, и те излишніе зборы отставить; а кому и какіе знатные побочные датки тѣ индукторы учинили, о томъ Гетману прислать извѣстіе”.

Але як справа виглядала в дійсності, довідемося з деяких фактичних даних. Після відкупників оренди, росіянина Шереметцева (1722), ніженського грека Мамонтова (з 1724 р.) і Петра Стерівича (з 1725 р. — „прежняго откупщика”) указом Сенату з 1726 р. оренду індукти передано на 4 роки Гаврилі Рагузинському за „прежній” откуп у висоті 18697 карб. 62 коп. Вже в 1729 р. поновлено контракт

з Гаврилом Рагузинським „съ предбудущаго 1730 г.” на 20 років на тих самих кондиціях (18697 карб. 62 коп. річно).

Але недовго довелося йому покористатися новим контрактом. Нова цариця Анна скасувала розпорядження попереднього царя і наказала 18 листопада 1731 р. передати відкуп українцеві. Взято було на увагу рекомендацію самого гетьмана, і відкуп отримав „прежній откупщик”, ніженський війт Петро Стерівич за 20 000 карб. річно на 6 років, починаючи з січня 1732 р.

Саме наприкінці гетьманування Д. Апостола, коли вже не гетьман, а російський міністер грав першу роль, маємо згадку про якусь незгоду в справі індуктивних зборів між росіянами і відкупником. В журналі Кабінету Міністрів відзначено під 30 травня 1733 р., що надійшов рапорт міністра князя Шаховского про арешт і слідство над відкупником. З журнального запису за 9 червня 1733 р. дізнаємося, що міністер допитував графа Саву Рагузинського в справах малоросійської індукти, в якій він разом з своїм небожем Гаврилою грав ролю компаньйона, товариша відкупника Стерівича. В цій же справі Журнал подає під 29 серпня 1733 р. донесення Шаховского в цій справі разом з чолобитною від малоросійських індукторів про звільнення Стерівича з-під арешту і про інші, з тим зв'язані справи. Чим скінчилося слідство, ми так і не знаємо.

Але ясне одне: російський уряд не поступився навіть у справі зменшення оренди, як цього просив Апостол і інші урядові українські особи. Навпаки, її було підвищено до 20000 карб. річно, і таким чином населення мусіло нести ще більші тягарі, ніж раніше.

Дуже важливу роль почав грати з часів Скоропадського консистенський збір на Україні, про що ми вже згадували в попереднім розділі. В статтейних пунктах (п. 5) Апостол просив звільнити Гетьманщину від постою „войскъ армейскихъ”, які таким тягарем лягли на українське населення, і тим самим звільнити його від консистенських зборів. Вказувалось на те, що через консистенські збори посполите населення почало розбігатися за кордони держави і що козацтво приведене в крайню убогство. Підкреслювалося, що Петро I сам обіцяв піти українцям щодо цього назустріч: коли прийде до спокійних часів, „тогда великая убавка (військові) будеть”.

Але всі ці аргументи не помогли. В „Рѣш. п.” (п. 5) було дано відмовну відповідь та й ще з фальшивим посиланням на пункти, постановлені ніби в згоді з попередніми гетьманами, що російське військо мало й далі стояти на Україні.

Отже консистенські збори і за Апостола продовжували доводити чималу частину населення до зубоження. Збори були підставою існування російських військових частин на Україні, але військові начальники тим не задовольнялись. Ми в минулیم розділі вже говорили про те, що з боку російського командування на Україні і центральних російських інституцій вийшов проєкт здобути на Геть-

манщині землі у власне розпорядження, навіть ціною 'відмови від консистенських зборів. Але царський уряд відмовив, бо такий розпорядок викликав би занадто велике незадоволення українців.

Поодинокі спроби фактичного захоплення земель одначе мали місце і далі, і гетьман енергійно виступав проти таких явищ, як і взагалі проти зловживань російського війська (незаконне вживання козаків для пошти „драгунской”, притягнення посполитих на роботи і т. д.). Так напр., універсалом з 16 квітня 1728 р. (з Москви) наказувалося п. п. управляючим післати від себе указ до полкової старшини полтавського полку, щоб вона без наказу з Колегії Закордонних Справ і без особливого гетьманського ордеру ніяких земель Полтавського полку ні під гусарський, ні під інші російські полки для поселення не відводила і вимоги такого роду генерала Вейсбаха не виконувала.

Перед тим, як перейти до короткого розгляду консистентських зборів за Апостола, мусимо звернути увагу на те, що чомусь на український бюджет положений був, крім консистентських зборів, додатковий тягар утримання гарнізону м. Києва та деяких інших спеціальних формацій. Це робилося, хоч російська адміністрація в Києві мала свої джерела прибутку; напр., на її користь ішли податки з старообрядців Стародубського і Чернігівського полків, які податково підлягали саме київській російській адміністрації. Не забуваймо, що в російську казну надходили також прибутки з оренди української індукти.

Вже 10 червня 1728 р. українська влада зверталася до Колегії Закордонних Справ з проханням, щоб не вимагалось від військового скарбу давати гроші на утримання гусарських офіцерів і рядових (сербського гусарського полку в Києві), також „на жалованье” чугуївським калмикам та козакам і вдовам та сиротам їхнім, а видатки робити з інших фондів — з огляду на те, що гроші, які є в українським військовим (державним) скарбі, потрібні на видатки „внутрь” Гетьманщини.

Але й тут вищі російські інстанції не взяли під увагу українських прохань. Згідно з новим розпорядженням Колегії Закордонних Справ гетьман видав (з Москви) 4 липня 1728 р. універсал до пп. управляючих і на ім'я Генеральної Військової Канцелярії та Генерального Суду, щоб вони з зібраних на Україні грошей приділили 3000 карб. на утримання гусарських офіцерів і салдатів у Києві на руки київського віцегубернатора Штока, а також видали відповідну суму в порозумінні з канцелярією міністра Наумова на утримання чугуївських калмиків, козаків і сиріт та вдів їх „за хлѣб деньгами”¹⁾ на другу половину 1728 р. 12 серпня 1728 р. Апостол звернувся в тій же справі знову до пп. управляючих з указівкою на потребу виплатити гу-

¹⁾ Видавалось і натурою.

сарам у Києві, крім 3000 карб. за 1728 р., ще „доимочних” за минулий 1727 р. у висоті 1382 карб. 27 коп.

Але вимоги до українського скарбу на тім не кінчалися. Віце-губернатор Шток вимагав поверх присланих 3000 карб. ще 5000 карб. і т. д. В цім він спирався на постанову Колегії Закордонних Справ з червня того ж 1728 р.

Щодо консистенських зборів, то їх видавалося на 10 російських полків, що стояли на Гетьманщині, натурою (провіянт і фураж), так званими „порціями” і „раціями”. Як знаємо з розвідки П. Нечипоренка про порції і рації, саме гетьман Апостол в 1729 р. унормував і привів до порядку систему консистенських зборів. Нормалізацію переведено було в той спосіб, що призначалося рівне число порцій і рацій (дві порції дорівнювали одній рації), а всього 13050 порцій і 13050 рацій, при чім приблизно на 10 дворів припадала 1 порція і 1 рація, себто розкладалося на 130500 дворів. З реєстру 1729 р. маємо для 10 полків такий підрахунок: з загального числа 69287 козаків 8000 виключалося як таких, що або були в низовім поході, або відбували службу та стояли на форпостах. Залишалося 61287 ч., яких з огляду на їх козацький стан обложено було на половину; отже маємо $30643\frac{1}{2}$ ч. До цього числа приходило ще 100955 дворів усіх посполитих та їх підсусідків, а також і козачих підсусідків. Отже загальна сума виносила $30643\frac{1}{2} + 100955 = 131598\frac{1}{2}$).

---

¹⁾ Віймово виплачувалося замість порцій і рацій грошима. За Нечипоренком вартість порцій і рацій змінювалася в залежності від часу і території. Він враховує для Чернігівського полку середню вартість порції для 1728 р. в 49 коп., а рації — в 1 карб. З універсалу Апостола до всіх полків з 3 грудня 1731 р. довідуємося, що в випадку виплати грошима треба було платити „по табельнымъ цѣнамъ”, а саме за порцію $41\frac{3}{4}$ коп., а за рацію 95 коп.

З реєстру Апостола з 1726 р. виходило б, що інші категорії населення (звичайно, в першу чергу вищі), включно до міщан і міст, консистенському зборові не підлягали.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

А. А., Казенные кабаки въ Кіевѣ (1721 — 1734 гг.). Кіевская Старина 1893, II.

Акты Южной и Западной Россіи, т. X.

Андріевскій А., Указъ 1734 г. о бытіе въ Кіевѣ войтомъ Козьмъ Кричевцу и свѣдѣніе объ исправленіи въ 1739 г. должности кіевского войта Быковскимъ. Кіевская Старина 1891, V.

Барвинскій В., До питанія про індукту та евекту в Гетьманщині. Наукові Записки Науково-Дослідчої Катедри історії української культури, Харків 1927, т. VI.

Барвинскій В., Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII — XVIII вв. Харьковъ 1909.

Василенко М., Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Гадяцкаго полка 1729 — 1730 гг. Изданіе Полтавского Губ. Статистич. Комитета Полтава 1893.

Василенко М., Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Кіевского полка 1729 — 1730 гг. Чтенія в Истор. Об. Нестора Лѣтописца, Кіевъ 1892, кн. VII.

Василенко М., Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Нѣжинскаго полка 1729 — 1730 годовъ. Черниговскій Земскій Сборникъ і окремо-Черниговъ 1901.

Грушевська Ол., З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині. Історично-географ. збірник Укр. Ак. Наук, Київ 1927, т. I.

Грушевська Ол., З побуту старшини XVIII в. Науковий Збірник за рік 1926 історичної секції Укр. Ак. Наук.

Джиджора І., Економічна політика російського уряду супроти України в 1710 — 1730 рр. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ 1930.

Джиджора І., Реформи Малоросійської Колегії на Україні в 1722—23 рр. „Україна в першій половині XIII в.“, Київ 1930.

Джиджора І., Україна в першій половині 1738 р. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ 1930.

Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича, Кіевъ 1895, II; 1897, III.

Іконниковъ С., Кіевъ въ 1654 — 1855 гг. Кіевская Старина 1904, IX, X, XI, XII.

Клименко Пилип., До історії м. Ніженя. Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Ак. Наук, Київ 1927, кн. 15.

Клименко П., Місто й територія України за Гетьманщини. Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, Київ 1926, VII — VIII.

Козубенко Ксенофонтий, Слідство про хутори в сотнях яготинській та березанській 1730 р. Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, Київ 1928, кн. 17.

Лазаревський А., Акты по истории монастырскаго землевладѣнія въ Малороссіи (1636 — 1730 гг.). Чтенія въ Общ. Нестора лѣтописца, Київ 1895, V.

Лазаревський А., Генеральное слѣдствие о маѣтностяхъ Черниговскаго полка (1729 — 1730 гг.). Черниговъ 1892.

Лазаревський А., Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648 — 1783 гг.), Київ 1908.

А. Лазаревський, Люди Старой Малороссіи. Київская Старина 1884, I.

Лазаревський А., Описаніе Старой Малороссіи. Матеріали для исторіи заселенія, землевладѣнія, управленія. Т. I. Полкъ Стародубскій, Київ 1888. Т. II. Полкъ Нѣжинскій, Київ 1893. Т. III. Полкъ Прилуцкій, Київ 1901.

Лазаревський А., Павелъ Полуботокъ, Русскій Архивъ, 1880, I.

Лазаревська К., Генеральне Слідство про маѣтності Лубенського полку, Український Архів 1931, т. IV.

Лазаревська К., Генеральне Слідство про маѣтності Стародубського полку. Український Архів 1929, т. I.

Маркевичъ Н., Исторія Малороссіи, Москва 1842, т. III.

Молчановскій Н., Бюджетъ г. Кіева въ срединѣ XVIII в. Київская Старина 1898, I.

Мякотинъ В., Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII—XVIII в. Прага 1926, т. I, вип. 2; т. I, вип. 3.

Мякотинъ В., Генеральное слѣдствие о маѣтностяхъ Переяславского полка. Сборникъ Харьков. Истор.-Филол. Об., т. VIII.

Нечипоренко Прокіп. До характеристики податкової політики уряду Елисавети. Науков. Збірник за рік 1927 істор. секції Укр. Акад. Наук.

Нечипоренко Прокіп, Про „порції” та „рації” на гетьманщині 1725 — 1750 рр. (Матеріали про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Черніговському та Ніженському). Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, Київ 1928, кн. 20.

Окиншевич Л., Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. Праці Ком. для виучув. істор. зах.-руськ. та укр. права, Київ 1926, II.

Окиншевич Л., Звідомлення про відрядження до Москви (травень-липень року 1926). Праці Ком. для виучув. зах.-руськ. та укр. права, Київ 1927, III.

Полное Собраніе Законовъ, т. VII і VIII.

Радакова С., Гетьманъ Д. Апостоль в роли колонизатора, Київская Старина 1891, VI.

Раскольничьи слободы въ Черниговщинѣ въ первой половинѣ XVIII в. Київская Старина 1886, X.

Руднів В., Фіансовий стан гетьманщини за Петра I. Науков. Збірник Укр. Акад. Наук за 1925, Київ 1926.

- Сборникъ Импер. Русск. Истор. Общ., т. 63, 69, 79, 84, 94, 106, 120,
Слабченко М., Господарство Гетьманщини XVII — XVIII ст. т. I. Зем-
леволодіння та форми сільського господарства. Одеса 1923.
Слабченко М., Малоросійській полкъ въ административномъ отноше-
ніи. Одесса 1909.
Слабченко М., Организация хозяйства Украины от Хмельниччины
до мировой войны, Одесса 1925, IV.
Слабченко М., Протоколь отпускныхъ писемъ за гетмана Апостола
1728 года, Одесса 1913.
Судіенко М., Матеріали для отечественной исторіи. Київъ 1853, I.
Тищенко М., Гуральне право на право шинкувати горілку на Лівоб.
Укр. до кінця XVIII ст. Праці Ком. для вивч. історії західньо-руськ.
та українського права 1927, т. III.
Ткаченко М., Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII
— XVIII в. Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, Київ 1931,
кн. 26.
Харлампович К., Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII —
XVIII ст.) Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Ак. Наук, Київ 1929,
кн. 24.
Ходатайство гетмана Апостола о назначеніи въ Глуховѣ второго
доктора. Киевская Старина, 1902, II.
Шамрай Сергій, Боротьба козаків Київської сотні з київськими ма-
настирями та магістратом в XVII — XVIII в. Україна, Київ, 1930, т. 39.
Яковлів А., Українсько-московські договори в XVII — XVIII в. Пра-
ці Українськ. Науков. Інст., Варшава 1934, т. 19.

ІНДУСТРІЯ І ТОРГІВЛЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА Д. АПОСТОЛА

Індустрія й торгівля грали неоднакову ролю в житті Гетьманщини. Спроба індустриального розвитку стоїть у зв'язку з меркантилістичною політикою центрального уряду, з загальними потребами цілої російської імперії. Вони українське суспільство і український уряд на чолі з самим гетьманом мало цікавлять або вважаються попросту недоцільними. Зате увага гетьмана і зацікавлених кіл звертається особливо пильно на торгівлю України, на розвиток її, особливо з закордоном, на захист українського купецького стану і т. д.

Про сільське господарство ми тут особливо говорити не будемо. Воно було зрештою в такому самому стані, як за батьків і прадідів. Деякі зауваги щодо цього зроблено нами в монографії про Мазепу, і туди ми й відсилаємо читача. Тут згадуватимуться тільки деякі галузі сільського господарства в зв'язку з індустрією.

Як у другій половині XVII та на початку XVIII ст., так і тепер головним центром індустрії була і залишилася північна Україна, де деякі природні багатства, особливо наявність численних лісів, при бідності на добру орну землю сприяли розвитку української індустрії. Саме тут, на Чернігівщині, Стародубщині і т. д. постали великі старшинські маєтності (а в Київському полку в першу чергу монастирські), вже за часів Мазепи стала тут на ноги старшина, що не тільки вела сільське господарство в своїх маєтках, але й виросла до значення індустриального магнатства, а почасти й великої торговельно-підприємницької групи.

В першу чергу треба згадати про ті промисли, що стояли в зв'язку з сільським господарством і на які звернув свою особливу увагу російський уряд. З ґрунтовної праці Оглоблина „Очерки истории украинской фабрики” ми знаємо, що вже Петро I дбав про розвиток на Україні важливих галузей сільсько-господарської промисловости. Особливо турбувався він заснуванням вівчарних, кінських, шовкових і тютюнових заводів, себто підприємств на велику скалу. Зрозуміло, що в основі російської ініціативи лежало бажан-

ня створити дешевого поставника сировини для російської мануфактури.

Щодо вівчарства, то тут був і спеціальний інтерес, а саме потреба умундирування нової російської армії. Саме з вівчарством не було так просто. На Гетьманщині було чимало овець; деякі державці володіли цілими стадами; напр., лубенський полковник Маркович мав отару овець у 1000 штук.

Але російський уряд рішив поставити вівчарство на Гетманщині ще на ширшу ногу. Задумано було створити великі казенні вівчарні типу ферм-фабрик. Для керування такими великими підприємствами треба було знайти спеціалістів вівчарської справи, яких за свідомством гетьмана Скоропадського в 1722 р. саме для великих масштабів на Україні не було та не було й підхожих місць для нових заводень.

Відкриття вівчарних заводів було тягарем для українських селян. На них упав обов'язок віддати третю вівцю для зформування заводів, при чім вони, звичайно, віддавали найгірші екземпляри. Також не було видно з їх боку великої охоти плекати вівчарні, що положено було теж на їх плечі.

Така примітивна організація справи не віщувала нічого доброго. І, дійсно, вже на початку гетьманування Д. Апостола великі вівчарні знаходилися просто в катастрофальному стані. На донесення ніженського полковника гетьман дав 14 листопада 1727 р. розпорядження, яке приносило по суті часткову ліквідацію великих вівчарень: „когда обыватель по указу и регламентамъ тих отобранних овец весьма содержать не могут, велѣл оніе в цѣлости господарям их поразбѣрать и о добром надзираніи содержать до дальшого указу”.

В додаткових пунктах (п. 5) з 18 березня 1728 р. Апостол указував на те, що малоросіянам від доглядача над вівчарними підприємствами Каменського з товаришами „великіе обиди и здирства происходят”. Універсалом з 15 листопада 1728 р. він же звертався до Чернігівського полку з указівкою на те, що до резолюції центрального уряду про тримання овець в „общих кошарах”, яке не задовольняє населення, треба вівці тримати „цѣло” — чи то в загальних кошарах, чи по окремих господарях.

З деяких розпоряджень Апостола ясно виходить, що він хотів вівчарне господарство просто передати в руки населення. Як видно з сенатського указу з 1729 р., він доводив до відома центральної влади, що за „неумѣніемъ малороссійскихъ обывателей в содержаніи и размноженіи доброй шерсти овцы перевелися”.

Але російський уряд уперто стояв на своєму. Вже 22 листопада 1727 р. вийшов указ про надіслання на Україну дворян Деревецького і Волчкова з „овчарами” — „для надзиранія за содержаніемъ у малороссійскихъ обывателей овецъ по кошарамъ”. Очевидно, і на верхах прийшли до думки про потребу добрих майстрів. З цього ж

указу ми довідуємося, що в 1725 р. післано було на Шлезьк майора Афанасія Кологривова разом з вищеназваними дворянами, а з ними двох „овчаров” для навчання, як плекати вівці. 20 серпня 1727 р. вони прибули в Петербург „послѣ обученія”, і їх направлено було на Україну.

Але й це справи не врятувало. За сенатським указом з 1727 р. на Україні тримали на овечих заводах 338 902 вівці. З донесення Комерц-Колегії до Верховного Таємного Совета в 1731 р. виходить, що у малоросійських обивателів мало бути на станціях 434 000 овець; за відомостями 1730 р. наявними було одначе 146 104 овець, баранів і ягнят, що проти попереднього дає зменшення на 287 896 штук.

Ще в 1729 р. Сенат, якому саме тоді Верховний Совет передав справу українського вівчарства для полагодження, примушений був оправдуватись і пробував перекласти відповідальність на Колегію Закордонних Справ — як установу, що була найвищим дозорчим органом над Україною і тому мала відповідати в „опущенні овчарних заводовъ”. Указом з 23 червня 1729 р. знову дається розпорядження про надіслання на Україну доглядачів дворян і вівчарів для завідування вівчарними заводами і розведення овець ліпших порід. Пробували рятувати положення й посиленням в Україну закордонних майстрів.

Справа не могла йти хоча б тому, що, як зазначив уже про це Оглоблин, населення мусило обслуговувати вівчарні заводи „принудительно”, а полкова і сотенна старшина мала слідкувати за виконанням. Крім того, приватне вівчарство підлягало дрібничковій реґляментації й судовій контролі.

Все це викликало незадоволення населення, що стиха, або й одверто підтримуване було й самою українською владою. Супроти впертих, але невдалих спроб російського уряду поставити справу на ноги ріс і тверділ такий же впертий спротив тієї частини української людности, на яку надав тягар російських експериментів на полі плекання овець.

В зв'язку з вівчарством стояла і суконна мануфактура. Виго-товлення сукна було на Україні старим і добре знаним промислом. Новиною було саме заснування великих підприємств мануфактури. За часів Апостола існував правдоподібно тільки один суконний „завод” старшої дати. Його заснував „келлермайстер” Іван Дубровський в 1719 р. в селах Званному і Глушкові путивельського повіту¹⁾. В 1726 р. фабрику перебрано було в казну. Нею керував асесор Мануфактурної Колегії Неслов.

За Апостола фабрика й далі залишалася в розпорядженні російської адміністрації на Україні, аж поки не перебрав її на основі

¹⁾ Путивельський завод числився приналежним до Гетьманщини, як це видно з надрукованого Слабченком у „Протоколі отпусковых писем“ гетьманського ордеру з 10 травня 1728 р.

царського указу з 18 листопада 1732 р. „в вѣчное содержаніе” при ватний підприємець Іван Михайлович Полуярославцев, московський купець і суконний фабрикант.

Стан путивельської мануфактури — чи вона була в руках казни, чи приватних підприємців — залишався, на думку дослідника української фабрики Оглоблінна, незадовільним. Так само було і з пізнішою (після Апостола) рясківською мануфактурою (с. Ряски Прилуцького полку), яку заснував генерал Мініх у квітні 1737 або на початку 1738 р.

Великі полотняні підприємства постали на Гетьманщині в зв'язку з заснуванням і розвитком російської флотії, для якої, особливо у воєнних обставинах, потрібно було багато полотна.

На півночі Гетьманщини здавна займалися вирощуванням коноплі — хоч би з огляду на те, що тут багата на ліси земля не була придатною для хлібної продукції, як в інших місцевостях України. З коноплі виробляли прядиво, що в свою чергу було основним елементом для вироблення полотна.

Центром продукції прядива, що здавна вивозилося на продаж за кордон, був Стародубський полк. Чимало стародубчан нажило торгівлею прядивом значні багатства і ввійшло в перші ряди місцевого старшинського панства.

Вже в другому розділі нашої праці ми говорили про те, як гвалтовно вступив Петро I в справу торгівлі прядивом. Його укази з 1701 — 1714 рр. і т. д., якими дозволялося вивозити прядиво тільки через російські порти (Архангельськ, Петербург), сильно відбилися і на продукції і на продажу цього важливого виробу українського промислу. Тоді і сам російський уряд, і окремі великі підприємці-росіяни (напр., Меншіков) почали скуповувати прядиво в Україні. Таким чином зиск з торгівлі прядивом із закордоном мав іти в російські кишені, але, певно, ще більшу роль грало те, що російська промисловість отримувала дешевим способом потрібну сировину.

Як думає Оглоблін, у другій чверті XVIII ст. росіяни вже не бояться заводити відповідні промислові підприємства на самій Гетьманщині. Будувати мануфактуру на місці конопляної продукції було вигідно, поготів росіяни тримали свого роду монополію на прядиво, та й узагалі носі підприємства не виходили з їх рук.

Так постали Почепська, Шептаківська і Топальська мануфактури в Стародубському полку. Почепську вітрильно-полотняну мануфактуру заснував Меншіков у м. Почепі, який йому належав, в 1726 р. Майстри прибули з підмосковських мастків Меншікова; відтіля ж приставлено було й інструменти. Будівання фабрики провадилося руками почепських „посполитих”, „по пригону, без найму”; тільки для кам'яних будов були запрошені спеціальні майстри.

В кінці 1726 р. фабрику вже було урухомлено, але виробництво (до кінця року) не перевищило 16 звоїв (кусків) полотна. В 1727 р

продукція розгорнулася ширше і виносила 443 звої вітрильного полотна, в 1728 р. 864 звої, себто 43,2% повного навантаження при нормальній роботі, в 1729 р. не менше як 1320 звої; в 1731 р. плянувалося розширити фабрику і виробляти за рік 2000 звої. Особливого розвитку зазнала фабрика вже після смерти Д. Апостола, за часів турецько-російської війни 1735 — 39 рр.

Після упадку Меншікова фабрика знайшлася з усіма мастками Меншікова на Гетьманщині в руках російських резидентів при гетьмані, себто під управлінням російської адміністрації, спочатку Наумова, а потім Шаховського і т. д. Вірогідно, що після смерти Апостола вона перейшла на деякий час у завідування Генеральної Військової Канцелярії. Управителем фабрики — як за Меншікова, так і за резидентів — був росіянин Лукін. Постачі йшли на російське адміралтійство. На початку 30-х років, вірогідно не пізніше як 1732 р. (як думає Оглоблин) почепська мануфактура визволилася від виключної продукції на адміралтійство.

Шептаківську мануфактуру заведено, на здогад Лазаревського, за ініціативою Петра I відомими російськими промисловцями Строгановими. Царським указом з 1 березня 1726 р. передано було Шептаківську волость Стародубського полку в оренду Марії Строгановій з дітьми за 3000 карб. річно „для заводу парусної мануфактури” та з обов'язком виписати знаючих майстрів із закордону. Тут на хуторі Узруївськiм і поставлено було в 1726 р. фабрику. Управителем Шептаківської волости і самої фабрики став в імені Строганових росіянин Федір Павлов. Але замість займатися мануфактурним ділом він звернув головну свою увагу на спекуляцію українським прядивом. Взагалі фабрика розвивалася слабо: в 1727 р. вироблено було 245 звої вітрильного полотна, в 1728 р. — 277 звої, в 1730 р. — 462 звої. Матеріальне положення її, як твердить Оглоблин, було катастрофальне.

В 1727 р. (указом Верховного Тасмного Совета з 21 липня 1727 р.) Шептаківська волость, а також і м. Короп перейшли в руки Меншікова. Це була компенсація за Гадяцький Ключ, що переходив від Меншікова на гетьманську булаву. Восени того ж року після упадку Меншікова Шептаківська волость і мануфактура опинилися в царській скарбниці, а указом з 15 травня 1730 р. саму волость передано Д. Апостолові на гетьманську булаву, в той час як міністер князь Шаховской перебирав мануфактуру і мав приєднати її до Почепської. Таким чином прийшло до злиття Шептаківської мануфактури з Почепською. Управитель Почепської мануфактури Лукін у тім же 1730 р. зліквідував Шептаківську мануфактуру і перевіз до Почепи майстрів, інструменти і матеріяли.

Щодо Топальської мануфактури, то її засновано було недалеко від села Великі Топалі Стародубського полку в мастку графа Сави Рагузинського, приблизно між 1728 — 1731 рр., правдоподібно (за

Оглоблиним) в 1730 р. Справжнім засновником її був граф Гаврило Рагузинський, небіж Сави Рагузинського, що постійно проживав на Україні, породився з українською аристократією, був відкупником української індукти, вів значну торгівлю з закордоном і управляв маєтками свого дядька. Оглоблин приїхав, що фабрика розвивалася досить добре і що її продукція була вже в 1731 р. помітною. На жаль, не залишилися дані про перші роки її продукції. Відомості про фабрику маємо з кінця 30-х років: в 1738 р. фабрика доставила на військові потреби в Генерал-Кріґс-Колегію 700 звоїв полотна, разом 35 175 аршин по 14 коп. за аршин (всього на суму 4 924 карб. 50 коп.).

Разом з сукоонними і полотняними фабриками існували в Україні в 30-х рр. XVIII ст. і казенні підприємства для утилізації цих фабрик. Це були швальні в Києві і Глухові.

Щодо тютюну, то й тут царська опіка виходила тільки на шкоду українському населенню. Правда, вже Петро I звернув увагу на розведення тютюну українцями, якого центром треба вважати лубенський, гадяцький і ніженський полки. Тут, особливо в перших двох, появилися незле поставлені тютюнові плянтації під доглядом виписаного з закордону інструктора Ж. А. Жізо. Завданням було піднести вже існуючу на Україні тютюнову культуру, яку українці перебрали від татар і в себе акліматизували.

Продукція тютюну на Україні була дійсно немалою. В 1722 — 23 рр. вивезено: з полку Лубенського 21 616 пудів, з Гадяцького 6 616 п., з Ніженського 3 535 п., з Прилуцького 2 426, з Миргородського 1 116 п., з Полтавського 554 п. В 1724 р. вивезено було — за Слабченком — з України до Росії 37 834 п. тютюну. І. Джиджора в „Економічній політиці” вираховує, що тютюновий урожай на всі 10 полків у 1723 р. становив не менше як 100 000 п., вартістю 70 000 — 80 000 карб. на тодішні ціни.

Але турбуючись про український тютюн, Петро I зовсім не мав на увазі місцевих інтересів. Його метою було збільшення продукції тютюну для продажу його з казни, для чого царським указом засновано було тютюнову фабрику в Охтирці, отже на Слобожанщині, а не в кордонах гетьманської держави. Якоїсь особливої користі від фабрики не було. Як думає Слабченко в „Хазяйстві України” (II), казенна тютюнова фабрика на Україні не могла прицепитись.

Але значна частина українського тютюну, що виробляли місцеві люди, являла собою конкурентний продукт для російського ринку, як це видно з цифри вивозу в Росію в 1724 р. Перешкоди для продажу українського вивозу на Московщину існували здавна, в першу чергу, звичайно, для таких продуктів споживчого характеру, як горілка і тютюн. Здебільшого були це виразні заборони, що відновлялися і за Петра I і після нього. Також і Малоросійська Колегія заборонила в 1725 р. продавати український тютюн росіянам — за винятком орендарів тютюнового збору (очевидно, з огляду на інтереси фіску).

Зміна прийшла в наслідок указу з 26 вересня 1727 р., яким казенні продажі і відкуп тютюну в Росії були скасовані. Разом з тим знято і з української торгівлі заборону продавати український тютюн у Росії, але одночасно положено на нього дуже високе мито на великоруським кордоні: 25 — 30% від вартости (20 коп. від пуда, очевидно, крім сплачуваної вже в Гетьманщині індукти). Таким, здається, залишилося положення і за Апостола.

Вже в монографії про Мазепу ми казали про те, що цей гетьман живо цікавився справою шовківництва і підтримував пляни Петра I щодо його розгортання в Україні. Виробництво шовку зовсім не було справою чужою для України. Павло Алепський, який перебував у Києві в 1653 р., каже, що в архимандритському лаврському садку було дуже багато шовковиць і що там розводили і виробляли гарний шовк.

Але знову виступили на перший плян казенні заходи російського уряду, знову наверх вийшли меркантилістично-фіскальні інтереси Москви і знову справу засуджено було на неуспіх. З цього приводу Тищенко в своїй праці про „Шовківництво в Києві та на Київщині” каже: „Три чверті сторіччя (з 1725 р.) потрачено було на те, щоб казньним способом насадити шовківництво в Києві. Нарешті ніби уряд сам упевнився, що не може бути користи державі від таких заводів, а що слід на досвіді показати народові корисність працювати над тим і що ліпше виробляти шовк у мастках приватних осіб, ніж під доглядом та керівництвом окремого урядовця.

За часів Апостола або коротко перед ним помітні деякі спроби заведення шовківництва. Спроби були і казенні, і приватних людей. В 1724 р. наказом Сенату дозволено в Києві шовківництво грекам Степанові Михайлові та Іванові Дирєєві. В 1729 р. грек Юрій Леонтєєв отримав дозвіл відкрити свій завод у Києві.

Все це були експерименти і, здається, досить невдалі. Приватні підприємці більше звертали увагу на те, щоби вислужитись перед начальством і отримати за ініціативу нагороду, а не на саме шовківництво.

Ніби справжнім заводом мав бути казенний, відкритий у Києві з наказу центральної влади. Указом з Мануфактурної Колегії з 19 березня 1725 р. вимагалось від київської російської губернської канцелярії, щоби знайшла на завод двір у Києві. Для заснування цього підприємства післано було з Петербургу майстра-француза Яна Фігерєя. Він почав свою роботу вже в 1725 р. з 17 учнями на заводі, збудованім на Подолі. З 1725 р. по 1735 р. (за винятком 1731 р.) було тут вироблено шовку-сирцю 2 пуди 34 фунти 67 золотників, який і відіслано було до Мануфактурної Колегії. В 1735 р. Фігерєй виїхав на батьківщину і привілей на казенний завод отримав після нього француз Фішер — у „дачах” Київського Печерського монастиря.

Стан Київського шовкового заводу, очевидно, був незадовільний. З часом завод підупав. Також не мав він і своєї власної землі!

відчувався брак підхожих земель, що їх можна було б вільно взяти в експлоатацію. Як видно з донесення Сенату в Верховний Таємний Совет з 27 січня 1729 р., київський віцегубернатор Шток писав у Мануфактурну Колегію, що київський шовковий завод земель не має, а тому він наказав узяти для заводу 10 десятин „пустого мѣста” з володінь Печерського монастиря. Але показалося, що Печерський монастир відмовився віддати землю, навіть за гроші. З того почалася справа перед вищими інстанціями.

В „Краткім Журналі” Д. Апостола з 1728 р. (у Судієнка) знаходимо вказівку на те, що урядові спроби заведення шовківництва торкнулись і Переяславського полку. На початку гетьманування Д. Апостола переяславські полчани скаржились йому на російського команданта Яковлева, що він відібрав у них „огороди, сади и другіе землѣ”, і гетьман наказав полковій владі подбати про те, щоби власники отримали забрану ім землю „паки в своє владѣніе”. Але тим часом вияснилося, що ці землі зайнято під шовковичні культури, і Апостол мусів відкликати своє розпорядження. В його універсалі з 11 березня 1728 р. читаємо: „понеже допелося вѣдати, что в тих отнятих огородах и садах насажени шолковіе дерева і протчіе зелія, к мануфактурному дѣлу потребніе, того ради онихъ не пустошело-бъ, але снабдѣвало-б во всяком охраненіи и цѣлости, о чем-би полковники з старшиною постерегали”.

Ми знаємо, що принаймні з часів Петра I загальна лінія економічної політики Росії щодо України була колоніальною. Україна існувала на те, щоб на її сировині збудувати російську промисловість, в першу чергу мануфактуру. Монополія російської мануфактури була справою для центрального уряду безспірною. Але послідовною ця російська політика не була. Обставини воєнного часу, особливо бажання мати дешеві продукти, принаймні напівфабрикати, примушували не раз відступати від цього правила і засновувати мануфактури й на Україні.

Але звичайно робилося це, як ми вже згадували, російськими руками і майже виключно в інтересах російського фіску та для потреб російських державних органів: адміралтейства, Крігс-Колегії, Мануфактурної Колегії і т. д. Коли вже й рішено було розвинути деякі галузі мануфактури на Україні, то лише тим способом, що монополія мала бути в руках росіян або навіть чужинців, тільки не українців. Цьому безберечно сприяла та обставина, що на Україні, особливо за Скоропадського і Малоросійської Колегії, в руках впливових росіян і чужинців — Меншікова, Долгорукого, Головкина, Толтих, Вейбаха, Кантакузенів, Рагузинських — опинилися величезні земельні маски. Це все були дуже багаті і впливові люди, яким у першу чергу можна було сповірити дорого коштуючу мануфактурну справу.

В основному можна сказати, що мануфактура і в руках казни, і в руках російських приватних підприємців (здебільшого ці підпри-

вміці були експонентами того ж центрального уряду) залишалася підприємством дефіцитним і дорогим.

Але головне, що російський уряд своїми підприємствами, як це дуже влучно зазначає І. Джиджора в „Економічній політиці”, не давав населенню ніякого позитивного еквіваленту. Деякі розпорядження, своєю формою навіть позитивні, напр. щодо плекання ліпшого прядива на Україні, розведення ліпших сортів тютюну, в справі піднесення вівчарства не досягли своєї мети, бо переводилися або зовсім примітивно, або невистарчальними засобами і обтяжали населення різними тягарями, з яких найбільш неприємним було „приписання” посполитої людности цілих волостей (Почепської і Шестаківської) до заснованих фабрик і відбування на їх користь повинностей, „послушенства”. З другого боку, збут деяких продуктів (напр., прядива) нормальним способом був утруднений; відомо також, що з українськими постачальниками не дуже солідно розплачувались.

Найгірше було те, що навіть „добрі наміри” уряду, звичайно примусового характеру, в результаті для місцевої людности становили ряд „повинностей”, а нижчим органам російської влади давали ще один привід зловживати. Як підкреслює в згаданій праці Джиджора, „клясичним доказом цього може служити скарга гетьмана і старшини 1728 р. на російських урядовців, що мали доглядати за ховом овець „по реґляменту”. І от ці доглядачі від часу до часу робили формальні виправи на хазяїнів, що держали овець; прийшовши до такого господаря, казали показувати не вівці, а власне друкований чи писаний примірник „реґляменту”. І якщо, нарікає гетьман, такий урядовець найшов реґуляміну „хоч трохи замарганюю”, казав платити собі „штраф”.

Саме те, що мануфактура являла собою підприємство великих масштабів, спиняло українську старшину з свого боку зайнятися заснуванням фабрик, що зрештою при бажанні можна було спробувати. Але мануфактура вимагала відповідних економічних умов, яких на Україні не було. Бракувало великих капіталів, не було добре розвинутого кредиту, а головне — в Гетьманщині не існувало кріпаччини (послушенство не було панщиною, бо селянин має право вільного відходу), себто такого безсумнівного поневолення селянства, як у Росії. Саме в Росії панування кріпаччини створювало ліпші умови для організації подібних великих підприємств. Праця на підставі послушенства (приписання до фабрик волостей) або вільна праця, якої саме довелось би здебільшого вживати на Україні, була через відсутність робочих рук дуже дорогою. Через те старшина, хоч би й як заможна, не мала охоти вкладати свої гроші в підприємства типу мануфактури.

Звичайно, мануфактура і далі існувала на Україні. Після покоління Меншікових і Рагузинських прийшли Вейсбахи, Мініхи і т. д., а на прикінці століття Розумовські і Румянцеві-Задунайські. Але

в кінці XVIII ст. стара мануфактура доживала на Україні свій вік. На зміну їй іде кустар і вотчинна фабрика (в Росії — типова форма індустріального розвитку в XVIII і навіть у першій половині XIX ст.) Вони розвиваються на Україні вже в наступнім столітті, зрозуміло в першу чергу тому, що тут з кінця XVIII ст. запанувала типова кріпаччина.

Але був, крім того, цілий ряд українських традиційних промислів, які й далі залишилися в українських руках. Уже в монографії про Мазену ми згадували про те, що ці промисли провадили люди, в яких були більш-менш значні капітали, себто визначна старшина й монастирі. Так воно було й за часів Апостола.

Але після Мазепи положення суто українського промислу значно погіршало, що треба приписати в першу чергу економічній політиці Петра I, який виразно хотів зробити з України господарську колонію Москви.

Найбільш потерпіло виробництво поташу й смольчуги, які в значній кількості вивозилися з України за кордон. В 1718 р. царським указом обмежено було видобування поташу через заборону ставити нові поташні буди. В 1719 р. казенні товари в Росії пішли у вільний „торг”, з побільшенням на них мита, але це розпорядження не торкалося поташу і смольчуги, які залишалися казенними товарами і підлягали старим заборонам. Але заборону вільного торгу поташем і смольчугою поширено було тепер і на Україну — ніби для збереження лісів від знищення. В дійсності тут грали роль мотиви конкурентного характеру.

Старим промислом був виріб салітри, особливо в південних полках Гетьманщини, який ревню підтримувала гетьманська влада з огляду на потребу мати власний порох. І тут знову вмішався Петро I. Наказуючи якнайбільше заготовляти салітри, він — як доводить Джиджора в „Економічній політиці” — рішуче заборонив (укази з 1713 і 1720 рр.) продавати її донебудь інде, чи то за кордоном чи в Росії, як тільки в артилерійських складах в Москві і Петербурзі.

Д. Апостол, очевидно, дбав про салітрове діло. Відомо, напр., що в 1728 р. гетьманським ордером 2 травня на ім'я наказного полтавського полковника і полкового писаря дозволено було опішчанським обивателям Балясному та Тимченкам відкрити салітрові заводи в Старосанжарській і Новосанжарській сотнях, очевидно на компанійних принципах. Завдяки йому вдалося відвести (указом Сенату з 16 листопада 1732 р.) небезпеку, яка загрожувала салітровим і залізним підприємствам через віддачу одної десятини в казну. В указі виразно зазначалося, що такі датки платили і мали платити тільки росіяни, а не українці. Апостол настоював також на тім (як видно з того ж сенатського указу), що і далі салітрові та залізновиробні підприємства мали знаходитись в українських руках.

Щодо заліза, то його на Україні було мало. Залізна руда видобувалась у болотах північної лісової частини України. Були тут рудні, де практикувалось і топлення заліза разом з здобуванням поташу і смоли. Загальна продукція заліза не переходила кількох сотень пудів, так що гетьманському урядові доводилось уживати залізо дуже ощадно та ще й докуповувати в Росії. На думку Слабченка, гетьман „всячески” підтримував продукцію заліза, що знаходилася здебільшого в старшинських руках.

Існувало і традиційне лиття дзвонів з міді, чим були славні монастирські ливарні в Києві, Глухові і Чернігові. Мідь привожено з Німеччини, а вживалося її не тільки для лиття дзвонів, а, певно, ще більше для вироблення різного роду кітлів, казанів і т. д., на які в ті часи був величезний попит з огляду на горілчаний промисел.

Значно розвинутою була на Україні часів Апостола і склянна промисловість, склянні гуті, яких продукція йшла не тільки на внутрішній ринок. Гуті розвинулися на півночі Гетьманщини — там, де здобували поташ, який, як відомо, був одним з найважливіших складників скла. Центром промислу треба вважати Чернігівщину, де на гутах вироблялося чимало віконного скла та різного посуду, не виключаючи й кришталевого. Заводили гуті або старшина, або монастирі, а працю провадили спеціальні майстри-українці, яких, як відомо з актів, були цілі родини.

Слабченко в „Хозяйстві” (II) тримається тої думки, що українське шляхетство, в руках якого здебільшого знаходилася склянна промисловість, почало в XVIII ст. скорочувати її з огляду на конкуренцію російського капіталу, підтриманого розпорядженнями центральної влади: великі власники примушені були ніби обмежитися виробленням скла для своїх домашніх потреб.

Але, не зважаючи на цю конкуренцію, справа, здається, не стояла так зле. Принаймні спеціальний дослідник гут на Чернігівщині — В. Модзалевський приймає, що друга половина XVIII ст. була часом особливого розвитку чернігівських гут — і якісно і кількісно. На його думку, саме наприкінці XVIII ст. досягається високий стан щодо різноманітності продукції.

За часів Апостола незavidною була доля паперових підприємств, які теж належали до старого промислу України. Заведено їх було вже в першій чверті XVII ст. за Елісея Плетенецького. Перед епохою Б. Хмельницького було їх чимало в лісистих місцевостях Київщини й Чернігівщини. Після постання козацької держави прийшло до значного розвитку паперового промислу, який знаходився здебільшого в руках духовних і монастирських установ.

Але й для цієї галузі промисловости часи Петра I були фатальними. Після заведення ним цензури на книги, що видавались на Україні, місцеві друкарні почали скорочувати свої обороти, а деякі навіть і ліквідувати свої підприємства. Разом з тим поволі ско-

рочувалась і продукція паперу. М. Слабченко приймає, що в XVIII ст. ця продукція була вже остільки незначною, що не задовольняла потреб навіть власного ринку. Відомо, напр., що великі дідичі почали виписувати папір з Москви або з Петербургу.

Дуже добре розвиненими залишилися українські цегельні — знову промисел, яким здавна займалися монастирі (напр., старі київські цегельні), а також і старшина. Дехто з старшини мав власні цегельні, напр., відомий Маркович, на цегельнях якого вироблялося річно до 30 000 штук цегли.

Гуральництво мало дуже значний розвиток на Україні. До гуралень належали заводи медяні, горілчані, бражництво, солодовні й воскобійні; при заводах існували звичайно й шинки. В однім полтавським полку нараховувалось у першій чверті XVIII ст. 52 солодовні, 24 броварні, 4 воскобійні і 395 шинків, при чім принаймні одну третину шинків треба зв'язувати з гуральнями.

Звертаючись до української торгівлі, в першу чергу зазначимо, що вибір Д. Апостола на гетьмана значно оживив надії купецького стану України. На чергу ставала ревізія постанов, які так сильно придушили українську торгівлю. Сам незвичайно пильний і запопадливий хазяїн, купець-експортер і промисловець, Апостол прекрасно розумів наслідки заведеної Петром системи, яка привела до упадку торгівлю, особливо з закордоном. Підтримуючи купців, він тим самим знаходив співзвучні елементи серед купецько-старшинських кіл, він втягав їх у загальну боротьбу за автономію України; дбаючи про їх торговельні інтереси, він створював підстави для поліпшення не тільки українського господарства, але й державного бюджету, для якого купець як податкова сила грав зовсім немаловажну роль.

Головним його завданням стало повернути курс російської торговельної політики щодо України з усіма її наслідками. Він поставив справу принципіально на ґрунт „прежнихъ малоросійськихъ правъ и привилегій“. Правда, скасування відповідних указів Петра I {в основному добитися не вдалось. Але рівночасно Апостол намагався бодай усунути зловживання над купцями, особливо в їх закордонних операціях.

Одним із таких дошкульних для купецтва явищ були систематичні шикани в Польщі від орендарів митних комор, якими майже виключно були жиди. Це було явище, відоме вже за часів Скоропадського і Малоросійської Колегії, які завалені були — як висловлюється І Джиджора в своїй „Економічній політиці“ — скаргами українських купців з приводу торговельних втрат і перешкод у Польщі.

Щодо цього, то Апостол перебирає справи, порушені його попередником Скоропадським, продовжуючи таким чином його економічну лінію. Особливо болюче відчували купці самовільні накладання мита з боку орендарів різних митних контор, що в 1710-х і на початку 1720-х рр. увійшло в систему і підрізувало українську торгів-

лю через Польщу. З цього приводу — як ми читаємо в тій же праці Джиджори — пише Апостол російському урядові в 1729 р. так: „Многократне было отъ всѣхъ малороссійскихъ купцовъ доношеніе о многихъ отъ полскихъ и литовскихъ обывателей различно надъ ними доказуемыхъ убиткахъ, особливо вниманіемъ всюди новоустановленнхъ митъ частныхъ и протчихъ вимислннхъ здирствъ; и о томъ всемъ просиль... покойннй антецессоръ мой гетманъ Скоропадскій въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ рѣшенія и указа е. і. в.“ З другого донесення гетьмана вимальовується ситуація ще ясніше: „Оны жиды во всей Польши отъ старшин и владѣльцовъ тамошннхъ имѣютъ в закупахъ мита и комори, где у купечества зъ товаровъ берутся пошлыны; когда купцы малороссійскіе ходять въ Шліонскъ и въ Кѣданскъ черезъ Полшу, брали у нихъ лишніе вратки и задержуютъ бывало ихъ Малороссійянъ на митахъ не безъ трудности и не безъ шкоды.“

З значного листування з приводу цих надужитъ ми бачимо, що про купців дійсно щиро турбувалася лишень українська влада, писала до відповідних польських панів, вдавалася до короля, старалася різними дарунками прихилити до себе російських резидентів у Польщі і т. д. Цікаво, що російські міністри в Польщі, напр. Долгорукий за Скоропадського, ніби щось і робили для захисту інтересів українських купців, але, очевидно, тільки для годиться. Їх мляве, холодне ставлення до інтересів українських купців вказувало саме на те, що Росія не була зацікавлена в розвитку української торгівлі стародавніми шляхами через Польщу.

Ще в 1711 р. гетьман Скоропадський просив російський уряд дозволити українським купцям їздити з товарами (особливо з прядивом) замість Архангельську до Риги. Відомо, що значило їхати з товарами „въ рубежъ“ російської держави. Старий польський шлях (до Риги) через Вішенковецьку пристань був для купців без порівняння легшим і вигіднішим. Скоропадський, оступаючись за українських купців, ручився, що вони нікуди, крім Риги, що була в російських руках, товарів не повезуть. Центральний уряд погодився, але поставив умовою (указ з 1 лютого 1715 р.), що гетьманська влада буде контролювати купецькі транспорти щодо дозволених для вивозу чи недозволених товарів, для чого купці мають їхати до Глухова і тут подавати спис своїх товарів. А потім приходила ще процедура затвердження спису на підставі фактичного стану товарів, що значно гальмувало торговельний рух.

Але триматися старого шляху не все вдавалося (заборона в 1721 р.), також не втрималась і гетьманська контрола з її системою паспортів, яка після смерті Скоропадського відпала. Як вияснив пізніше (в 1728 р.) гетьман Апостол, „малороссійскіе купеческіе люде для своихъ производъ зъ товарами за границу принуждени брати себѣ паспорта въ Кіевѣ у губернатора или в комендантовъ, где оны имѣють ся, и в инныхъ великороссійскихъ командѣровъ, что имѣ

дѣлаєть ся з немалимъ убыткомъ". Отже, як бачимо, контролю перейшла до російських адміністративних і військових органів, а за „выписью” товарів (рід декларації), треба було їздити аж до Брянської контори.

Фактично контролю, перевірка опинилася в руках російської приграничної застави. Військові форпости, яких контролю підлягав кожний, хто переїздив через границю, появилися на кордонах України зараз по мазепиній справі. В 1714 р., коли вийшов відомий указ про заповідні товари і про вивіз дозволених товарів тільки через російські портові міста, доручено було київському губернаторові кн. Голіцину в порозумінні з гетьманом установити „въ пристойныхъ мѣстахъ” спеціальні застави. Таких застав, якими обсажено було західню і південну границю Гетьманщини, було разом з форпостами коло 40 (найважливіші в Києві, Полтаві, Любецьку, Стародубі, Переяславі і т. д.). Вони мали слідкувати за тим, щоб українські купці дозволені товари возили тільки до портів на Балтицькому морі.

І саме тут, на заставах була вироблена ціла система здирств з українських купців і ошуканств. Ще більше, ніж у середині країни, виявила себе на цих кордонних заставах самоволя і безкарність російської військової влади, доходячи до звичайних розбоїв. В „Економічній політиці” Джиджори знаходимо силу актового матеріалу про процедуру пропускання купців через застави. Сам гетьман Апостол писав, що приграничні органи влади, особливо в Києві, задержавши на заставах купецькі транспорти, розбивають їх, переглядають, а знайшовши що з заграничних грошей та товарів, те без останку відбирають і не пропускають; дещо затримують під арештом, а інше конфіскують. Те саме роблять і з заграничними фабричними товарами, які привозяться на Україну; за відібрані (чужі) монети не видають грошей, хоч в указі царя з 1719 р. наказано за такі монети гетьманським людям, що поїдуть для торгівлі з товарами за границю, видавати гроші (російською монетою) по курсовій ціні.

Як уже помітив І. Джиджора, це поступовання російських застав було попросту методом прикладання до України норм і указів, що зобов'язали в самій Росії; хоч Україна через своє становище з-під них була вийнята, проте до неї застосовували нераз саме ці укази.

За ілюстрацію до цих висновків може правити, напр., нове мито, яке було розповсюджене в Росії і носило назву „поголовщини”. З купецьких транспортів в київській губернській канцелярії (знаємо від самого Апостола) і на приграничних заставах почали брати з українських обивателів — від хазяїна транспорту по 25 і від челядника по 10 коп., а від заграничних вдвоє стільки або й більше, чого перед тим ніколи не бувало. За Апостола купці і сам гетьман робили заяви, вносили протести. Російська влада теж не знала, як до того поставитись; організовано було навіть спеціальну „комісію

о комерції”, яка, розслідивши ті небувалі мита, знайшла, що вони незаконні.

Але досить було вказівки бувшого генерал-губернатора в Києві, князя Ів. Трубецького, на те, що хоч мито вправді було незаконне, але пізніше ніби санкціоноване царем (ніби на рапорт Трубецького в 1724 р.), щоби знову відтягнути з вирішенням справи. Мито збиралося й далі, не зважаючи на те, що указом 26 жовтня 1727 р. поголовне мито скасовано було навіть у самій Росії. Ще в роках 1728 — 1729 за губернаторства Штока все ж таки зібрано було поголовного мита 3556 карб.

Таку саму сваволю виявила пригранична влада і щодо карантинів. Особливо відчули це на собі чумацькі валки, що їздили по сіль у Крим²⁾ або Галичину. Їх затримували на форпостах цілими місяцями під претекстом, що вони можуть занести заразу, а тому мусять відбути карантин. Це саме відносилось і до окремих купців. Здається, і тут виявляла себе російська тенденція завернути українську торгівлю на інші шляхи.

Примус, якого вживав російський уряд, щоби приневолити українських купців замість польської території їхати „въ рубежѣ” з Поріччя через Смоленськ і т. д. до балтицьких портів, гнав їх не раз і на російську територію. Але тут вони зустрічалися з цілою системою мит і всяких інших датків, якими була облуптана внутрішня торгівля в Росії. Хоч ці внутрішні митні комори і не мали права щось брати з українських купців, проте в дійсності російські митні урядовці на кожному кроці оглядали товари, контролювали, вимагали викупу за вписи, з найманих підвід брали десятий гріш (і навіть коли їхалося на своїх підводах), а далі приходило мостове, від худоби і т. д.

Щодо цього, то не помагали і численні скарги Д. Апостола, хоч гетьман звертався до російського уряду з енергійними поданнями і грозив на випадок неуважного ставлення, що купці готові „и купечества своего лишитися”.

Для українських купців деяка полегша прийшла з того боку, відки навіть не сподівалися. Скасування Петром свобідної української торгівлі з закордоном, вилученням цілого ряду „заповѣдныхъ” товарів сильно вдарило по австрійським торговельнім баянсі з Україною. Для Австрії втрата такого значного експортера сировини і такого ринку для збуту своєї мануфактури була справою дошкульною, особливо для купців Вроцлава (Бреславу), з яким існували давні торговельні з’язки.

Скарги шлезьких купців почалися зараз же після російських заборон (з 1714 р.), але австрійський уряд знайшов можливим зареа-

²⁾ Як відомо, торгівля з Кримом належала до старих традиційних шляхів української торгівлі, особливо південної частини Гетьманщини, а в першу чергу Полтавського полку, хоч, звичайно, далеко відставала щодо значення від торгівлі з Заходом.

гувати лишень у двадцятих роках. З того вийшла довголітня дипломатична акція, в якій Росія на словах дещо обіцяла (потреба союзу з Австрією), а на ділі майстерно зволікала справу. Навіть указ Сенату з 6 лютого 1723 р., який ніби був виразом російського бажання піти назустріч Австрії, в дійсності забороняв і далі вивіз „заповѣд-ныхъ” товарів, а на дозволені встановляв мито таке, яке плачено в російських портах, при чім і дозволені товари можна було вивозити лише з певним обмеженням, в пропорції до цілого обороту. Не змінилися по суті постанови і щодо завозу закордонних товарів. Таким чином залишилися забороненими прядиво, льон і салітра, дуже важливі продукти української торгівлі, в той час як можна було вивозити рогату худобу, юхт, віск, сало, щетину і дрібніші предмети, як ревень та клей. Одиноке, що давав цей сенатський указ, було те, що він, не висловлюючись виразно, зрікався вимоги, щоби всі українські товари вивозились обов'язково через російські порти, себ-то тим самим робив вільною приваймні в принципі торгівлю між Україною і Австрією (сполучення між ними було без портів, сухо-долом, через Польщу).

Так воно залишилось і надалі, не зважаючи на численні спроби австрійського уряду змінити поставу Росії. В 1728 р. австрійський посол в Росії граф Вратіслав пробував навіть навязати безпосередні стосунки з головою українського уряду, гетьманом Апостолом, що саме тоді перебував в Москві. Вони один одному віддавали візити, і австрійський посол мав з гетьманом навіть „довольную конференцію взглядомъ коммерцій”.

Важнішим для української торгівлі було те, що австрійський уряд спробував бодай рятувати дозволений вивіз українських товарів і почав переговори з польським урядом, щоб полегшити їх перевіз через Польщу. Польща радо пішла назустріч, бо тим часом болочче відчула брак доходів з транзитного мита на українські товари. Вже відомий нам граф Вратіслав і польський коронний підскарбій Шшебендовський склали 19 квітня 1727 р. трактат у справі української торгівлі. Трактат звільняв купців від обов'язку складати товари в польських містах; крім установленого на державний скарб і короля мита, а також крім оплат за греблі і мости, купці не мали платити більше ніяких приватних мит, оплат і поборів. Для забезпечення купцям вільного переїзду і для оборони — особливо від надужить жидівських орендарів — додавався купецьким транспортам спеціальний конвой, удержуваний на кошти скарбу. Мито мало збиратися двома нападами — в Луцьку і Верушеві від Шлезьку. Була точно зазначена висота мита від воза, запряженого в 6 — 8 коней (основна одиниця митного збору), що виносила за в'їзд і виїзд із Польщі 30 битих ефімків.

Як констатує І. Джиджора, цей трактат, затверджений 1 червня 1727 р., хоч і не мав такого значення на практиці, як у теорії, все ж таки значно оживив українську торгівлю з західними краями.

А проте положення українського купецтва залишилося важким. Не зважаючи на всі заходи Апостола, виключно до скликання конференції з репрезентантів купецтва з найважливіших українських міст, Києва, Чернігова, Ніжена, Полтави (назовні цю конференцію скликав Наумов), — спротиву російського уряду не можна було зломити. Конференція виразно висловилася, що направи становища українського купецтва можлива тільки тоді, коли дозволено буде вивозити за границю заповідні товари. Але зміни не було: на статтейний пункт 15, в яким гетьман підносив також і справу вільного торгу з закордоном, російський уряд відповідав у „Рѣш. п.” (п. 14) ніби обіцянку про свободну торгівлю, але виключав з неї саме заповідні товари.

Щодо внутрішньої торгівлі, то Апостол підняв енергійну війну проти різних російських різночинців, солдатів і т. д., які насунулися на українську територію і торгували, сидючи в містах та відмовляючись нести численні обов'язки (платити податки і т. д.), що їх несли українські купці і міщани. Метою гетьмана було взагалі зліквідувати цей елемент, виславши його за кордон України (універсал з 28 січня 1728 р.); але й тут російський уряд спротивився тому в п. 15 „Рѣш. п.”, давши росіянам загальне право мати та набувати маєтки в Гетьманщині. Але принаймні примушено було їх тою самою постановою нести з своїх маєтків всі служби і платити всі податки нарівні з українцями, підлягаючи рівночасно українським судам. З другого боку спеціальну вимогу гетьмана (4 вересня 1728 р.) заборонити торгівлю зайдам, різночинцям, гарнізонним солдатам та розкольникам, які робили українським купцям конкуренцію і шкоду, центральний уряд збув мовчанкою, хоч кидалося в очі, яким привілеєм була така торгівля, напр., для російських солдатів, непідлеглих і непідсудних українським установам.

Далеко більш ефективною була праця Апостола в тій сфері діяльності купецтва, де воно було більш незалежним від сторонніх чинників. Так завдяки Апостолові українське купецтво добилося права безпосередньо розбирати торговельні справи, напр., займатись регуляцією цін.

Ще важнішою була справа прольонґації купецьких боргів. Уже за Скоропадського видавано зрідка універсали, якими відсувалося сплату боргів вірителєві, звичайно на пізніше як на 1 — 3 роки. Але лишень за Апостола і завдяки Апостолові відсування терміну платності боргів для рятунку купців від неминучого банкрутства стало справжньою системою. Отже, напр., 1732 р. гетьман відсуває термін сплати боргів ніженським купцям Михайлові Горілкевичеві і Микиті Матусевичеві на один рік, поки не зберуть своїх грошей від власних довжників. В тім самім році він дає універсал чернігівському бурмістрові Петрові Лопаті, щоби кредитори не турбували його впродовж трьох років.

Ці мараторії були важливою підтримкою для українського купецтва, яке під впливом торговельної політики Росії щодо України почало дедалі більше занепадати. Треба було його підтримати принаймні в такий спосіб. Також успішною була й охорона купців від надужить козацької адміністрації, особливо коли її представники брали з купців різні незаконні побори.

Можливо, що часи Апостола можна навіть назвати часами відносного відпочинку для купецтва і торгівлі, принаймні в деяких відношеннях. Але загального розвитку і цей спочинок змінити не міг. Російська економічна політика примусила чимало представників купецтва звернути свою енергію і свої капітали, оскільки вони ще були, туди, де ще можна було рухатися, себто на здобуття землі, маєтностей. Разом з тим помічається значне стремління міщансько-купецьких верств перейти в ряди козацько-старшинського стану. Втрачаючи свій купецький і до певної міри міщанський стан, Україна поволі ставала все більше країною, в своїм розвитку дуже однобокою, країною сільських господарів.

Д Ж Е Р Е Л А І Л І Т Е Р А Т У Р А

- Бантышъ-Каменскій Д., Історія Малої Росіи, Москва 1822, III.
- Барвінський В., Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст. Науковий Збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури, Харків 1926, ч. 2 — 3.
- Джиджора І., Економічна політика російського уряду супроти України в 1710 — 30 рр. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ, 1930.
- Діаріушъ или журналъ Н. Д. Ханенка. Чтенія Имп. Об. Ист. и Древ. Рос., Москва 1858, I.
- Каманинъ И., Евреи въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVIII в. Чтенія въ Истор. Об. Нестора лѣтописца, Київъ 1895, V.
- Крупнускуј В., Hetman Mazepa und seine Zeit (1687 — 1709). Otto Nagassowitz, Leipzig 1943.
- Лазаревскій А., Для історії торгівли пенкою Стародубья съ за границею въ началѣ XVIII в. Чтенія въ Истор. Об. Нестора лѣтописца, кн. XV, в. I.
- Лазаревскій А., Описаніе Старой Малороссіи, т. I. Полкъ Стародубскій. Київъ 1888.
- Маркевичъ Н., Історія Малороссіи. Москва, 1842, т. III.
- Модзалевскій Вадим, Гути на Чернігівщині. Археологіч. Комітет Укр. Ак. Наук. Відділ Мистецтва. Київ 1926.
- Оглоблин А., Очерки історії української фабрики. Мануфактура в Гетманщині. Київ 1925.
- Оляничин Д., Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. Наша Культура, Варшава 1935, кн. 8.
- Полное Собрание Законовъ, т. VII і VIII.
- Сборникъ Имп. Русск. Ист. Об., т. 63, 94, 104, 106.
- Семеновъ А., Изученіе историческихъ свѣдѣній о російской внѣшней торговлѣ и о промышленности съ половины XVII столѣтія по 1858 г. С. Петербургъ 1859, I.
- Слабченко М., Протоколъ отпускныхъ писемъ за гетьмана Апостола 1728 года. Одесса 1913.
- Слабченко М., Хозяйство Гетьманщины в XVII — XVIII в. т. II Судьба фабрики и промышленности, т. III. Очерки торговли и торгового капитализма. Одесса 1922.
- Судіенко М., Матеріалы для отечественной історіи, Київъ 1853, т. I.

Тищенко М., З історії торгівлі книжками у XVIII ст. Україна, Київ 1929, VII — VIII.

Тищенко М., Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст. Записки Істор. Філол. Відділу Укр. Ак. Наук, 1931, т. 26.

Тищенко М., Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. Істор.-Географ. Збірник, Київ, 1928, т. II.

Тищенко М., Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та пер. пол. XIX ст. Істор.-Географ. Збірник Укр. Ак. Наук, Київ 1928, т. II.

Фирсовъ Н. Н., Русскія торгово-промьшленныя кампаніи въ I-ю половину XVIII в. Казань 1896.

VII

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ ЗА Д. АПОСТОЛА

В ці перехідні часи не тільки політичного, але й культурного життя України особа гетьмана Апостола як культурного діяча виступає якось зовсім невиразно. Можна б прийти навіть до думки, що він, буди зразковим господарем, не мав інтересу до речей, які стояли понад матеріальними благами. Але так, напевно, не є.

Ми маємо ще занадто мало матеріялу (або зовсім ніякого), щоб поставити Апостола в зв'язок з українською культурою його часу. Одне ясно, що з меценатом такого розмаху, як Мазепа, Апостола порівнювати не можна. Та й занадто багато інших потреб, і то дуже важливих, стояло перед його очима. На все звертати увагу не було можливим.

Отже доведеться здебільшого говорити про культуру часів Апостола, ніж про його діяльність на цім полі.

Починаємо наш огляд з духовенства, до того часу головного репрезентанта культури. Деякі автори говорять, що духовенство ставилось ніби неприхильно до Д. Апостола, маючи на це поважні причини. За матеріялами Н. Петрова про Київську Академію Я. Гординський у своїй праці „Милость Божія” — українська драма з 1728 р. «твердить, що на конто Апостола треба покласти заборону, яку висловлено в „Рѣш. п.” щодо права духовенства набувати нерухомі маєтності. Крім того, за гетьмана збирано у військовий скарб з доходів монастирських і церковних посідачів і їх же підпорядковано в позовних справах судові гетьмана.

Дійсно, гетьман у додаткових пунктах (п. 2) з 18 березня 1728 р. просив про заборону монастирям і взагалі духовенству набувати через купівлю, дар і т. д. маєтності як козацькі, так і взагалі державців недуховного стану, заступаючи при тім думку, що вклади в монастирі і церкви можуть робитися й далі, але тільки грошима. Царський уряд у „Рѣш. п.” (п. 18) відповів на це цілковитою згодою.

Треба думати, що надзвичайне збільшення маєткового стану духовенства турбувало старшину з конкурентних мотивів. Та й для держави було це не вигідним з огляду на ті пільги, якими завжди

користувалися монастирі і церкви щодо своїх нерухомостей. Отже Д. Апостол міг тут виступати не стільки як репрезентант старшини, стільки як гетьман, що мав на оці державні інтереси.

Але щоб Апостол узагалі ставився вороже до інтересів і потреб духовенства, цього ніяк не можна сказати. Сам він був людиною богомільною — в дусі барокового віку на Україні будував церкви, з яких кам'яна в Сорочинцях чимало мусила йому коштувати. Про його справжнє ставлення до духовенства свідчить, напр., п. 1 його додаткових пунктів з 18 березня 1728 р., де він вимагав відновлення митрополії в Києві „по прежнему”, на що російський уряд відповів мовчанкою. Також відомо, що Апостол підтверджував своїми універсалами монастирські й церковні володіння, які були набуті перед виходом „Рѣш. п.” (22 серпня 1728 р.).

Щодо становища вищої духовної ієрархії, то воно було в ці часи дуже незавидним. Царська влада тяжіла і над церковним життям України. В 1717 — 18 р. було відставлено митрополита Іосафа Кроковського, лишень 4 роки пізніше став на його місце Варлаам Вонатович, уродженець м. Ярослава в Галичині, але вже не на підставі якихось там виборів, тільки просто з височайшого указу на ім'я Синоду, і не в характері митрополита, а тільки архієпископа.

За часів Вонатовича прийшло до відділення переляславської єпархії від київської. В 1727 р. поставлено було — за Аскоченським — на єпископа Іоакима Струкова, при чім новий єпископ виходив уже з компетенції київського архієпископа. Проти того Вонатович протестував, але без результату.

З Вонатовичем Д. Апостол, правдоподібно, не стояв у добрих відносинах. У „Дневнику” Петра Апостола занотовано під 12 травня 1726 р., що він того дня був у Теофана Прокоповича і подав йому оправдальну записку з приводу доносу київського архієпископа на батька Данила, budouчого гетьмана.

Теофан Прокопович, здається, був ворогом Вонатовича, і він імовірно й приложив свою руку до упадку цього київського архієпископа, що сталося вже за нової цариці Анни. Влітку 1730 р. було передано на суд Таємної Канцелярії не тільки Вонатовича, але й цілий ряд представників вищого українського духовенства, ігуменів тощо. Після цього спустошення церковними справами на Україні керувала консисторія в Києві, складена з нових членів, аж поки не було призначено в 1731 р. на київського архієпископа Рафаїла Заборовського.

Рафаїла Заборовського треба визнати надзвичайно добрим адміністратором, що подібно до Могили всю свою увагу присвятив виключно церковній сфері українського життя. Зате національних моментів у його діяльності не видно. Він не тримався старої української традиції та не шанував її особливостей. В указі з 1735 р. пропонувалося ним перевести ревізію богослужбових книг цілої єпархії

та постаратися завести „великоросійські справні служебники” що їх „мало якіє церкви імѣють”, бо в старих українських ніби багато непорядків і „миѣніє Римское въ священнослуженіи содержится”. Указом з 1736 р. (отже вже після смерті Апостола) пропонувалося правити службу Богу за цими новозаведеними служебниками. Старі служебники треба було на його наказ (з 1736 р.) зовсім залишити.

Отже в цім відношенні український архієпископ ішов назустріч московським інтересам. Зате він ревно пильнував морального стану духовенства і багато зробив для благоустрою церкви. Розпорядженням з 24 листопада 1731 р. він постановив, щоби зібрання парафіян, що вибирають священника, відбувалися в домі чеснім, а не в шинку, без підкupu (грошима або напоєм) з боку парафіян, у присутності священників, числом від 7 до 5, а найменше 3, які мали письмово посвідчити, що вони рекомендують виборного „акколѣту”, вважаючи його „въ добронравіи и чтеніи искусна и священства достойна”. В наказі з 2 червня 1732 р. заборонялося передавати парафію в спадщину своїм дітям або родичам і такого роду тестаменти вважалося недійсними. Указом з 24 листопада 1731 р. заборонялося при хрищенні дітей допускати, щоб багаті і значні парафіяни ставили кілька пар „восприємниковъ”; при шлюбах рекомендувалося пильно вважати на те, чи є між беручими шлюб споріднення і його ступінь. Указами з 29 січня і 4 берерня 1732 р. ставилися священникам певні обмеження, щоб не брали „лишнього” за шлюб і погребини. Через те, що священники не раз самовільно розпоряджалися церковним майном, заборонялося указом 2 червня 1732 р. як священникам, так і титарям продавати церковні ґрунти та інше церковне майно без єпископського дозволу. Приписувалось нарешті (указом з 10 червня 1735 р.) пресвітерам і титарям вести подвійний реєстр усіх видатків з церковних сум і берегти церковні гроші в „сундукъ” за печатами священника і титаря.

Щодо Київської Академії, то вона за часів Д. Апостола тільки поволі почала відходити після ударів, завданих їй Петром I. Найвищого свого розвитку досягла вона за Мазепи; на початку XVIII ст. число студентів у ній доходило до 2000. Після переходу Мазепи на шведський бік залишився в ній 161 студ. Таке надзвичайне зменшення постало через те, що Петро I в лютім 1709 р. розпорядився через кїївського губернатора Д. Голіцина, щоб усіх студентів, що походили з Правобережної України¹⁾, просто вигнали зі школи. На ноги стала Академія лишень у 40-х роках за Єлисавети: В 1744/45 акад. році було вже 1100 студентів, тоді як у 1736/37 р. нараховувалось тільки 367, а в 1737/38 р. — 494.

Також і наукова праця Академії не стояла на висоті. Після таких блискучих учителів як Теофан Прокопович, Стефан Яворський,

¹⁾ Під цю категорію понали всі студенти, що приїхали по науку взагалі з українських земель, приналежних до Польщі.

Іоасаф Кроковський Академія значно занепада і повернула на старі, давно пробиті стежки схоластичної латино-польської культури. Можливо, пояснюється це тим (принаймні тут лежить одна з причин), що матеріальний стан Братського монастиря і зв'язаної з ним Академії після Мазепи дуже погіршився. Один із найґрунтовніших дослідників історії Академії першої половини XVIII в., Д. Вишневський, каже, що ця матеріальна скрута не дала їй можливості зазнайомитися з тими найважливішими течіями в науці, які зроджувались тоді в західній Європі; часом не можна було використати і відповідної літератури.

Не можна сказати, щоб Данило Апостол зовсім занедбав Академію. Нам відомий його універсал з 14 січня 1729 р., де він потверджує за монастирем і Академією всі маєтності, які їм залишилися. Монастиреві та Академії належали 6 невеликих сіл з людністю, одне пусте містечко з орною землею, два „селенія“ (населені пункти), два хутори, два млини і 16 дворових місць у Києві на Подолі. Аскоченський твердить, що архієпископові Заборовському предкладено було в 1733 р. „екстракт“ прибутків за три роки (останні?) на суму 1148 карб. 70 коп., при чім у видатках було 1098 карб. 70 коп.

Цікаво, що й Теофан Прокопович ніби турбувався долею Академії. Принаймні в листі до Заборовського 8 березня 1734 р. він висловлювався про способи поліпшення матеріального становища Академії. Його думка була того роду, що Академія може жити з своїх маєтків, але тоді, коли вони будуть стояти під управлінням розпорядливого і чесного господаря. Тоді замість „скудности“ буде в Академії „изобиліє“.

В житті Академії Рафаїл Заборовський відіграв визначну роллю. Ми згадуємо про його діяльність на користь Академії з огляду на те, що він почав її ще за Д. Апостола (1731 р.), хоч головні моменти її відносяться до часів після Апостола, до другої половини 30-х та до 40-х років. Можна сказати, що саме завдяки його заходам Академія поволі почала виходити зі стану того занепаду, який принесли їй часи після Мазепи. Ректорові Академії він виклопотав у 1732 р. від Синоду звання архимандрита. Професорам і вчителям він часто давав за заслуги і „в поощреніє“ грошеві нагороди з власних доходів; найліпших, найздібніших учнів Академії посилав він у закордонні університети на власні кошти. Багато бідних учнів мало від нього повне утримання; для інших збудував він нову дерев'яну бурсу.

В 1735 р. над кам'яним корпусом Академії, поставленим ще гетьманом Мазепою, вибудував він другий поверх, по суті теж на власні кошти; він же дбав про ремонт або перебудову й інших „обвѣтшавшихъ“ академічних будинків тощо.

З учнів Академії вийшов цілий ряд освітніх діячів, що скінчили Академію або під час її розквіту, або й занепаду. За Апостола

роля їх на Сході Європи дуже значна — і як духовних пастирів, і як культурних діячів. Відомо, що вже тоді єпископські катедри в самій Росії здебільшого були обсажені українцями, учнями Академії. З численних даних, наведених уже в старій праці Аскоченського про Академію, виходить, що єпископ Епіфан Тихорський заснував у 1722 р. слов'яно-латинську школу в Білгороді, яку пізніше переніс до Харкова. Цей Харківський Колегіум затверджено було в 1731 р. царицею Анною; в тім же році відкрито було в Колегії і найвищу клясу богословія.

Поза територією України можемо назвати ще цілий ряд міст, де учні Академії відзначилися на полі просвіти. Так у Москві ректорами московсько-слов'яно-латинської Академії були — з 1728 р. Герман Концевич, з 1734 р. Степан Калиновський. Гавриїл Бужинський, з 1726 р. єпископ у Рязані, відновляє тут слов'яно-латинську школу; Варлаам Леницький, будучи з 1731 р. єпископом псковським, засновує в Пскові школу, майбутню семінарію, і за 7 років своєї діяльності відкриває цілий ряд кляс включно до філософії. Іларіон Рогалевський, з 1733 р. архієпископ казанський, засновує в 1733 р. в Зилантові біля Казані школу, з якої розвинулася пізніша казанська духовна академія. Першими вчителями школи були теж учні Київської Академії: Веніамин Пудек-Григорович і Степан (Сильвестр?) Гловацький. Гедеон Вишневський, з 1727 р. єпископ смоленський, відкрив у Смоленську слов'яно-латинську школу, що стала основою пізнішої семінарії, а також цілий ряд шкіл: в Дорогобужі, Рильському, Білім, Вяземську. Лаврентій Горка, з 1733 р. єпископ вятський, положив тут основи будучій семінарії. Вищеназваний Герман Концевич, будучи в 1731 р. архієпископом архангельським, заснував у Холмогорах слов'яно-латинську школу, що стала основою пізнішої архангельської семінарії. Інокентій Кульчицький, вікарій тобольського митрополита (з 1727 р.) заснував в Іркутську дві школи, одну російську, а другу монгольську, в якій крім загальних предметів, викладалася також і монгольська грамота; Інокентій Нерунович, з 1732 р. єпископ іркутський, наверхав у Східнім Сибіру тунгузів на православіє.

За часів Апостола появилися представники Київської Академії навіть у Сербії. На прохання сербського єпископа Вікентія Свядковича післано було в 1732 р. кількох київських студентів для заведення шкіл у Сербії, серед них і відомого Михайла Козачинського.

І за Апостола головний контингент освічених людей постачала Київська Академія та деякі Колегії, що тоді існували на Україні. В європейських університетах було ще мало українців, та й то головню з приналежних до Польщі західніх земель України. Лишень з кінця 40-х років XVIII ст. починають все частіше виїздити за кордон на науку молоді люди з Гетьманщини, сини визначної української старшини, що, забагатівши, мала тепер і відповідні засоби для

утримання дітей на чужій стороні. Зі списків імастрикульованих на чужинецьких університетах студентів, у витягах поданих д-ром Олячином, видно це дуже ясно, хоч ці списки неповні і стосуються тільки до кількох європейських університетів.

Хоч тодішня освіта на Україні не стояла на високому рівні, то все ж таки було тут чимало добре освічених або й високо освічених людей, що могли б кожній європейській країні служити за прикрасу. Головне те, що вища верства гетьманської держави не залишалася в сфері чисто матеріальних інтересів, не шукала тільки збагачення і почетеї, хоч господарські справи займали в її діяльності дуже поважне місце, чого прикладом є сам гетьман Д. Апостол, що був типом зразкового господаря і своїх приватних та рангових мажностей, і державного господарства України.

Ми знаємо чимало випадків, коли людина, скінчивши Київську Академію або іншу колегію, й далі дбає про свою освіту, цікавиться європейською політикою, передплачує газети з Німеччини, Франції або Голландії та здобуває собі цілий ряд книжок, особливо в чужих мовах, щоб познайомитися з різними проблемами духового життя Західньої Європи.

Ще важніше те, що освіта не була привілеєм одної вищої верстви, старшини й духовенства. Україна могла за часів Апостола, як і раніше, з гордістю вказати на квітучий стан народньої освіти. Сам народ дбав про грамотність і охоче утримував по селах не тільки шпитали для хворих, старих та сиріт, але й школи. Статистичні дані про народню освіту ми маємо лише з 1748 р., але ці цифри можна безперечно протягти і до часів Апостола, і до часів перед ним, бо відносини на Гетьманщині були сталими і почали змінитися на гірше тоді, коли селяни (та й то не всі) з кінця XVIII ст. стали справжніми кріпаками і матеріально не були вже спроможними на видатки освітнього або благодійного характеру. Отже в 1748 р. на 7 полків Гетьманщини (для 3-х полків не знайдено даних) було 866 народніх шкіль себто на 1000 населення припадала приблизно одна школа.

Люди, що тоді репрезентували Україну. — це все постаті барокової доби, деякі дуже типові, як напр. Теофан Прокопович чи гетьман-емігрант Пилип Орлик з їх неспокійним, змінливим темпераментом і авантурним життям, один з раціонально забарвленим світоглядом, другий з емоціональним, але обидва з твердим християнсько-релігійним наставленням і одночасно з великим замилюванням в античності і в знанні взагалі.

Взагалі культурні люди цієї епохи — це не хуторяни XIX ст. з їх мрійливою вдачею і тягою до „золотого спокою”, що цілковито замкнулися в сфері своїх приватно-дворянських інтересів; це діячі, що правлять українською державою, яких життя не йде спокійно, ліниво і безтурботно: війни, походи, фортифікаційні праці і т. д., а для духовенства мандрівки на північ для місіонерсько-просвітньої

праці і серед росіян і серед інородців — тримають їх у стані активності, в стані повсякчасного руху. Вища верства і практична і ділова, вмiє збагачуватись і веде не раз зразково своє приватне господарство, користаючись іноді зовсім неморальними засобами, притискаючи не раз нижчі стани населення без усяких скрупулів.

Але серед неї, паралельно з жадобою до збагачення, такою характеристичною для нового шляхетства, що вбивалося в силу, жила і жадоба до знання. Чи не дивно, що саме один з найбільш маркантних „практиків” тодішньої доби, людина, що для задоволення своїх матеріяльних інтересів послуговувалась і найгіршими методами, Яків Маркович, автор відомого „Дневника”, був і високо освіченою людиною свого часу, яку цікавили і проблеми математично-природничого, політичного, теологічного і філософського характеру. Діапазон інтересів у Марковича, як видно з його „Дневника”, дійсно дуже широкий: тут і господарські питання (як садити і плекати малину, ожину та інші ягоди, як виробляти пиво або як робити прості барометри, одержуючи щодо цього поради від свого ментора, Прокоповича), і питання теологічні та філософські, напр., міркування про картезіянську філософію, зацікавлення відомим протестантським теологом Будзеусом, або зайняття астрономією (він купує книгу про „небоземні глобуси”), мовами (купівля лексиконів), політикою і правом, про що його „Дневник” говорить такими назвами книжок як *Speculum Saxonium*, Литовський Статут, Твардовського конституції коронні, політика Аристотелева і т. д.

Ця жадоба знання, це щире бажання поширити свій горизонт, познайомитися зі здобутками європейської та античної культури характеризує не одного представника тодішньої гетьманської України. Таким був, напр., М. Ханенко, за Данила Апостола скромний полковий суддя, що, за висловом Лазаревського, належав до числа найбільш освічених людей того часу. Для характеристики його духових інтересів згадаємо, що в його „Дневнику” під одною тільки датою 21 серпня 1732 р. знаходиться реєстр латинських книжок, які з його доручення треба було закупити в Західній Європі. До них належали¹⁾: *Cluverii introductio in universam geographicam*, *Cellarii geographia antiqua et nova*, *Matthiae theatrum histor.*, *Cluverii epitome historiae totius mundi*, *Puffendorphi introductio ad histor. Furor.*, *Buddei Historiae eccles.*, *Veysmani Histor. eccles.*, *Pistorii Florus Polonicus*, *Josephi Binghami Angli origines sive antiquitates eccl.*, *Sulpitii Severi hist. sacra*, *Nic. Bergius de statu eccles. religionis Moscoviticae*, *Orthodoxa confessio Catholicae atque Apostolicae Ecclesiae orientalis Lipsiae 1695*, *Genius Stephani Javorskii quondam Metropolitae Rezanensis et Muromiensis ex eius opere posthumo Theosophico »Petra fidei« dicto in epistola familiarii revelatus 1730*, *Grammatica Latino-gallica*, *De logarythmis, tangentibus et secantibus*. Він же набуває *Вепри-*

¹⁾ Подасмо так, як вони зазначені у Ханенка.

лія, Ціперона, Корнелія Непоса, Фенельонового Телемака, Гуґо Гроція »de veritate religionis christianaе«, також »de poenis haereticorum cum Stephano Javorskio disputatio« та читає відомі „Разговори въ царствіи мертвыхъ” і т. д.

Петро Апостол, син ґетьмана, відомий зі свого знання багатьох європейських мов, не тільки виступає в ролі перекладача на службі у князя Меншікова, але й виказує себе як високоосвічену людину з живим зацікавленням до культурного західноєвропейського життя. Як видно з його французькою мовою писаного „Дневника” за 1725 — 1726 рр., він передплачує через різних посередників (напр., відомого Аша) французькі і німецькі газети, цікавиться французькою комедією, читає »Les filles egrants«, »Deus Arlequins« і подібні речі, купує в Петербурзі або виписує з-за кордону силу книжок, писаних німецькою, французькою, італійською мовами. в тому числі навіть такі, як „Історія Фляндрії”, та „Історія Угорщини” італійською мовою.

Зацікавлення культурними справами виявило себе не тільки в тім, що вища українська верства читала виписувані з-за кордону книжки. Петро Апостол, напр., перебуваючи в 1725 р. в Петербурзі, очевидно, цікавився всіма новинами і загальнокультурного і наукового життя. Так він уважав потрібним бути присутнім, коли виголошували свої промови професори (очевидно, новозаснованої Академії), що недавно прибули з Німеччини. Це був, певно, інавгураційний акт, бо записано про це під одною датою, а саме під 27 грудня 1725 р. Також кидає світло на культурні обставини життя вищої верстви навіть така замітка, як у „Дневнику” Марковича під 7 квітня 1730 р.: „У Миклашевського інспектор з дітьми виправляли комедію”.

Коло культурних людей за Д. Апостола було, як на той час, досить широке. Україну репрезентують не тільки діячі ґетьманщини, але вже й перша еміґрація, що появляється в Європі в зв'язку з поразкою Мазепи. На чолі її стоїть ех-ґетьман Пилип Орлик, автор величезного щоденника, і син його Григорій. Обидва — помітні особи на політичному горизонті Європи (так само, як на культурному Теофан Прокопович і Стефан Яворський, що недавно помер) саме тоді, коли Д. Апостол правив Україною. Їх можна назвати європейськи освіченими українцями в повному розумінні цього слова. Пилип Орлик, сидючи з 1722 р. в Туреччині, живо цікавиться європейськими політичними, а разом і культурними подіями, читає газети французькі, італійські, німецькі, а особливо цікавиться голландськими часописами, що в ті часи були дійсно найбільш поінформованими. Боршак справедливо підкреслює: „...переглядаючи назви книг, нотатки, зразу завважаємо, що думки Орлика йшли в царину теології, історії та політики, менше в області красного письменства, як не числити красномовности”.

Між українцями, що за часів Апостола перебували за кордо-

ном, особливе місце займають Василь Григорович-Барський та Симон Тодорський. Перший був типом українського паломника, цвтомного шукача знання при високім релігійнім настрої, що 24 роки провів у мандрівках по чужих землях і вернувся на батьківщину 46-літнім монахом, щоби зложити свої кості в рідну землю († 1747), а нам полишити свої величезні записки, відомі під назвою „Странствованія... по святимъ мѣстамъ Востока 1723 — 1747”.

Другий, Симон Тодорський, учень Київської Академії, богослов і орієнталіст, на думку Чижевського, один з найліпших у Росії XVIII ст. орієнталістів, появился після 1727 р. в Галле (іматрикулювався влітку 1729 р.) — і тут не тільки вчився далі орієнталістики, але й став у ближчі стосунки з колами піетистів, які тут мали свого провідника, Августа Германа Франке († 1727), співпрацював з ними та зайнявся перекладами творів піетистів Франке, Арндта, Фрайлінгавзена. Він вернувся на батьківщину лише десь після 1735 р.

Згадаємо ще Михайла Козачинського, який, будши посланий в Сербію для заведення шкіл, написав тут у 1733 р. драму про „Ірша п'ятого, останнього сербського царя, твір типу хроніки, що подає важливі моменти з сербської історії XII — XVIII ст. (відома лише в пізнійшій сербській перерібці).

Українську історіографію цих часів репрезентують такі освічені українці, як Самійло Величко, канцелярист генеральної військової канцелярії, та Григорій Грабянка. „Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками” першого, доведене до 1700 р. (кінець аж до 20-х років XVIII ст., здається, загублено) і „Дѣйствія презѣльной брани” (доведені до 1709 р.) другого — це вже не літописи, а скоріше історія рідного краю, в якій особливу вагу приділено особі творця української козацької держави, Б. Хмельницького (особливо у Грабянки). Як підкреслює Д. Дорошенко, праці Величка — це вже цілком серйозна спроба прагматичної історії України. Хоч праці писані були вірогідно до вступу Д. Апостола на гетьманський стіл, проте їх автори належали й до епохи Апостолового гетьманування. Величко, правда, доживав тоді віку в Диканці, маєтку Кочубеїв, але він і далі займався літературною працею. Відомо, що він переклав з німецького збірника на тодішню українську мову обширну „Космографію”, закінчену року 1728. Як ми вже раніше зазначали, Григорій Грабянка був одним з найвизначніших діячів доби Апостола і займав з 1729 р. відповідальний пост гадацького полковника († 1734).

Але хоч обидва займалися літописанням рідної країни з власної любови до справи, без якогось офіційного призначення, тільки в свобідні від звичайних занять хвилини, проте твори їх були не без літературних вартостей. На це виразно вказує Чижевський у своїй „Історії української літератури”: „В цілому літопис Величка дає нам надзвичайно цікаву картину інтересів, стилю, переживання та думання людини українського барокка. В цьому відношенні він (у мен-

пій мірі Грабянка) заміняє нам оригінальне українське повістярство, яке за часів барокка... мало розвинулося."

Але цими іменами не можна обмежитися. Саме в 30-х роках XVIII ст. зложено ананімове „Краткое описание Малороссіи". За часів гетьманування Апостола служив у Генеральній Військовій Канцелярії вихованець Київської Академії, Степан Лукомський, а певно вчився в тій же Академії й Петро Симоновський — обидва автори, що стали відомими як перекладачі та компілятивні складачі української історії (Симоновського „Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ" 1765 р. та Лукомського „Собрание историческое" 1770 р.), але вже значно пізніше, в другій половині XVIII ст.

Найпомітнішою появою на полі літератури за часів Д. Апостола була визначна українська драма „Милость Божія" (повний титул: „Милость Божія, Украину отъ неудобъ пошлыхъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкого свободившая и репрезентованая въ школахъ кievскихъ 1728 лѣта"), яку ставлено було Академією в 1728 р. Ім'я автора її залишилося невідомим, але ним був, prawdopodobnie, вчитель поетики Київської Академії, Теофан Трофимович.

„Милость Божія" — це типова для барокових часів драма великих форм, трагікомедія. Її автор — щирий український патріот. Україна та її доля — це та внутрішня тема, що червоною ниткою переходить через цілу драму. В драмі Україна фігурує й як окремий символічний образ. З числа своїх героїв автор на перше місце ставить Богдана Хмельницького. Подібне до історіографів (Самовидця, Грабянки, Величка) пієтет драматурга до великого гетьмана знаходить собі вираз у підкресленій ідеалізації його особи. Для нього Хмельницький — ідеальний образ лицаря, добрий геній України, уособлення долі України. Основні думки автора щодо України ясно показані в його неприхильнім відношенні до Петра I і в підкреслено позитивнім ставленні до Петра II, що відновив гетьманат, себто відродив до життя те, що зруйнував Петро I. Тому в драмі висловлюється похвала Петрові II і нововибраному гетьманові Д. Апостолові. „Україна" промовляє у нього так:

„О, Боже, возсіяй ми день онъ скоро златый,
Толикое блаженство мое оглядати!
Дажь мнѣ Петру Второму, отъ Тебе избранну,
И тобою настѣднымъ вѣнцемъ увѣнчанну,
Поклоненіе мое должное воздати,
Толико его милость ко мнѣ величати!
Дажь и его вѣрному вожду, Даніилу
Здравіе, долготу дній, во всемъ спѣхъ и силу".

І на полі мистецтва часи Д. Апостола — перехідні часи. Тут маємо до діла або з пізнім барокко, або навіть з першими початками рококо (дехто утотожнює пізнє барокко з рококо).

Найбільшою появою в царині будівництва був Готфрід Шедель, що розвинув свою діяльність уже в Єлисаветинські часи, в 40-х роках, і з якого треба починати київську архітектурну школу з такими видатними майстрами, учнями Шеделя, як Степан Ковнір і Іван Григорович-Барський.

Але початки його діяльності належать ще до часів Д. Апостола. Прусак Шедель, що був з 1713 р. на російській службі, опинився 1730 р. в Києві, куди він прибув майже водночас із новим київським архієпископом Рафаїлом Заборовським. Він став будівничим Заборовського і пробув на цій службі до смерті останнього в 1747 р. Проф. Д. Антонович каже про нього: „Він остільки просякся духом українського мистецтва, що виріс на ведучого будівничого українського рококо з всіма ознаками специфічної української творчості. Його будови так вросли в загальний образ післямазепинського Києва, що Київ без них не до подумання, а це особливо відноситься до його лаврської дзвіниці, яка пацує над холмистою місцевостю на високім березі Дніпра і якої баня часами ховається в облаках. Над цією першою своєю працею в Києві працював він у роках 1731 — 1745.”

Початками своєї діяльності сягає доби Д. Апостола і визначний київський гравер Григорій Левицький, батько славного портретиста Дмитра Левицького. На думку В. Січинського, Григорій Левицький відіграв провідну роль в розвитку українського граверства середини і кінця XVIII ст. — подібно до того значення, яке в кінці XVII і на початку XVIII ст. мав Олександр Тарасевич. Власне ці два найбільші українські гравери старих часів творять цілу основу українського граверства XVII та XVIII ст.¹⁾

Правда, за часів Д. Апостола Гр. Левицький тільки починав свою діяльність, і навіть не на Україні, а за кордоном. Згідно з Словником Мистців він у 1732 р. жив у Вроцлаві (Бреславі) і виконав тут чистий мідерит Ієуса, Марії і Йосифа в майстерні Антона Біркгардтса.

---

¹⁾ В. Січинський відносить діяльність Гр. Левицького до часів пізнього барокко рококо на Україні.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Antonowytch D., Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst, Leipzig 1942.
- Антонович Д., Український театр. Українська Культура. Подєбриди 1940.
- Аскоченский В., Кієвъ съ древнѣйшимъ его училищемъ академією. Кієвъ 1856, т. II.
- Борцак І., В книгозбірні гетьмана Орлика. Літерат.-Науков. Вістник, Львів, 1923, кн. XI.
- Булгаков М., Історія Кієвской Академіи. С. Петербургъ 1843.
- Вишневскій Д., Кієвская Академія въ первой половинѣ XVIII в. Труды Кієвской Духовной Академіи 1903, т. VIII.
- Вишневскій Д. Общее направленіе образования въ Кієвской Академіи въ первой половинѣ XVIII ст., Кієвская Старина 1904, VI.
- Гординскій Ярослав, „Милость Божія” українська драма з 1728 р. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1925, т. 136 — 137.
- Д. В., Кієвскій митрополитъ Рафаиль Заборовскій и его мѣры къ исправленію духовенства. Кієвская Старина 1899, III.
- Дневникъ Петра Даниловича Апостола. Кієвская Старина 1895, VII — VIII.
- Дневникъ генерального подскарбія Якова Марковича. Кієвъ 1895, т. II; 1897, т. III.
- Дневникъ генерального хорунжаго Николая Ханенка 1727 — 1753 г. Кієв 1884.
- Доманицкій В., Два указа митрополита Рафаила Заборовского (1733 и 1735). Кієвская Старина 1904, VII.
- Дорошенко Д., Огляд української історіографії, Прага 1923.
- Иконниковъ В. С., Кієвъ въ 1654 — 1855 гг. Кієвъ 1904.
- Лазаревскій А., Одиннадцать писемъ Василія Григоровича-Барскаго къ роднымъ 1723 — 1746. Русскій Архивъ 1873, III.
- Милость Божія... Чтенія Им. Об. Истор. и Древ. Рос. Москва, 1858, I.
- Наріжний С., Теофан Прокопович і Яків Маркович у своїхъ взаємовідносинахъ. Наша Культура 1937, кн. 12.
- Ojancyn D., Aus bem Kultur — und Geistesleben der Ukraine II. Schule und Bildung. Kyrios, Königsberg-Berlin. 1932, H. 2.

Петровъ Н.И., Акты и документы къ исторіи Кіевской Академіи. Кіевъ 1904, Отд. II, т. I, ч. I — II.

Письмо архиепископа новгородскаго Теофана Прокоповича къ архиепископу Кіевскому Рафаилу Заборовскому 8 марта 1734 г. (О способахъ къ улучшенію матеріальнаго положенія Кіевской Академіи). Кіевская Старина 1884, III.

Січинський В., Григорій Левицький, український гравер середини XVIII ст. Наша Культура 1936, кн. 8 — 9.

Стещенко І., Історія української драми, Київ 1908, т. I.

Судієнко М., Матеріали для отечественной исторіи. Кіевъ 1853, т. I.

Чижевський Д., Український літературний барок. Нариси. Частина перша. Праці Українськ. Істор.-Філолог. Тов. в Празі, Прага 1941, т. II.

Чижевський Д., Історія української літератури, Прага 1942, т. II.

VIII

Д. АПОСТОЛ В ОСТАННІХ РОКАХ СВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ЙОГО ПОЛІТИКИ І ХАРАКТЕРИСТИКА ЙОГО ЯК ГЕТЬМАНА

Нова цариця Анна Іоанновна неначе милостиво поставилась до України. Гетьман отримав від неї орден Олександра Невського і майже 1½ тисячі нових дворів на уряд. Але в дійсності її царювання лягло страшним тягарем на Гетьманщину і привело її кінець-кінцем до цілковитого зубоження. За Апостола, до російсько-турецької війни (1735 — 1739) цей тягар ще не був такий помітний.

За нової цариці України-Гетьманщині особливо далася взнаки нова фортифікаційна праця, а саме вибудування так званої української лінії оборони і забезпечення української і південної російської території від кримських татар. Ця лінія згідно з царською грамотою з 27 квітня 1731 р. мала постати від Дніпра по Орелі аж до гирла Берестової. На перший раз вимагалось з усіх полків Гетьманщини 7000 козаків, але вже влітку 1731 р. з російського боку виставлено було додаткове запотребування на 8000 козаків.

Але ще в тім самім році урегульовано було справу в той спосіб, що всіх, притягнутих на лінійну роботу, мало бути загальним числом 20000, з них половина козаків, а половина посполитих, себто по 10000 з кожної категорії. Оскільки повірити „Літописному повѣствованію о Малой Россіи” Ригельмана, то, починаючи з 1731 р., Апостол мусів кожного року відряджати 10000 козаків і 10000 посполитих на будування української лінії. Це значне число людей мало харчуватися або з власного запасу, або з запасів, зібраних на те українським урядом (звичайна формула: провіянт на 3 місяці) також на них покладено було обов'язок приносити з собою потрібний для праці реманент. Як подає автор „Історіи Русовъ”, праця на лініях „похитила опяť многія тисячи народа, безвременно погибшаго отъ тяжестей, зноя и климата”.

Особливо важко довелось знову козацтву. В той час, як одні козаки мусили йти на лінію, других або тримали напоготові на ви-

падок походу, або й виправляли в ту чи іншу військову експедицію. Так влітку 1731 р. змобілізовано було чимало козаків гетьманських полків, до яких прийшов наказ негайно виступити в похід проти кримських татар. Все це робилося на вимогу російських генералів, що стаціонували на Україні, а в першу чергу Вейсбаха. Кінець-кінцем полки залишилися тільки при поготові: у вересні прийшов новий наказ від Вейсбаха, що похід не відбудеться.

Коли в 1733 р. вибухла війна за польський престол, українські козаки брали участь у кампанії на боці Росії, яка воювала спільно з Австрією, підтримуючи саксонську кандидатуру проти Франції і її ставленика, Станіслава Лещинського. Гетьманських козаків було в тім поході за „Історією Русовъ” 20000. На чолі їх стояв генеральний обозний Яків Лизогуб.

Відновлення гетьманату в 1727 р. сильно відбилося на справах Запорізької Січі, що перебувала під протекторатом Туреччини і безпосереднім доглядом Криму. Залежність від кримського хана була в багатьох відношеннях невігідною для січових козаків. Там уже давно існувала партія, яка трималася гетьманської і, зрозуміло, разом з тим російської орієнтації. Саме з вибором Данила Апостола в гетьмани у запорожців вибився наверх сильний рух у напрямі порозуміння з російським урядом. Проти думки давнього кошового Костя Гордієнка військо покинуло 23 травня 1728 р. Олешки і подалося на стару Чортомлицьку Січ у надії домовитися з Апостолом і москалями.

Інтереси запорожців і їх орієнтацію на Гетьманщину новий гетьман дійсно взяв близько до серця. В додаткових пунктах з 18 березня 1728 р. він у п. 9 підтримав їх бажання „быть по прежнему, подъ высокодержавною Его Имп. Вел. рукою”. Сліди заходів гетьмана в запорізькій справі знаходимо в актах не раз і пізніше.

Але російський уряд, щоб не викликати нової війни з Портою, поставився до справи неприхильно і категорично відмовився (указ царя з 13 червня 1728 р.) прийняти запорожців під свою протекцію.

Тоді січовики, пересидівши в Чортомлицькій Січі 1728 і 1729 роки, рішили вертатися назад під Крим, бо нічого іншого і не лицалось робити. Але самий перехід відбувся лишень в 1730 р., і то після різних заспокійливих заяв з боку кримського хана і бендерського паші.

Перехід запорожців на російський бік відбувся вже за нової цариці Анни. Але Данило Апостол не брав, здається, активної участі у вирішенні цієї справи. Старечі хороби гетьмана, його значно зменшена діяльність сильно відбилися на становищі суто української влади. Поруч з іншими важливими питаннями і справа запорізька опинилася в руках російських адміністраторів. Як відомо, посередником став київський генерал-губернатор, граф Вейсбах.

Після смерти польського короля Августа II в лютім 1733 р. настав нарешті час, коли мала вирішитись доля запорожців. Цілий ряд

посередників з польського боку потягнувся на Січ, великі зусилля робив і ех-гетьман Пилип Орлик, щоби притримати військо при собі і при старій орієнтації на Туреччину, Крим і Польщу Станіслава Лещинського; але запорожці з своїм кошовим отаманом Іваном Малашевичем, що здавна був російської орієнтації, вислали депутатів до фельдмаршала Мініха з пропозицією своїх послуг. Цариця Анна, отримавши донесення Мініха, рішила піти назустріч запорожцям, але не відразу. З огляду на боротьбу в Польщі російський уряд не бажав покищо війни з Туреччиною.

Ще на початку 1734 р. січове військо не знало, що робити: чи оголосити себе підданими цариці, чи й далі коритися кримському ханові? Для запорожців було це дуже незручно, бо саме тоді хан видав наказ про мобілізацію запорізького війська, яке мало йти до Хотина, а звідти разом із татарами в Польщу. Перебуваючи в постійних зносинах із київським генерал-губернатором графом Вейсбахом, козаки і їх новий кошовий Білицький побачили, що далі вже чекати не можна. В той час, як російський уряд тільки запитував свого посла при Порті Неплюєва (в листі з 27 березня 1734 р.) про те, як зареагують турки на прийняття запорожців під царську руку, військо рішило поставити і царицю і хава перед доконаним фактом. На початку квітня граф Вейсбах повідомив обох російських послів у Константинополі, Неплюєва і Вешнякова, що запорожці відмовилися слухати кримського хана і перейшли на урочище Базавлук. Хоч цим і було заскочено і центральний уряд і його дипломатів у Туреччині, цариця на цей раз дефінітивно погодилася прийняти запорожців у своє підданство. Влітку 1734 р. унормовано відносини Запоріжжя до російського уряду; стародавня ж запорізька територія перейшла до війська аж по укладенні російсько-турецького миру в 1739 р. В війні 1735 — 1739 рр. з Туреччиною запорожці брали енергійну участь на боці Росії.

Щодо Правобережної України, то вона в політиці Д. Апостола не могла грати якоїсь помітної ролі. Після зречення Росії в 1711 р. і особливо після порозуміння між Туреччиною і польським королем Августом II в 1714 р. Правобережна Україна правно і фактично належала Польщі. За гетьманування Апостола до певної міри припинилося переселення на правий берег Дніпра, бо в Гетьманщині стало легше жити. Але обставини не дали Д. Апостолові відіграти ролю об'єднателя України. Та й події, які відбулися на території Правобережної України в 1734 р., перше велике гайдамацьке повстання, виступ російських військ разом з гетьманськими відділами і т. д. — все це сталося саме тоді, коли Д. Апостола не було вже серед живих.

Ще Мазепа міг активно переслідувати традиційну мету приднання Правобережжя до Лівобережної України, чого він зрештою осяг; той же Мазепа тримав під своєю контролею і регіментом (зви-

чайно, при московській зверхності) Запорізьку Січ, хоч і як вона відокремлювалася та змінювала свої орієнтації. Але вже Іван Скоропадський розпоряджав тільки Лівобережною Україною. Так воно залишилося і за часів Д. Апостола — з тою тільки різницею, що новий гетьман енергійно, але безуспішно підтримував запорізькі стремління до повороту під імперію Російську і тим самим під регімент та протекцію гетьманської держави, тоді як Скоропадському, який думав не інакше, як Апостол, невільно було виступати в цій справі з огляду на крайню ворожість Петра I до Січі.

Після Мазепи політична боротьба силою фактів пересунулась на лінію внутрішнього фронту: захист інтересів автономної гетьманської держави, її прав і привілеїв ставав на перше місце і залишав усі інші інтереси далеко за собою.

На схилі свого життя гетьман занепадав щораз більше. В 1733 р. російський уряд уже поважно рахувався з можливістю скорої смерті гетьмана. З доручення цариці кабінет міністрів запитав 18 травня 1733 р. повноважного міністра на Україні, князя Шаховського, „какъ съ Малороссіей впредь, по смерти нынѣшнего гетмана поступать”.

Вже на весні 1733 р. гетьмана спіткав удар. В журналі кабінету міністрів з 23 травня 1733 р. занотовано, що князь Шаховской прислав рапорт про те, що гетьман Апостол „заболѣлъ жестоко параличемъ”. І, дійсно, Апостолові недовго вже довелося прожити. В січні 1734 р. він помер від паралічу. Ховали гетьмана в Сорочинцях, улюбленім місці його перебування, в вибудованій на його кошти мурованій Спаській церкві, в асистенції самого київського архієпископа Рафаїла Заборовського і цілого сонму духовенства.

А тепер дещо до загальної характеристики Данила Апостола яко гетьмана України. Цікаво, що навіть і Джиджора, найбільш авторитетний дослідник епохи, не міг виробити твердої думки про цього гетьмана. В „Матеріялах московського „Архива Министерства Юстиціи” до історії гетьманщини” він каже, що „старий Апостол — один з кращих історичних українських діячів, а при тім рішучий автономіст”. Але той же Джиджора в статті „Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.” висловлюється про гетьмана зовсім інакше: „Повернення гетьманства в тій формі, як се було зроблено, можна би навіть уважати за акт великої політичної хитрости правительства. Доказів на се, бодай у сім матеріалі, нема, але таку гадку може насунути особа Апостола, якого правительство визначило на гетьмана. Апостол, людина слабої енергії, який ніколи не в стані був зайняти якогось певного становища супроти російських претензій на Україні і вів себе зовсім не по гетьманському, удаючися до правительства з кожною найменшою дрібницею — така людина, як кажу, міг лишень понижати гетьманство в очах правительства і стратив всяку повагу і значіння на Україні. В Петербурзі очевидно могли знати про таку слабкість ха-

рактеру Апостола і керуючись такими самими мотивами, як Петро I при виборі Скоропадського в гетьмани, форсували Апостола... Нічого так не зашкодило українській автономії, як отсе нездарне поверх шестилітнє гетьманування Данила Апостола. Впровадження до українського генерального суда половини членів — Великоросів і позбавлення гетьмана всякого престижу через додання йому рівнорядного з ним чинника в справах цивільних — резидента, а в військових підпорядкування його командантові російського війська на Україні, те все розвіяло значіння гетьмана на Україні, а розуміється і в Росії”.

Хто ж був у дійсності Д. Апостол?

Мені здається, що перша думка, висловлена Джиджорою, відповідає дійсності. Безперечно, Апостол належав до рішучих автономістів-державників України. Взагалі ж це була освічена людина з зацікавленням до загальноєвропейських подій, але з типовими ознаками бароккової епохи з її підкресленою релігійністю. Але не це і не поетичний нахил до природи разом з свого роду добродушністю (кохався в прекрасних садах, виплеканих у його улюблених Сорочинцях спеціальними німецькими садівниками), також не людське, терпиме, а навіть більше — гуманне ставлення до своїх підданих і взагалі до української людности (в мастках гетьмана населенню значно легше було жити, як деінде!) характеризують його в першу чергу.

Як полковник був він не тільки вояком з безперечною військовою вдачею, який за часи своєї довголітньої військової служби виконав цілий ряд важливих військових доручень, але й розумним адміністратором. Він знав життя і вмів при всяких обставинах, іноді дуже критичних, поставити себе на належне місце. Людина практичної складки, був він зразковим господарем, який пильно і з великим умінням створював підстави свого власного багатства, якого основу положено було вже його батьком.

Але міродайними були для нього не тільки службова кар’єра та власні обивательські інтереси. Він, безперечно, належав до кола людей, яких можна назвати тодішніми українськими патріотами. Доля України лежала йому на серці, і їй присвятив він свої сили і як вояк і як адміністратор. Не дурно ж він брав найблизчу участь у небезпечних задумах Мазепи, а пізніше боровся разом з Полуботком проти гвалтовного царя Петра I.

Але дивним робом у парі з сміливістю йшла в нього й обережність, або скоріше — одне приходило після другого. В його житті були не тільки періоди патріотичного злету, але й пристосування до обставин. В певних випадках він готовий був іти на далекойдучі компроміси, включно до денунціяцій, якими він піддобрювався до Мазепи на початках Мазепиного гетьманування, коли його вважали прихильником скиненого Самойловича. Найбільш маркантним для його тактики пристосування був перехід від орієнтації на шведів

і Мазепу до орієнтації на царя і Скоропадського, коли обставини наче змінилися не на користь перших.

Апостолові вже не вдалося зайняти те становище, яке займав свого часу Мазепа, як гетьман України. Де в чім його права були ще більш обмежені, ніж за часів Скоропадського перед заведенням Малоросійської Колегії. Вже в „Ръшительныхъ пунктахъ” з 1728 р. виявилось значне скорочення гетьманських прерогатив щодо судової влади („главный судія” — цар, а не гетьман), далі — військової влади (поза „Ръшит. пунктами”), бо гетьмана підпорядковано було у військових справах російському фельдмаршалові Голіцинові, головюкомандувачеві російських сил на Україні, фінансових справ (інституція незалежних від гетьмана генеральних підскарбіїв), земельних (відібрання гетьманові права надавати землю за службу, права, яке, здається, не перейшло в практику і залишилося скоріше на папері) і нарешті — через призначення при особі гетьмана царського резидента для контролю.

Відновляючи гетьмана, російській уряд зовсім не думав про те, щоб повернути Україну як окреме державне тіло до того стану, в яким вона була за старих гетьманів. Часи Петра I не пройшли безслідно. В Верховнім Таємнім Совсті сиділи діячі з його школи, і вони раз-у-раз повертали на Петрову дорогу.

Гетьманство Апостола було з огляду на ці тенденції компромісом між старими і новими формами. Воно проходило, особливо за перших років, в атмосфері тихої, але впертої боротьби між представниками української державности і російського імперіялізму. Тоді як українське громадянство в усіх його прошарах стреміло до повороти цих старих форм, особливо коли пізнало на практиці негативні наслідки чисто російського управління через Малоросійську Колегію, — російський уряд дедалі то все більше дбав про те, щоб, виходячи з Петрової практики, зміцнити на Україні форми безпосередньої російської опіки, особливо тенденцією вирішувати найважливіші справи з російського центру, з Колегії Закордонних Справ.

В загальному ж ми знаходимо, що були два періоди в діяльності гетьмана: перші роки, коли він із справжнім запалом, з надзвичайною енергією взявся направляти справи на Україні, і останні роки, коли ця кипуча енергія поволі занепадала і поступалася місцем апатії. Нерівна і важка боротьба з російськими тенденціями, які виявляли себе щораз сильніше, не давали багато надій на будуче. Показалося, що гетьман був і дуже старий та хворий. В останні роки життя Апостола хвороби раз-у-раз кидали його на ліжку. І дух і тіло знеможеної людини вимагали спокою. Разом з тим резиденти набирали все більшого значіння. Наумова гетьман з України вижив, зате його наступники під кінець життя Апостола по суті правили Україною.

Особливо ясно ця зміна показала себе за часів цариці Анни. Російська недовірливість, боязь зрад і т. д. дійшла тоді свого апогею.

В таких обставинах гетьман мав мінімум волі вчинків. На кожному кроці його контролював резидент; кожна акція його могла бути підставою таємного або й явного розсліду з боку центральної влади.

З зменшенням влади і авторитету гетьмана став помітним і упадок інституції генеральної старшини, цього безпосередньо від гетьмана залежного органу управління України разом з Генеральною Канцелярією. Центральна гетьманська влада в Глухові не мала вже того впливу на провінціалну, на полковників. Безпосереднім призначенням полковників царський уряд подбав про те, щоб не було занадто великої гармонії між українськими центральними і локальними органами. Скріплення влади полковників супроти гетьмана мало негативні наслідки і приводило до анархії, з якою гетьманові боротися було дуже тяжко, майже неможливо.

Правда, Апостол і тут знаходив вихід: проти гвалтовних та непокірних полковників він підтримував, коли була потреба, полкову старшину. Це був природній союз, щоб привести до покори найвищих представників провінціальної влади, який, правда, не виключав і спільних акцій гетьмана з полковниками в деяких справах, що торкалися міст. Центральна українська влада влучно використовувала полкову старшину в численних процесах, які підняв був проти полковників Апостол. До тої ж категорії засобів належала й вимога, щоб полковник правив провінцією-полком за радою полкової старшини. Виразно помітні турботи Апостола щодо виборів полкової старшини, її повного складу в полках і т. д. За гетьманом було право призначати полкову старшину на вільні вакансії з вибраних полковою радою кандидатів, і тут Апостол особливо дбав про те, щоб такі вибори відбувалися без вмішування полковників (крім подачі голосу) і без якогось примусу або й гвалтовних заходів з їх боку.

Не тільки провінціална адміністрація, але й суд дістав певне унезалежнення від центральної влади. Це торкалося Генерального Суду, який згідно з „Рѣш. п.” (п. 1) ставав інституцією рішуче колегіальною з гетьманом як президентом на чолі; разом з тим верховні судові права переходили на царя.

Ця реформа Генерального Суду була переведена проти волі й бажання як самого гетьмана, так і міродайних українських чинників. Зате гетьман звернув особливу свою увагу на нижчі суди, які для росіян були, очевидно, малозначущими, і перевів їх реформу інструкцією з 13 липня 1730 р., запровадивши потрібні зміни щодо складу суду полкового, сотенного і сільського, а також щодо апеляції, форми процесу в справах кримінальних і цивільних, виконання вироків і т. д. В цьому відношенні Апостол продовжував працю, яку почав уже Полуботок.

Щодо соціальних відносин, то тут дуже важливу роль грало врегулювання земельного питання. Але саме цю справу поставлено було на порядок денний не з ініціативи українського уряду. Апостол

з старшиною згадував у статтейних пунктах (п. 10) лише про потребу дати ранґові маєтності нововибраним старшинам, генеральним і полковим, бо ті маєтності, що колись припадали на відповідні ранґи, розійшлися по чужих руках.

Тут роля Апостола як гетьмана не дуже світла. Треба думати, що старшина в її цілості мала в нім свого заступника, особливо щодо податкових і маєткових справ. Недурно ж і гетьман і його порадики ставили російському урядові вимогу, щоби маєтки державців (і світських і духовних) були вільні від податків, що їх завів ще Петро I для цієї категорії людей. Можливо, що старшина, виступаючи спільно, примусила і гетьмана шанувати її вимоги; можливо, що й гетьман мав на увазі свої власні інтереси державця.

Зате російський уряд зробив енергійну спробу не тільки покласти край переходові ранґових і ратушних маєтностей в приватні руки, але й повернути до ранґи все неправно втрачене на користь державців як приватних володільців, чому доказом є постанови „Рѣш. п.” (п. 10), які стали за основу для так званого „Генерального слідства о маєтностях” (1729 — 1731). Правда, ревізія не принесла сподіваних результатів; „реестра возвращеннымъ маєтностямъ” таки не було складено.

Але процес розтягання ранґових маєтностей, безперечно, припинився, принаймні на час гетьманування Д. Апостола, і тут бачимо сліди адміністраційної діяльності не російського уряду, а в першу чергу самого гетьмана.

Разом з тим урегулювання і обмеження приватновласницького землеволодіння, що було метою реформи, принесло в дійсності його консолідацію, для чого використано було неясно зформульований п. 8 „Рѣш. п.”. До цього ніякого забезпечення приватного володіння не було: стара традиція говорила, що вся земля належить Військовій Запорізькому, себто державі.

Бувши гетьманом, Апостол не міг не брати до серця козацьких інтересів. Він уживав заходів, щоб не було незаконного „привлеченія” козаків у посольство, щоби козаків не посилялося на спеціальні служби на користь адміністрації і старшини, щоби з них не бралось незаконних датків. Задовольнялися скарги козаків, скільки вони могли довести, що їх несправедливо зараховано до посольства.

Щодо селян, то вже Апостол дивився на них, як на замкнуту верству, і не погоджувався, щоб посольство переписувалося в козацтво (справа, яка була ще можливою за часів Мазепи). Особливо торкалося це так званих „природних” (з діда в батька) посполитих. Зате проблема свобідного переходу посполитих від одного державця до другого або відходу взагалі стояла ясно: вільність відходу була твердо встановлена, правда, без права залипати за собою землю на старім місці, але, очевидно, з правом її передати або продати.

Відношення Апостола до міст характеризується бажанням оборонити й підтримати їх права, їх самоуправу і економічний добробут. Він з притиском поборює надужиття адміністрації. Але його лінія не є тут зовсім ясною. В 1728 р. він же підпорядковує магістратські суди полковим судам як апелятивній інстанції, а магістратські фінанси віддає під контроль полкових канцелярій. Можливо, що цей союз між гетьманом і полковничою владою був тільки тимчасовий і до певної міри навіть корисний для міст, бо відомі приклади, коли гетьман і полковнича влада безпосередньо допомагали містам та боронили їх супроти дрібнішого старшинства, що, послугуючись інституцією протекції, підпорядкували собі окремих мешканців міста. Справа в тім, що після 1728 р. появилися і гетьманські універсали, в яких міста боронилися і проти полковничої влади. В загальному ж, треба думати, Апостол був проти тенденції щораз більшого підпорядкування міст адміністрації.

Не можна сказати, що відношення гетьмана до духовенства не було прихильним. Гетьман, правда, просив у додаткових пунктах (п. 2) з 18 березня 1728 р. про заборону монастирям і взагалі духовенству набувати через купівлю, дар і т. д. маєтності як козацькі, так і взагалі державців недуховного стану, замість цього й далі дозволяючи приймати пожертви грошима, на що російський уряд в „Рѣшит. п.” (п. 18) цілком погодився. Безперечно, і гетьмана і старшину турбувало надзвичайне збільшення маєткового стану духовенства. Старшина-державець мав у духовенстві небезпечного конкурента; для української держави крайнє збагачення духовенства було невідгідним з огляду на пільги, якими з початку козацької держави користалися духовні маєтності.

Обминаючи цю справу, що була важливою і для державних інтересів України, Апостол в загальному, безперечно, дбав про духовенство, вимагав відновлення митрополії в Києві і підтверджував своїми універсалами монастирські і церковні володіння, набуті перед виходом „Рѣш. п.” (22 серпня 1728 р.)

Переходячи до фінансових справ, зазначимо, що для гетьмана було страшним ударом, коли йому взято було з рук розпорядження військовим скарбом і передано його двом новопоставленим (один росіянин, другий українець) генеральним підскарб'ям. Свого часу Апостол писав до російського канцлера Головіна, що він був би найнещасливішим з усіх гетьманів, коли б за його правління постала незалежність військового скарбу. Реальним виразом української автономної державности був військовий скарб, і Апостол як практична людина прекрасно розумів, яке значіння має право безпосередньо розпоряджати державними фінансами для покриття видатків на адміністрацію та військо.

Що Апостол мав для фінансових справ велике зрозуміння, видно хоч би з того, що він склав перший бюджет на державні пот-

реби в висоті 143 408 карб., не включаючи сюди коштів на суто гетьманську репрезентацію. Також саме Апостол 1729 р. унормував і привів до порядку систему консистенських зборів „порціями” і „раціями”; таку важливу серед податкових повинностей українського населення.

Відношення гетьмана та по суті і всієї української правлячої верстви до індустріяльних підприємств типу мануфактури, заведених на Україні російською владою і російськими руками, було виразно негативне. Українці добре зрозуміли, що політика царського уряду була виразно меркантильною, для потреб центру і без уваги на соціально-економічну структуру України та її потреби. Мануфактура існувала на Україні в інтересах російського фіску і для потреб російських державних інституцій: Адміралтейства, Криґе-Колегії, Мануфактур-Колегії і т. д. Інтереси українського населення на увагу не брались. Не раз російські індустріяльні підприємства були конкурентами відповідної галузі місцевого промислу.

В основному можна сказати, що мануфактура також не давала ніякого позитивного еквіваленту для місцевого населення (продукцію перебирали імперські органи для своїх потреб) і залишалася підприємством дефіцитним і дорого коштуючим, — без різниці, в яких руках вона була, фіску чи російських приватних підприємців, які здебільшого були експонентами того ж центрального уряду.

Мануфактура репрезентувала підприємства великого масштабу, і саме це сприяло українським старшинам та державцям займатися зі свого боку заснуванням фабрик. Бо мануфактура вимагала відповідних економічних умов, яких на Україні не було. Тут бракувало великих капіталів, не було розвинутого кредиту, а головне — Гетьманщина не мала кріпаччини, як Росія. Саме в Росії панування кріпаччини створювало на ті часи ліпші умови для організації подібних великих підприємств. Праця ж посполитих, які мали право вільного переходу, хоч і зобов'язані були послушенством, як і праця зовсім вільних людей була при відсутності робочих рук порівнюючи значно дорожчою. Через те і старшина, хоч і як заможна, не мала охоти вкладати свої гроші в мануфактуру. Економічно Гетьманщина, коли брати на увагу економічний процес в його цілості, не була ще в стані плекати великий промисел. Цей промисел у формі вотчинної фабрики розвивається в першій половині XIX ст., зрозуміло завдяки тому, що на Україні з кінця XVIII ст. цілковито запанула кріпаччина.

Але існував ряд традиційних промислів на Гетьманщині, які й далі не виходили з українських рук: вироблення поташу та смольчуги, яке почало занепадати з огляду на заходи російського уряду, виробництво салітри, лиття з міді дзвонів, кітлів, казанів і т. д., промисли скляний і цегельний, гуральництво і т. д. Незавидною була доля паперових підприємств у зв'язку з Петровими наказами про українську книжку продукцію.

Д. Апостол яко гетьман України, бувши сам пильним і запопадливим хазяїном, купцем-експортером і промисловцем, надзвичайно добре розумів, що нова торговельна система, заведена на Україні Петром I, привела українську торгівлю до занепаду. Його метою і стало повернути українським купцям і українській торгівлі ті права, які вона після Мазепи втратила. При енергійній підтримці гетьмана українське купецтво наслідилося підняти свій голос, збираючись на власних конгресах та подаючи петиції до гетьмана і центрального уряду. Українське купецтво, спільно виступаючи в торговельних справах — тут помітна хоч і обережна, але вперта праця гетьмана — вимагало „прежних малоросійских правъ и привелегій”. З свого боку, гетьман підносив у „Статтейнихъ пунктахъ” (п. 15) постуляту вільного торгу України з закордоном і закордону з Україною, на що російський уряд, бажаючи створити з України свою колонію, відповів у „Рѣш. п.” (п. 14) негативно і дозволив торгівлю з закордоном тільки для „незаповѣднихъ” товарів, через що по суті все залишилося по старому.

Відома боротьба Апостола проти сваволі російських застав-форпостів на кордонах України, митних комор і губернатора в Києві, які руйнували українську торгівлю, боротьба проти поголовного мита з людей, що в торгових справах переходили кордон, проти свавільства російської влади щодо карантинів і т. д. Апостол полегшував завдання наших купців, вимагаючи, щоб їм вільно було їздити з папшпортами, виданими їхньою старшиною, а не брати папшпортів у російської влади, як було до цього. Також труднощі, які робилися українській транзитній торгівлі в Польщі, звернули на себе його увагу; тут, правда, вдалося чимало досягнути завдяки інтервенції австрійського уряду. Цікаво, що саме російська влада в особах її дипломатичних представників у Варшаві підтримувала українські скарги в Польщі дуже мляво, бо для росіян безпосередня українська торгівля з Заходом все була чимсь незаконним, а в усякім разі небажаним.

Щодо внутрішньої торгівлі, то Апостол розгорнув енергійну війну проти різних російських різночинців, солдатів і т. д., які насунулися на українську територію і торгували, сидячи в містах та відмовляючись нести численні обов'язки, платити податки і т. д., що їх несли українські купці і міщани. Метою гетьмана було взагалі зліквідувати цей елемент, виславши його за кордони України (універсал з 28 січня 1728 р.) але й тут російський уряд спротивився тому в п. 15 „Рѣш. п.”, давши росіянам загальне право мати та набувати маєтки в Гетьманщині. Але принаймні примушено їх тою ж постановою нести зі своєї маєтків всі служби і платити всі податки нарівні з українцями, підлягаючи рівночасно українським судам. Але спеціальну вимогу гетьмана (з 4 вересня 1728 р.) заборонити торгівлю зайдам, різночинцям, гарнізонним солдатам і розкольникам, які

робили українським купцям конкуренцію і шкоду, збув центральний уряд мовчанкою, хоч кидалося в очі, якою привілеєю була така торгівля, напр., для російських солдатів, негідних і негідних українським установам.

Далеко позитивнішими були наслідки праці Апостола в тій сфері діяльності купецтва, де воно було більш незалежним від сторонніх чинників. Так завдяки Апостолові українське купецтво добилося права безпосередньо розбирати торговельні справи, напр., займатися регуляцією цін. Ще важнішою була справа прольонгації купецьких боргів. Уже за Скоропадського видавано зрідка універсали, якими відсувалося сплату боргів вірителеві, звичайно не пізніше як на 1 — 3 роки. Але лишень за Апостола і завдяки Апостолові відсування терміну сплати боргів для рятунку купців від неминучого банкруцтва стало справжньою системою. Також успішною була й охорона купців від надужиття козацької адміністрації, особливо коли її представники брали з купців різні незаконні побори.

Можливо, ніщо так не характеризувало гетьманування Д. Апостола, як заподадлива боротьба, яку він повів з російськими елементами на Україні. Ці останні, від вищих до нижчих, від фельдмаршала до солдата, від сановників до втікачів і старовірів, почали ще за часів Скоропадського хазяйнувати на Україні, як своєму власному маєтку.

Це була в повному розумінні слова національна боротьба, в якій гетьмана, можна сказати, підтримували всі шари населення. Починаючи з міністра-резидента Наумова та високих генералів, гетьман повів уперту кампанію проти зайд-чужинців, проти росіян, волонів, сербів і т. д. Користуючись указом Верховного Таємного Совета з 12 травня 1727 року, що постав з ініціативи Меншикова, Апостол ужив дуже енергійних заходів, щоб зліквідувати російські земельні володіння на Україні та заборонити росіянам тут купівлю маєтностей в будучому. Хоч царський уряд в „Рѣш. п.“ (п. 16) і поставився проти такої ліквідації і заборони, а все ж таки він мусів принаймні визнати, що росіяни, як власники маєтків, мають нести з них усі служби, повинності і податки нарівні з українцями, а також підлягати українським судам — як полковим, так і генеральному. Ми вже говорили, що Апостол уживав енергійних заходів проти російських втікачів-кріпаків на Україні, проти старовірів, що оселилися в Стародубським і Чернігівським полку, проти російських купців, різночинців і солдатів, які сидючи по містах, торгували різним крамом, відмовляючись нести численні обов'язки, які мусіли виконувати українські мешканці міста.

Для гетьмана боротьба з російськими військовими начальниками різних рангів і різного значення була найтяжчим завданням. Все ж таки думаємо, що енергійний виступ голови української гетьманської держави проти свавільства найвищих російських військових

своє зробив. На деякий час чужа солдатеска, стаціонавана на Україні, мусила трохи притихнути. Свавільники, свої і чужі, відчули тверду руку гетьмана, принаймні в перших роках гетьманування Данила Апостола, коли він ще дійсно правив країною. На Україні стало легше жити!

Як бачимо, енергія і праця Д. Апостола були скеровані на справу самої гетьманщини. Воно й зрозуміло. Після Мазепи політична боротьба силою фактів пересунулася на лінію внутрішнього фронту. Захист інтересів автономної гетьманської держави, її прав і привілеїв ставав на перше місце і залишав усі інші інтереси далеко за собою. Правда, Апостол підтримував запорізькі стремління знову стати під регіментом гетьманської держави і прийняти підданство Російської імперії, але цей перехід у підданство січовиків стався вже поза ним і незабаром після його смерті.

В загальному процес деформації України, її перетворення на російську провінцію Апостолові до певної міри і на деякий час удалося спинити. Але сили одної і другої сторони були занадто нерівні. Після смерті Апостола зараз же почалася ера безпосереднього російського правління Україною, наслідком якого українська автономна державність поволі втрачала свої права, питоменності і особливості.

Але що ця державність трималася ще і в другій половині XVIII в. і що завдяки цьому процес нівеляції, вирівнювання України на кріпацьку Росію затримувався (а це скорочувало і наступний період кріпацтва на Україні), — в цім немала заслуга Апостола яко гетьмана.

Д Ж Е Р Е Л А І Л І Т Е Р А Т У Р А

Андреевскій А., Дѣла, касающіеся запорожцевъ съ 1715 — 1774 гг. Записки Имп. Одесск. Об. Ист. и Древ. Рос., Одесса 1886, т. XIV.

Джиджора І., Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини. „Україна в першій половині XVIII в.“, Київ 1930.

Джиджора І., Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. „Україна в першій половині XVIII в.“ Київ 1930

Дорошенко Д., Нарис історії України, т. II. Праці Українського Науков. Інститута, Варшава 1933, т. 18.

Эварницкій Д., Исторія запорожскихъ казаковъ, С. Петербургъ 1897, т. III.

Жолтовський П., Українська лінія між Донцем і Орлом в роках 1731 — 1732. Червоний Шлях 1930, № 2.

Исторія Русовъ, Чтенія Им. Об. Ист. и Древ. Рос. Москва 1847, IV.

Круницький Б., Гетьман Пилип Орлик. Огляд його політичної діяльності. Праці Українськ. Наук. Інст., Варшава 1938, т. 42.

Круницький Б., Пилип Орлик і Сава Чалий. Праці Українського Істор.-Філолог. Тов. в Празі, Прага 1939, т. II.

Отрывки изъ лѣтописи Мгарскаго монастыря (1682 — 1775). Киевск. Старина 1889, V.

Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Чтенія Имп. Общ. Истор. и Древ. Рос., Москва 1847, IX.

Сборникъ Император. Русскаго Ист. Общ., т. 106.

Симоновскій Петръ, Краткое описаніе о казацкомъ малороссійскомъ народѣ 1765 года. Чтенія Имп. Общ. Истории и Древностей Рос., Москва 1847, II.

Строевъ В., Бироновщина и кабинетъ министровъ. Очерки внутренней политики императрицы Анны. Москва 1909, I.

Судіенко М., Матеріали для отечественной історіи, Київъ 1853, т. I.

RESÜMEE

Danylo Apostol (1654 — 1734) gehört zu den bedeutendsten Persönlichkeiten der ukrainischen Geschichte des 18. Jhrh. Er war der Sohn eines aus Moldau zugewanderten Adligen, der in der Ukraine im Kosakenheer diente und zum Obersten von Myrhorod aufstieg.

Seit etwa 1682 stand D. Apostol an der Spitze desselben Regiments von Myrhorod. 44 Jahre lang behauptete er diese einflußreiche Stellung, weil er klug und vorsichtig zu regieren verstand und auch als Befehlshaber seines Regiments bedeutende Leistungen vollbrachte. Überhaupt war seine Art der Behandlung der Untergebenen human und milde. Die Kosaken und Bauern seines Regiments erlebten unter ihm gute Zeiten.

Zugleich erwarb sich D. Apostol große Besitztümer und wurde einer der reichsten Gutsbesitzer der linksufrigen Ukraine. Er war eben ein Mann der Praxis, mustergültiger Landwirt und Unternehmer, der nicht nur seinen Boden zu bebauen verstand, sondern auch allerlei Betriebe (Mühlen, Weinbrandbetriebe und dergleichen mehr) schuf, an deren Spitze er Fachmänner aus freiem Stande stellte. Als geschickter Exporteur sorgte er auch für den Vertrieb seiner Waren im Auslande.

Die materiellen Interessen waren jedoch für D. Apostol nicht die einzig maßgebenden. Seine Familie gehörte zu den gebildetsten damaliger Zeit. Das Interesse für die europäische Ereignisse war lebendig, und die ausländischen Zeitungen so weit erreichbar, waren stets im Hause des Obersten vorhanden. Auch Apostol selbst gehörte zum Kreise der Männer, die man als ukrainische Patrioten damaliger Zeit bezeichnen darf. Es gab Augenblicke in seinem Leben, wo er bereit war, seine glänzende Stellung und seine Wohlhabenheit zum Wohle der Ukraine auf die Karte zu setzen. So vertrat er auf das entschiedenste die schwedophile Politik Mazepas und ging im J. 1708 mit ihm zusammen auf die Seite Karl XII. über, wenn auch nicht für allzulange Zeit. Da kam bald die Enttäuschung. Dergleichen kämpfte er neben dem Obersten von Tschernyhiw Polubotok gegen die gewalttätige Politik des Zaren Peter I. in der Ukraine, die mit der Einsetzung des sogenannten Kleinerussischen Kollegiums und mit der Nichterneuerung des Hetmansamtes nach dem Tode Skoropadskýj zur vollen Wirksamkeit gelangte. Wegen

dieses Widerstandes wurde Apostol wie auch andere ukrainische Patrioten in die Festung von Petropawlowsk gebracht und mußte hier bis zum Tode Peter I. verweilen.

Zum Hetman wurde Apostol am 1. Oktober (alt. St.) 1727 gewählt. Seine Wahl war von vornherein beschlossen. Gegenüber D. Apostol als ältesten und verdienstvollstem Kosakenobersten gab es auch keinen Gegenkandidaten. Aber maßgebend waren natürlich seine ausgezeichneten Beziehungen zu der russischen Regierung und insbesondere zum allmächtigen Menschikow, zu dessen Zeiten gerade die Frage der Erneuerung des Hetmanamtes entschieden wurde.

Aber die Erneuerung des Hetmansamtes war nicht mit der Rückkehr zu den alten Zuständen gleichbedeutend. Die Zeiten Peter I. waren nicht spurlos vorübergegangen. Im russischen Obersten Geheimen Rat saßen die Staatsmänner aus der Schule des verstorbenen Zaren, die nicht gewillt waren, der Ukraine größere Freiheiten zu bewilligen.

Darum stellte das Hetmanat Danylo Apostols gewißmaßen ein Kompromis zwischen den alten und neuen, von Peter I. eingeführten Formen dar. Seine Rechte wurden z. T. noch mehr eingeschränkt als die Skoropadskyjs vor der Einführung des Kleinrussischen Kollegiums. Schon in den »Entschiedenen Punkten«, dem Zarenukas von 1728 mußte der Hetman seine obersten Rechte als die höchste richterliche Appellationsinstanz an den Zaren abgeben. Von nun an wurde er nur Vorsitzender des Generalgerichts, das als Kollegium mit sechs Mitgliedern, davon drei Ukrainer und drei Russen, aufgebaut wurde. Man entzog ihm das wichtige Recht der Güterverleihung, das jetzt vom Zaren ausgeübt werden sollte. In den finanziellen Angelegenheiten wurde ein vom Hetman unabhängiges Amt der Generalschatzmeister geschaffen.

In der Tätigkeit des Hetmans muß man zwei Perioden unterscheiden: die aktive und die mehr oder weniger passive. In der ersten Periode entwickelt D. Apostol eine außerordentliche Energie, vom Wunsche beseelt, die Lage der bisher von den Russen verwalteten Ukraine zu bessern. In der zweiten Periode ist er schwer krank und leistet wenig. In den letzten Jahren, in der Zeit, als der Hetman zumeist bettlägerig war, schob sich der jeweilige beim Hetman akkreditierte russische Minister in den Vordegrund. In der Hand eines solchen Ministers lag dann die eigentliche Regierungsgewalt. In der Zeit Anna I. war die Lage des Hetmans besonders schwer, als sich die außerordentlich mißtrauisch gewordene russische Regierung überall vom Verrat umgeben wähnte und auch Apostol unter die strengste Kontrolle stellte.

Gewiß war die Minderung der Autorität des Hetmans, die Einschränkung seiner Rechte als Oberhaupt des ukrainischen autonomen Staates auch für die ihm unterstellten Institutionen von Wichtigkeit. Die zentrale ukrainische Regierungsbehörde, die Generalkriegskanzlei besaß nicht mehr dieselbe Autorität für die provinziellen ukrainischen Behör-

den wie früher. Auch die Generalstarschinenschaft, das nächste Beratungsorgan des Hetmans, hatte ihr Ansehen nicht in vollem Maße wiederherstellen können. Dagegen wuchs die Bedeutung der Obersten als oberste Administratoren der ihnen unterstellten Regimente-Provinzen. Die russische Regierung sorgte dafür, daß ein Teil dieser Obersten aus Russen und überhaupt Fremden bestand, die insbesondere für die nördlichen, an Russland angrenzenden Regimente bestimmt wurden. Es war wiederum der Zar, der das Recht der Ernennung auf diese wichtigen Posten seit Peter I. an sich zog und damit die ukrainische Zentralgewalt bedeutend schwächte.

Trotzdem hatte der Hetman insbesondere in den ersten Jahren seiner Regierung einen zwar stillen, aber hartnäckigen Kampf gegen die russischen Tendenzen geführt. Es gelang ihm auch den ersten russischen Minister an seinem Hof, Geheimrat Naumow, auszuschalten. Eine scharfe Auseinandersetzung mit den russischen und fremden, in der Ukraine amtierenden Obersten führte zur Aufdeckung vieler von diesen begangenen Mißbräuche, was ihre Entlassung zur Folge hatte. Geschickt benutzte der Hetman die Regimentstarschinenschaft als Bundesgenossen gegen die ungehorsamen und gewalttätigen Obersten und zwang die letzten, die Regierungsgeschäfte nicht eigenmächtig, sondern zusammen mit den Starschinen zu erledigen.

Der Hetman fühlte die ganze Verantwortung, die auf ihm als Oberhaupt des ukrainischen Staates lag. Er schützte die Rechte der Kosaken und insbesondere achtete er darauf, daß die Kosaken nicht zu privaten Diensten und sogar in manchen Fällen zum Untertanenstand (bei dem gleichzeitigen Ankauf oder der Einziehung ihrer Güter) von den Starschinen gezwungen wurden. Auch die Bauern wurden gegen die Übergriffe der Inhaber der Dienstgüter (dershawci) und überhaupt der Gutsbesitzer in Schutz genommen. Es war ihnen ausdrücklich das Recht zugestanden, ihre Herren, insofern sie zu der Kategorie der pflichtigen Bauern (posluschenstwo) gehörten, zu verlassen und anderswo ihre Unterkunft zu suchen. Es war aber den pflichtigen ebenso wie den freien Bauern verboten, ihren Stand zu ändern und etwa zu den Kosaken hinüberzuwechseln.

Besonders empfand Apostol die Notwendigkeit, dem ukrainischen Handelsstande zu helfen, der zur Zeit Peter I. durch das Verbot des freien Handels mit dem Auslande niedergedrückt wurde. Die ukrainische Kaufmannschaft erhob ihre Stimme und forderte, durch den Hetman unterstützt, von der Zentralregierung die Aufhebung der Verbote, die den Verkauf einer Reihe von wichtigen ukrainischen Waren im Auslande verhinderten. Die zaristische Regierung gab nicht nach; dagegen gelang es mit den am ukrainischen Handel interessierten Staaten, Österreich und Polen, zur Verständigung zu kommen und den Handelsverkehr der ukrainischen Exporteure mit den noch erlaubten Waren durch Polen zu sichern und zu erleichtern. Auf Grund der Anordnung des

Hetmans wurde den notleidenden Vertretern des Standes ein 1 — 3 Jahre dauerndes Moratorium für die Schuldenzahlung gewährt. Im inneren Handel durfte die Kaufmannschaft manche wichtige Entscheidung treffen, z. B. die Regulierung der Preise betreffend und dergleichen mehr.

Selbst ein bedeutender Unternehmer, war Apostol genau so wie seine Administration und das Volk kaum geneigt die Manufakturen und ähnliche Großbetriebe zu unterstützen, die in der Ukraine von den Russen unter Zwang eingeführt wurden. Die Ukraine war dazu auch kapitalmäßig nicht reif. Solche Betriebe waren außerdem unrentabel, kostspielig und eigentlich für den russischen Kriegsbedarf bestimmt.

Nichts charakterisiert die Tätigkeit Apostols so sehr als der Kampf gegen das Russentum, das zur Zeit Skoropadskyjs und des Kleinrussischen Kollegiums in die Ukraine eingedrungen war. Der große Plan, den ganzen russischen Besitz in der Ukraine zu liquidieren und seine Inhaber zu entfernen mißlang freilich, weil die russische Regierung ihr Veto einlegte. Aber die Russen wurden jedenfalls gezwungen, dieselben Verpflichtungen und Steuern für ihren Besitz zu leisten wie die übrige ukrainische Bevölkerung. Einen schweren Stand hatte der Hetman mit russischen Generälen und überhaupt Vertretern der in der Ukraine stationierten zehn russischen Dragonerregimentern. Immer wieder, tagtäglich mußte man gegen die Gewalttätigkeiten und Mißbräuche der russischen Soldateska gegenüber der ukrainischen Bevölkerung vorgehen. Es war auch eine große Aufräumarbeit nötig, um die unerlaubte Betriebs- und Handelstätigkeit der russischen Soldaten, Kaufleute, Altgläubigen, entlaufenen Leibeigenen und dergleichen mehr zu unterbinden oder sie mindestens zu zwingen, die der Bevölkerung auferlegten Pflichten mitzutragen.

Im Großen und Ganzen funktionierte der ukrainische autonome Staatsapparat unter der kundigen Hand Apostols trotz aller russischen Einschränkungen wieder — solange der Hetman im Stande war, seine Tätigkeit auszuüben. In der Ukraine besserten sich die Verhältnisse. Die Flucht ins Ausland oder in die anderen Gebiete der Ukraine hörte allmählich auf oder war mindestens nicht so groß wie in der vorherigen Interimszeit. Auch die Zaporoger, die seit längerer Zeit unter der Krim standen, bezeugten gerade zur Zeit Apostols ihren Wunsch, mit dem Hetmanat zusammen zu sein.

Der Prozeß der Deformierung der Ukraine, ihrer Verwandlung in eine russische Provinz wurde dank der Tätigkeit Apostols, wenn nicht ganz verhindert, so doch verlangsamt. Das änderte sich gleich nach dem Tode des Hetmans zu Anfang d. J. 1734. In der neuen Interimszeit trat wiederum das Russentum an die Spitze, und die ukrainische Staatlichkeit verlor allmählich, aber unaufhaltsam ihre Rechte, Eigenschaften und Eigentümlichkeiten.

Aber daß dieser Staat noch bis zur zweiten Hälfte des 18. Jhrh. aufrechterhalten und damit der Prozeß der Nivellierung und der An-

gleichung an Rußland mit seinen Leibeigenschaftsverhältnissen eingedämmt wurde (dadurch wurde auch die nachfolgende Periode der vollen Leibeigenschaft in der Ukraine verkürzt) — darin liegt auch ein bedeutendes Verdienst Apostols als des vorletzten Hetmans der Ukraine.

З М І С Т

	Стор.
I. Данило Апостол — миргородський полковник	3
Рід Апостолів. Життєпис Павла Апостола, батька гетьмана. Родинні відносини Данила Апостола. Маєтковий стан. Урядова служба на посаді миргородського полковника. Апостол і Мазепа. Апостол і Павло Полуботок. Ув'язнення Данила Апостола в Петербурзі.	
II. Часи після Мазепи. Україна — Гетьманщина до смерті Петра I	19
Три стадії російської політики на Україні після Мазепи. I. Скоропадський і Петро I. Образ України часів I. Скоропадського. Реформи. Боротьба між II. Полуботком і Малоросійською Колегією. Знищення української автономії.	
III. Україна в середині 20-х років. Вибір Д. Апостола гетьманом України	38
Ера Малоросійської Колегії. Катерина I і Україна. Меншіков і відновлення гетьманату. Підготовки виборчої акції в Петербурзі. Гетьманщина перед виборами. Кандидатура Д. Апостола. Упадок Меншікова за Петра II. Приїзд Наумова на Україну. Виборча процедура в Глухові. Відношення населення до відновлення гетьманату.	
IV. Гетьман Данило Апостол в перших роках своєї діяльності. Справи адміністраційні і судові	60
Відїзд гетьмана Д. Апостола до царської столиці на початку 1728 р. Переговори гетьмана і старшини з російським урядом. „Рѣшительные пункты” Петра II. Стан української адміністрації на початку гетьманування Д. Апостола. Обмеження гетьманської влади в „Рѣшительныхъ пунктахъ”. Боротьба між Апостолом і Наумовим. Режим дошкульної контролю над гетьманом за Анни I. Окремі інституції за гетьманату Д. Апостола. Генеральна канцелярія. Генеральна Старшина. Старшинська Рада. Полковники. Інша старшина. Боротьба гетьмана з скорумпованими елементами. Спроба зліквідувати на Україні російські та взагалі чужинецькі елементи. Гетьман і полковники-чужинці та росяняне. Боротьба з представниками російської солдатески на Україні. Судові справи. Реформа Генерального Суду. Інструкція Д. Апостола в справі нижчих судів. Справа своду „Прав Малоросійських”. Російський вплив в українській судочинності.	

V. Соціальні відносини на Україні за Д. Апостола 102

Справа землеволодіння. Генеральне слідство о маєтностях 1729 — 1731. Спроба зліквідування російських маєтків на Україні. Роля старшини за Д. Апостола. Козацька справа. Положення селян. Міста в політиці Д. Апостола. Фінанси української держави. Генеральні підскарбії. Скарбниця і бюджет. Податкова система. Справа індукти. Консистенські збори.

VI. Індустрія і торгівля Гетьманщини за Д. Апостола 138

Сільсько-господарські промисли. Спроба внедріння на Україні великих підприємств: вівчарських, кіньських, шовкових, тютюнових заводів. Почепівська, Шептаківська і Топальська мануфактури. Українська влада і населення у їх відношенні до російських реформ. Традиційні українські підприємства. Виріб поташу, смольчуги, салітри, заліза, міді (дзвони, котли тощо). Склянна промисловість. Паперові підприємства. Цегельні, гуральництво тощо.

Торговельна політика Д. Апостола. Українські купці і російська влада. Торгівля з закордоном. Внутрішня торгівля і заходи української влади.

VII. Культурне життя України за Д. Апостола 158

Д. Апостол і українське духовенство. Роля Р. Заборовського в культурнім житті України. Київ-Могилянська Академія. Українська старшина і освіта. Українська історіографія часів Д. Апостола. Українська драма „Милость Божія”. Будівництво і Шедель. Початки діяльності київського гравера Григорія Левицького.

VIII. Д. Апостол в останніх роках своєї діяльності. Загальний огляд його політики і характеристика його як гетьмана 171

Україна і Анна І. Будова української лінії. Гетьманські козаки на будовах і в походах. Гетьманщина і Запорізька Січ. Гетьманщина і Правобережна Україна. Останні роки гетьмана і його смерть.

Загальна характеристика Д. Апостола як гетьмана України. Думка І. Джиджори. Дві стадії гетьманування Д. Апостола. Підсумки його діяльності.

R E S Ü M E E 185

ВИДАННЯ
Української Вільної Академії Наук

- 1 — 10. Бюлетень УВАН — 1946/47 ч. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 — 9, 10 та 41 — 12. Циклостиль.
11. Літопис УВАН ч. 1. УВАН у перше півріччя її існування. 1946. Ст. 5. Цикл.
12. Літопис УВАН ч. 2. Доповідь про діяльність УВАН. — 1946 Ст. 13. Цикл.
13. **Віктор Петров.** Провідні етапи розвитку сучасного Шевченкознавства. — 1946. Ст. 37. Цикл.
14. **Борис Кручининський.** До методологічних проблем української історії. — 1946. Ст. 23. Цикл.
15. Запитник для збирання матеріалів до українського особового й місцевого назовництва. — 1947. Цикл.
16. Українська Бібліотека при Стеффорд Університеті в Паво Алто, Каліфорнія — Ст. 12. Цикл.
17. **Дмитро Чижевський.** Деякі проблеми дослідження формального боку поезій Шевченка. — 1947. Ст. 17. Цикл.
18. **Ярослав Рудницький.** Наголос в поезії Шевченка. — 1947. Ст. 60. Цикл.
19. **Василь Лев.** Лексика ранньої Шевченкової поезії. — Ст. 10. Цикл.
20. **Сергій Жук.** Скульптурні портрети Шевченка. — 1947. Ст. 11. Цикл.
21. Шевченко та його доба, вип. I. Ст. 135. Цикл.
22. Автограф Шевченка 1857 року. — 1947. Ст. 6. Друк.
23. **Л. Биковський.** Національна Бібліотека Української Держави. — 1947. Ст. 37. Цикл.
24. **Петро Курінний і Олекса Повстенко.** Історичні пляни Києва. 1947. Ст. 4 + 17 табл. Фотодрук.
25. **М. Костомаров.** Книга Биття Українського народу. 1947.
26. Літопис УВАН ч. 3. Справоздання за 1946 і 1947 роки. — 1948. Ст. 25. Цикл.
27. Літопис УВАН ч. 4. Наукові установи в 1945 — 46.
- 28 — 30. Літопис УВАН ч. 5, 6, 7. — 1947. Цикл.
31. Літопис УВАН ч. 8. В справі єдиного наукового центру. — 1948. Ст. 13. Цикл.
32. **Wolodymyr Chudyniv-Bohun.** Solution of the Enler's Problem. Regensburg, 1947. Ст. 20. Друк.

33. Ганна Закревська. Четвертинні відклади Українського Полісся в межах Наддніпрянщини. — 1948.
34. Ярослав Пастернак. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. — 1948. Ст. 19 + 1 л. табл. Друк.
35. Володимир Мацяк. Галицько-Волинська Держава 1290—1340 рр. у нових дослідях. Огляд історіографії та проблематики. 1948.
36. Slavistica ч. 1. Завдання слов'янської філології й українська славістика. — 1948. Ст. 29. Друк.
37. Slavistica ч. 2. Василь Чапленко. Українізми в мові Миколи Гоголя. — 1948. Ст. 28. Друк.
38. Slavistica ч. 3. Іван Сидорук. Українсько-білоруська мовна межа. — 1948. Ст. 24 + 2 карти. Друк.
39. Михайло Міллер. Палеоліт Надпоріжжя. Ст. 21 + 1 мапа. Друк.
40. Дмитро Чижевський. Культурно-історичні епохи. 1948. Ст. 16. Друк.
41. Українські Бібліологічні Вісті. — 1948. ч. 1.
42. Михайло Міщенко. Фізіологічні основи патогенези невротичних і реактивних станів. — Ст. 22 + VI.
43. Леонід Білецький. Шевченко в Яготині. — Ст. 46.
44. Володимир Дорошенко. Літературно-Науковий Вісник І. Львівський період 1898 — 1906 рр. Стор. 16.
45. Борис Круницький. Гетьман Данило Апостол і його доба. — Ст. 192.
-